

XIX. TÜRK TARİH KONGRESİ

3-7 EKİM 2022 /ANKARA

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER
V. CİLT

Dünya Tarihi

TÜRK TARİH KURUMU

**XIX. TÜR̈K TARİH KONGRESİ
V. CİLT**

DÜNYA TARİHİ

XIX. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 3-7 Ekim 2022

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

V. CİLT

DÜNYA TARİHİ

Hazırlayanlar

Abdullah Kaymak – Selin Eren – Semiha Nurdan –
Kübra Güney – Muhammed Özler

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA ♦ 2024

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI VIII. DİZİ - SAYI: 40^g

Sertifika No: 43191

XIX. Türk Tarih Kongresi 3-7 Ekim 2022/Ankara Kongreye Sunulan Bildiriler

V. Cilt

Dünya Tarihi

The XIXth Congress of Turkish History 3-7 October 2022/Ankara

Papers Presented at the Congress

Volume V

World History

Hazırlayanlar

Abdullah Kaymak - Selin Eren - Semiha Nurdan - Kübra Güney - Muhammed Özler

ISBN 978-975-17-5941-2 (tk)

978-975-17-5952-8 (7.c)

e-ISBN 978-975-17-5640-4 (tk)

978-975-17-5646-6 (5.c)

DOI 10.37879/9789751756466

Kapak Tasarımı

Emine Çakır

Türk Tarih Kurumu

Hacettepe Mahallesi Kızılay Caddesi No: 1 06230 Altındağ/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98

ttk.gov.tr • emagaza-ttk.ayk.gov.tr

Baskı

Kuban Matbaacılık Yayıncılık

İvedik Organize San. Matbaacılar Sitesi

1514. Cadde No: 20 06190 İVOGSAN - ANKARA

Tel: 0 312 395 20 70 • Faks: 0312 395 37 23

Sertifika No: 47331

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Türk Tarih Kurumuna aittir.

XIX. TÜRK TARİH KONGRESİ

Cumhurbaşkanı

Sayın RECEP TAYYİP ERDOĞAN'ın

Koruyucu Başkanlığında

Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenmiştir.

XIX. TÜRK TARİH KONGRESİ

KOMİTE BAŞKANI

Birol ÇETİN

HAZIRLIK KOMİTESİ

Birol ÇETİN	Abidin TEMİZER
Hüseyin Murat YÜCEL	Ahmet KILINÇ
Ali Uzay PEKER	Arif BİLGİN
Bahattin ÇELİK	Fatmagül DEMİREL
Hasan BABACAN	Hikmet ÖKSÜZ
İbrahim TELLİOĞLU	İlyas KEMALOĞLU
Nadir ÖZBEK	Necdet HAYTA
Nihat KARAER	Selim KARAHASANOĞLU
Tülay METİN	Üçler BULDUK
Yunus KOÇ	Zafer TOPRAK
Güner DOĞAN	Feridun BİLGİN
Selim ARGUN	Abdullah KAYMAK
Selin EREN	

YAYIN KOMİTESİ

Yüksel ÖZGEN

(BAŞKAN)

Hüseyin Murat YÜCEL	Abdullah KAYMAK
Selin EREN	Semiha NURDAN
Kübra GÜNEY	Muhammed ÖZLER

SEKRETARYA

Semiha NURDAN	Kübra GÜNEY
Muhammed ÖZLER	

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Prof. Dr. Feyzan GÖHER
Prof. Dr. Abidin TEMİZER	Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE	Prof. Dr. Hakkı Zafer TOPRAK
Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN	Prof. Dr. Hale ŞIVGIN
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK	Prof. Dr. Haluk SELVİ
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Prof. Dr. Hasan BABACAN
Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL	Prof. Dr. Haşim ŞAHİN
Prof. Dr. Ali SATAN	Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Prof. Dr. Ali Uzay PEKER	Prof. Dr. Hülya TAŞ
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN	Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR
Prof. Dr. Arif BİLGİN	Prof. Dr. Hüsni ÖZLÜ
Prof. Dr. Arzu TERZİ	Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR	Prof. Dr. İbrahim MARAŞ
Prof. Dr. Ayhan CEYLAN	Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR	Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK	Prof. Dr. İlber ORTAYLI
Prof. Dr. Bahri ATA	Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Prof. Dr. Birol ÇETİN	Prof. Dr. İlhami YURDAKUL
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU	Prof. Dr. İlhan ŞAHİN
Prof. Dr. Cengiz TOMAR	Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU
Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU	Prof. Dr. Kadir PEKTAŞ
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN	Prof. Dr. Kaya Tuncer ÇAĞLAYAN
Prof. Dr. Dinçer KOÇ	Prof. Dr. Mahmud Erol KILIÇ
Prof. Dr. Ekrem KALAN	Prof. Dr. Mahmut AK
Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ	Prof. Dr. Makbule SARIKAYA
Prof. Dr. Erhan AFYONCU	Prof. Dr. Mehmet Âkif AYDIN
Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE	Prof. Dr. Mehmet Akif KİREÇCİ
Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU
Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	Prof. Dr. Mehmet OKUR
Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Mesut AYAR

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Prof. Dr. Mesut UYAR
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI
Prof. Dr. Murat KEÇİŞ
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR
Prof. Dr. Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞCI
Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA
Prof. Dr. Nadir ÖZBEK
Prof. Dr. Necdet HAYTA
Prof. Dr. Nedim İPEK
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN
Prof. Dr. Nihat KARAER
Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ
Prof. Dr. Ömer METİN
Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN
Prof. Dr. Selami KILIÇ
Prof. Dr. Selda Kaya KILIÇ
Prof. Dr. Selim KARAHASANOĞLU
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Serdar SARISIR
Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ
Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Prof. Dr. Turgut YİĞİT
Prof. Dr. Tülay METİN
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ
Prof. Dr. Uğur ÜNAL
Prof. Dr. Üçler BULDUK
Prof. Dr. Yasemin AVCI

Prof. Dr. Yavuz ASLAN
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ
Prof. Dr. Yusuf TEKİN
Prof. Dr. Yusuf Ziya TAŞKAN
Prof. Dr. Zehra ASLAN
Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT
Doç. Dr. Abdurrahman Harun ÖZDAŞ
Doç. Dr. Ahmet KILINÇ
Doç. Dr. Alev GÖZCÜ
Doç. Dr. Bekir Tümen SOMUNCUOĞLU
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU
Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN
Doç. Dr. Elif Bayraktar TELLAN
Doç. Dr. Erdal ÇOBAN
Doç. Dr. Fahri MADEN
Doç. Dr. Fatma Rezzan ÜNALP
Doç. Dr. Feridun BİLGİN
Doç. Dr. Melike Sarıkcıoğlu ÖKTEN
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK
Doç. Dr. Murat ÖZKAN
Doç. Dr. Mustafa UYAR
Doç. Dr. Selim ARGUN
Doç. Dr. Sevilay ÖZER
Doç. Dr. Sırrı Hakan KIRIMLI
Doç. Dr. Togay Seçkin BİRBUDAK
Doç. Dr. Tolga BOZKURT
Doç. Dr. Ümmügülsüm POLAT
Doç. Dr. Zübeyde GÜNEŞ YAĞCI
Dr. Öğr. Üyesi Güner DOĞAN
Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR
Dr. Öğr. Üyesi Liaisan ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Nurcan BOŞDURMAZ
Dr. Öğr. Üyesi Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN

İÇİNDEKİLER

BU CİLTTE BİLDİRİSİ OLANLARIN ALFABETİK LİSTESİ	XI
SUNUŞ	XIII

SEKSIYON V

DÜNYA TARİHİ

CHRISTOPHER EDENS: <i>The Umayyad Mosque of Şancā' (Yemen)</i>	1
İSMET ZAATOV: <i>Arşiv Belgelerinde Kırım Camileri (1786 - 1944)</i>	33
NANİ GELOVANİ: <i>Tbilisi Mosques in Georgian and Foreign Sources</i>	45
MUSA QASIMLI: <i>Zengezur'un Batısın Ermenistan'a Verilmesi (Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan Arşiv Belgeleri Işığında)</i>	69
NERMİNE AMİRBEYOVA: <i>XVIII. Yüzyılın Ortaları - XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Askeri Tarihinin Sorunları</i>	97
ANVAR MAMMADOV: <i>Bolşevik İktidarının İlk Aylarında Azerbaycan'da Yeni Rejime Karşı Halk Ayaklanmaları</i>	127
SELİM HİLMİ ÖZKAN: <i>Birinci Dünya Savaşı Öncesi Güney Doğu Asya Müslümanları: Burma, Cava ve Filipinler [1900-1914]</i>	147
NİA DELİANA: <i>Stereotyping the Turks: Images from Dutch Colonial Newspapers in Indonesia</i>	169
NİGAR ASGAROVA: <i>The Jews Presence in Latin America: The Roots and Recurrences of Anti-Semitism</i>	183
JEMAL GAMAKHARIA: <i>The Problems of The History of Abkhazia (According to the Georgian-Russian Diplomatic Materials of the years of 1636-1640)</i>	199
ZURAB KHONELİDZE: <i>Georgian Peace Paradigm – Perspectives on University Diplomacy</i>	227
SERHAN AFACAN: <i>İran'da Dilekçeler ve Rıza Şah Döneminde Devlet-Toplum İlişkileri</i>	239

BU CİLTTE BİLDİRİSİ OLANLARIN ALFABETİK LİSTESİ

ANVAR MAMMADOV	127
CHRISTOPHER EDENS.....	1
İSMET ZAATOV	33
JEMAL GAMAKHARIA	199
MUSA QASIMLI	69
NANİ GELOVANİ	45
NERMİNE AMİRBEYOVA	97
NİA DELİANA.....	169
NİGAR ASGAROVA	183
SELİM HİLMİ ÖZKAN	147
SERHAN AFACAN	239
ZURAB KHONELİDZE.....	227

SUNUŞ

Türk Tarih Kurumu tarafından 1932 yılında düzenlenen Birinci Türk Tarih Kongresi'nde söz alan dönemin Milli Eğitim Bakanı Esat (Sagay) Bey, bu kongrenin düzenlenmesindeki amacı şöyle açıklamıştır:

“Gelecek nesillerin nefretle yâd edeceği bir insan, bir millet olarak tarihe geçmekten hazer ederiz. Bilakis fertçe ve milletçe medeniyete en yüksek işler görmüş, insanlığın yükselmesine çok çalışmış, gelecek nesillerin istifade edileceği kıymetli, ölmez, ilmî ve sanatkârane eserler bırakmış bir varlık olarak tarihte en muhterem, en şerefli bir yer sahibi olmak azmindeyiz. Bu sebeple çocuklarımızı da bu fikir, bu terbiye ve bu kanaat ile yetiştireceğiz.”

Nitekim, Türkiye Cumhuriyeti tarafından tarih eğitimine verilen önemin somut bir göstergesi olan bu kongrenin 1933 tarihli bildiri kitabında “[...] Türk muallimlerine cemiyetin Türk tarihi sahasında yaptığı ilmî tetkiklerin neticelerini göstermek ve mekteplerimizdeki tarih derslerine verilecek yeni veçheler hakkında meslektaşlar arasında bir fikir ve hedef birliği vücuda getirmek üzere” bu kongrenin icra edildiği belirtilmektedir. Kurumumuz arşivinde bulunan bir belgeye göre, kongrenin hazırlıkları esnasında programın adının “Tarih Öğretmenleri Kursu” olarak zikredilmesi de bu toplantının gelecek kuşakların tarih eğitimi için bizzat sahada bulunan öğretmenlere yeni Türk tarihi anlatısının aktarılması niyetini ortaya koymaktadır. 1937 yılında İstanbul'da düzenlenen İkinci Türk Tarih Kongresi ile, tarih eğitimine yönelik ilgiye ek olarak, kongrenin uluslararası bir nitelik kazandığı ve eski çağlardan modern döneme, arkeoloji, antropoloji, sanat tarihi, siyasi, askerî ve sosyal tarih alanlarında araştırmaların sunulduğu görülmektedir. Geçen süre zarfında, düzenli bir şekilde dört yılda bir gerçekleştirilen Türk Tarih Kongreleri tarihimiz açısından birçok önemli araştırmanın ilk kez paylaşıldığı bir bilimsel şölen mahiyetini kazanmıştır. Bu toplantıların günümüzde de Türk tarihiyle ilgilenen yerli ve yabancı araştırmacıların ilgi ile takip ettiği bir etkinlik olduğu kongre programlarından ve geniş katılımcı heyetlerden anlaşılmaktadır.

Türk tarihçiliği açısından güçlü bir geleneği gösteren Türk Tarih Kongrelerinin 19'uncusu 3-6 Ekim 2022 tarihlerinde Ankara'da icra edilmişti. Kurumumuza ulaşan 600'e yakın bildiri özeti, kapsamlı bir hakem kurulu tarafından titizlikle incelenmiş ve neticede 233 bildirinin kongrede sunulması kararlaştırılmıştır. Türkiye'deki üniversitelerde görev yapan bilim insanlarının yanında, Azerbaycan, Bulgaristan, Cezayir, Fransa, Gürcistan, Hindistan, İngiltere, İran, İskoçya, İsviçre, Kazakistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kırgızistan, Malezya, Özbekistan, Romanya, Rusya, Bosna Hersek, Sırbistan gibi ülkelerden 70 araştırmacı da bu kongrede çalışmalarını bilim dünyasıyla paylaşmışlardır. Kongredeki bildiriler Eski Anadolu Uygarlıkları, Türk-İslam Devletleri Tarihi, Osmanlı Tarihi, Orta Asya Türk Tarihi, Dünya Tarihi, Tarih Yazıcılığı ve Tarih Felsefesi ve Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile Büyük Taarruzun 100. Yıl Dönümü Özel Oturumu olmak üzere toplamda 8 ana konuda ve 59 oturumda sunulmuştur.

İşbu Kongre Bildirileri Kitabı, yukarıda zikredilen 233 bildirinin Kurumumuza son hâli ulaştırılan 212'sini içermekte ve yedi cilt olarak yayımlanmaktadır. Bildirilerin hem fizikî olarak hem de çevrimiçi ortamda istifadeye sunulmasıyla da Türkiye'de ve dünyada Türk tarihi ile ilgilenen çok daha geniş çevrelere ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Türk tarihi ve Türkiye tarihine yönelik özgün çalışmaların paylaşılmasının yanında, tarihimizin dünya tarihi içerisindeki önemli yerine işaret eden Türk Tarih Kongrelerinin 19'uncusunun bildirilerinin tüm ilgililer ve bilim dünyası için faydalı olması dileklerimizle...

Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN
Türk Tarih Kurumu Başkanı
Ankara, 2024

The Umayyad Mosque of Şan‘ā’ (Yemen)

Christopher Edens*

Abstract

Architectural historians remember the Umayyad calif al-Walīd ibn ‘Abd al-Malik ibn Marwān (r. 86-96 AH / 705-715 AD) for sponsoring construction of the still extant “Umayyad Mosque” in Damascus, and for re-building the Maşjid al-Nabawī in al-Madīnah; he also completed his father’s re-building of the Aqşā Mosque in Jerusalem. Less well remembered is the enlargement of the Great Mosque in Şan‘ā’ by al-Walīd’s order. The appearance of the Mosque today is the result of several enlargements and additions carried out after al-Walīd’s time. However, archaeological investigations, which are part of an extensive restoration project begun in 2006, have found foundations, wall stubs, floors and other architectural features of an early Mosque. Moreover, some above-ground elements of the Mosque today (notably brickwork of the arcading in the qiblah riwāq) also belong to this same building. Although the dating evidence remains imprecise, the building was definitely built well before the 3rd century AH / 9th century AD. The building should therefore be identified as the Umayyad Mosque of Şan‘ā’. The structure formed a rectangle about 58 meters long (north-south) and 53 meters wide (east-west). The building consisted of at least three, probably four, arcaded halls arranged around a central courtyard. A *sawmā‘ah* or minaret stood at each of the southern corners of the building. A large entry porch at the center of the qiblah wall and elaborate doorways set in other walls gave access to the building. The archaeological investigations found no trace of a miḥrāb. The architectural arrangements of this building increase the variability evident in Umayyad mosques.

Keywords: Early Islamic Architecture, Umayyad Mosque, al-Walid, Minaret, Yemen.

* Dr. Öğr. Gör., Çukurova Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Adana/ TÜRKİYE; Yemen San’a Büyük Camii Restorasyon, Tarihlendirme ve Kayda Geçirme Projesi Arkeolojik Çalışmalar Müdürü; cedens@cu.edu.tr, ORCID 0000-0002-0666-5527, DOI: 10.37879/9789751756466.2023.1

Şan‘a (Yemen) Emevi Camii

Özet

Mimarlık tarihçileri, Emevi halifesi el-Velid bin Abdülmelik bin Mervân'ı (r. 86-96 H. / 705-715 AD), Şam'da hala mevcut olan "Emevi Camii"nin inşasına sponsorluk yaptığı ve Medine'deki Mescid-i Nebevi'yi yeniden inşa ettiği için hatırlanır; aynı zamanda, babasının başlattığı, Kudüs'teki Aksa camii'nin yeniden inşasını da tamamladı. Velid'in emri ile, Şan'a Ulu Camiiyi genişletmesi daha az hatırlanır. Caminin bugünkü görünen hali, Velid'in zamanından sonra gerçekleştirilen birkaç genişletme ve ilavelerin sonucudur. Her haluklarda, 2006 yılında başlatılan kapsamlı bir restorasyon projesi dahilindeki arkeolojik araştırmalar, erken dönem bir caminin temellerini, duvar kalıntılarını, zeminlerini ve diğer mimari özelliklerini buldu. Dahası, bugünkü caminin yer seviyesi yukarıdaki bazı unsurları (özellikle kible revakındaki kemerlerin tuğla işçiliği), bu aynı binaya aittir. Tarihlendirme kanıtları kesin olmasa da, bina kesinlikle H. 3. / MS 9. yüzyıldan çok önce inşa edilmiştir. Bu nedenle bina, Şan'a Emevi Camii olarak tanımlanmalıdır. Yapı, yaklaşık 58 metre uzunluğunda (kuzey-güney) ve 53 metre genişliğinde (doğu-batı) bir dikdörtgen biçimindeydi. Bina, merkezi bir avlu etrafında düzenlenmiş, en azından üç, muhtemelen dört adet kemerli revak içermektedir. Binanın güney köşelerinin her birinde birer *sawmā'ah* veya minare duruyordu. Kible duvarının ortasındaki geniş bir giriş sundurması ve diğer duvarlara yerleştirilmiş gösterişli kapılar binaya girişi sağlıyordu. Arkeolojik araştırmalar bir mihrap izi bulamadı. Bu binanın mimari düzeni, Emevi camilerinin kanıt çeşitliliğini artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erken İslami Mimarisi, Emevi Camii, al-Velid, Minare, Yemen.

Introduction

Architectural historians remember the Umayyad calif al-Walid ibn ‘Abd al-Malik ibn Marwān (r. 86-96 AH / 705-715 AD) for sponsoring construction of the Umayyad Mosque in Damascus, and for re-building the Maşjid al-Nabawī in al-Madīnah; he also completed his father’s re-building of the Aqşā mosque in Jerusalem. These construction projects were important steps in the development of Islamic architecture. Less remembered is the Umayyad mosque in Şan‘ā’.

According to later historical reports,¹ in 6 AH the Prophet Muḥammad ordered construction of the first mosque in Şan‘ā’, in the garden of the Sassanian gover-

1 Notably Aḥmad b. ‘Abd Allah b. Muḥammad al-Rāzī, *Tā’riḫ madīnah Şan‘ā’*, ed. Ḥusayn ‘Abd Allah al-‘Amrī, Dār al-Fikr, Şan‘ā’, 1984, pp. 63, 123 ff.

nor Bādhān. This location is said to have been between Qasr Ghumdān on the east and a rock called al-Mulamamah on the west. Eight decades later al-Walid instructed governor Ayyūb b. Yaḥyā al-Thaqafī to enlarge the mosque. The governor expanded the mosque in the qiblah direction (i.e. to the north) to the location of the “present” qiblah wall.² Recent archeological work in the Great Mosque has documented a building that corresponds to al-Walid’s mosque. This building adds to the formal variability of Umayyad mosques, contributes new information to the early history of minarets, and illuminates the spread of architectural techniques between regions in late antiquity.

1. Archaeological investigations in the Great Mosque

A major restoration project³ began at the Great Mosque (Figure 1) in 2006, and continued until unsettled conditions brought the project to halt – perhaps temporary – in 2016. Archaeological investigation of the building was an integral part of the restoration project.

The archaeology team⁴ had the dual goals of assessing the Mosque’s structural integrity, and of documenting the history of the Great Mosque and its immediate surroundings. The team undertook three basic activities – excavations within and around the Mosque, documentation of architectural features exposed by removal of wall plaster, and roof openings for repair of ceiling beams. The first two of these activities recorded architectural remains understood to be from the Umayyad mosque of Ṣanʿāʾ.

During the ten years of its activities, the archaeology team made 64 individual excavations plus a dozen small probes inside the Mosque, and six excavations outside it. In order to avoid damaging the Mosque, each excavation was typically only 3-4 sq. m. in area but many reach 3-5m in depth. The excavations document more than sixty floors, plus occasional layers of fill, laid one upon the other in a

2 Al-Rāzī, *op. cit.*, pp. 135 ff.

3 The restoration project is administered by the Social Fund for Development, and funded by the Arab Fund for Economic and Social Development (Kuwait). The present author is the team leader of the archaeology component of the project.

4 The team members are Bakiye Yükmén Edens (assistant team leader), ‘Abd al-Azīz Sa‘īd al-Qubaybī, Aḥmad ‘Alī al-Rawḍī, Muṣliḥ ‘Alī al-Qubāfī, Bashīr Sulṭān, Burhān Mahdī ‘Abd Allah, ‘Iṣām ‘Alī, Mukhtār ‘Alī ‘Abd al-Rabb, Muṣṭafā Qāsim Aḥmad, and Mājīd Ṭaha al-Majayī. I am deeply grateful to all members of the archaeology team, and to all other members of the restoration project, whose hard work created the results reported here.

sequence that is 0.6-1.8m deep across the roofed portions of the Mosque. Many excavations also uncover architectural elements – walls, pillar bases and foundations, blocked doorways, chunks of decorated plaster, etc. – that belong to earlier states of the Mosque. The stratigraphic relationships between the floor sequence and architectural elements exposed in each excavation establish a relative chronology of construction events and structural modifications in the Mosque. Some of the floors and fills are distinctive enough to establish stratigraphic correlations between different excavations. Such correlations are strong within a given section of the Mosque, but they are somewhat less definite across different parts of the Mosque. These correlations form a coherent framework for describing the structural history of the Mosque as a whole. Absolute dating of individual events in this history is more difficult to establish. Even so, the results give a coherent picture of the historical development of the Great Mosque of Ṣan‘ā’, as follows.

The Great Mosque covers remains of pre-Islamic occupation. These remains include architecture that probably was related to the famous Qaṣr Ghumdān, and a large well and water channel that may be identified with al-Karāmah, the well of Qaṣr Ghumdān. Despite common speculation among scholars today,⁵ none of the pre-Islamic buildings can be identified as a temple or church, nor are any of them systematically incorporated into construction of the Mosque.

The first mosque, built in the year 6 / 627, is commonly thought to have been in a southern part of Mosque’s footprint today.⁶ However, the archaeological investigations have not definitively identified this building. The earliest mosque identified with certainty is the building presented in this study and ascribed to al-Walīd. This

5 For older literature see the discussion in Paolo Costa, “The Great Mosque of Sanaa”, *Studies in Arabian Architecture*, Variorum/Ashgate Publishing, 1994. More recent suggestions include Werner Daum, “Ṣan‘ā’: the origins of Abrahah’s cathedral and the Great Mosque – a water sanctuary of the old Arabian religion”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, vol. 48, 2018. Christian Robin (“La Grande Église d’Abraha à Ṣan‘ā’, Quelques remarques sur son emplacement, ses dimensions et sa date”, *Interrelations Between the Peoples of the Near East and Byzantium in Pre-Islamic Times*, ed. V. Christides, Oriens Academic, Cordoba, 2015, pp. 114-115) has suggested that the Great Mosque was built in the esplanade of Abrahah’s cathedral. The excavation results do not support this suggestion.

6 For example, Ronald Lewcock, G. Rex Smith, R.B. Serjeant, Paolo Costa, “The architectural history and description of Ṣan‘ā’ mosques: the Great Mosque”, *Ṣan‘ā’, An Arabian Islamic City*, eds. R.B. Serjeant-R. Lewcock, World of Islam Festival Trust, London, 1983). This view accords with the popular tradition that the qiblah wall of the first Mosque ran between two pillars named *al-manṣūrah* and *al-manqūrah*, in the south riwāq. These pillars are 12 meters apart, and are marked today by recent inscribed stones.

mosque occupied the area from the present minarets to the present qiblah wall, and from the east edge of the courtyard to the west wall of the present building. The building included structures in the locations of the two present mosques, and it did not include the area now occupied by the south riwāq.

The Umayyad mosque was enlarged to the south by construction of a new south riwāq with four aisles.⁷ The present south wall of the Mosque and the southern end of its west wall, together with much of the extant arcading of the south riwāq, belong to this enlargement. Following the southward expansion, the structures in the minaret locations were no longer at the southern corners of the building. The enlargement is not mentioned in the available historical sources, but it was probably executed during the 2nd / 8th century.⁸ Subsequently, the then-existing east riwāq was remodeled and the south riwāq was reduced to three aisles; this work occurred probably during the 3rd / 9th century, shortly before the final enlargement of the Mosque.

Construction of the present east riwāq was the final enlargement of the Mosque. The new riwāq extended from the qiblah wall to the south wall, and the vertical joints visible today on the exterior face of these walls mark the corners of the building before the enlargement. This enlargement left the eastern minaret in its present location in the southeast corner of the expanded central courtyard rather than at the exterior wall of the building. At roughly the same time the west riwāq was completely re-built. Construction of the new east riwāq and remodeling of the west riwāq can be dated with confidence to the late 3rd/9th century (see the discussion below).

Later changes to the Mosque were largely adjustments to individual elements inside the building. The qiblah wall was remodeled, probably in the early 6th / early 12th century, and the miḥrāb was moved to its present location. The two minarets were rebuilt in Ayyūbid times (late 6th-early 7th / late 12th-early 13th century), and they still retain the appearance created at that time. Many pillars of the north and south riwāqs were replaced, sometimes more than once, after the 3rd / 9th century. The domed structure now within the central courtyard was built in the

7 The new south riwāq replaced a covered structure, perhaps a portico or *zullah*, which had been built against the outside face of the south wall of the earlier building. This structure was built at the same time as, or shortly after, construction of the early south wall.

8 An inscription in the Mosque (now set into the north façade of the eastern library staircase) states that the Abbasid governor ʿAlī b. al-Rabīʿ made renovations to local mosques in 136 / 754 AD. This work possibly included enlargement of the Great Mosque.

early 11th/17th century by an Ottoman governor. The libraries above the south riwāq were added during the 14th / 20th century during the Ḥamīd al-Dīn imamate.

2. The Umayyad Mosque of Ṣan‘ā’

The earliest mosque identified with certainty is a sub-rectangular structure, measuring about 58m north-south and 53m east-west. The north wall followed the line of the today’s north wall as far as the exterior joint that marks the addition of the present east riwāq, and the west wall followed the line of today’s west wall as far as the west minaret. The south wall of the building ran between the north faces of the two minarets; the stub of this wall is now beneath the southern end of the central courtyard. The east wall ran along the east side of the present central courtyard – the joint in the exterior face of today’s north wall and the east face of the east minaret correspond to the outer face of this wall.

Rectangular structures at each southern corner of the building occupied the positions of the Mosque’s two minarets today. The interior of the building was arranged as three, probably four, riwāqs bordered on a central courtyard. The north (qiblah) riwāq was five aisles deep, and the two lateral riwāqs were three aisles deep. The existence and size of a south riwāq remains undetermined.

In the following discussion, the locational terms “east riwāq” and “east wall”, as well as “south riwāq” and “south wall” refer specifically to this early mosque (not the analogous structures in the Mosque today), unless otherwise indicated. Elevation information is cited with respect to the arbitrary 10m baseline of the French photogrammetry program,⁹ which produced the base plan of the Great Mosque used in the restoration project. The present floor of the Mosque is at elevation 9.8-10.0 meters.

Exterior walls

The exterior walls are 1.3-1.8 meters thick. They are faced with regular courses of finely dressed basalt blocks, which encase a core of rough stone and earth. The foundations are structurally identical to the wall proper, but widen with depth in several steps. Many of the facing stones in the foundations are evidently recycled

9 See R. Héno-Y. Egels, “Architectural patrimony management in Yemen”, CIPA 2007 XXI International Symposium, 2007, <https://www.isprs.org/proceedings/xxxvi/5-c53/papers/fp073.pdf>, accessed 22.03.2022.

from older buildings, as shown by fringes of plaster around the edges of some blocks. The foundations typically extend 1.9-2.2m below the first floor of the mosque (described below).¹⁰ The masonry coursing of foundations and the lower portions of the walls proper are bonded at the northeast, southeast and southwest corner of the building (Figure 2; the northwest corner has not been investigated). Similarly, wall plaster is continuous across these corners.

A string of wooden beams ran along the interior and exterior faces of the wall, at the top of the foundations. These two strings were joined at intervals by cross-pieces through the thickness of the walls, to form a structural grid. In most places the wood itself does not survive, leaving horizontal slots 12 cm high and 20cm deep in the wall faces. However, decayed wood was found in the east wall of the building, and elsewhere impressions in wall plaster covering the slot show wood grain and adze marks. The beam slot on the interior faces of the walls is continuous across the exposed corners of the building (Figure 2, right). On the interior face of walls, plaster extends 5-10cm or more below the beam slot, and the first floor of the building runs up to the plaster at a point often 5-15cm above the level of the beam.

The visible exterior face of the north wall was rebuilt at least once, during the 6th century AH, and the exterior face of the west wall has probably also been rebuilt. But the lower portions of the two walls and their foundations belong to the original building.

Doorways

Excavations recorded a total of five doorways in the four exterior walls of the building. However, the entry system remains poorly understood.

Excavations on both sides of the north wall found remains of a doorway placed slightly east of the center-line of the building, below and slightly off-set from the present miḥrāb (Figure 3, right). The doorway is 1.5 meters wide, with plain plastered walls and a stone sill set at the level of the first floor (elevation 8.32; the floor slopes up to the entrance from elevation 8.20). The plaster of the passage was renewed at least once, and as the floor level of the mosque rose a low dais was constructed in front of the entryway. The dais is about 2.4 meters long, 1.6

10 For a detailed presentation of wall and pillar foundations in the Mosque, see Christopher Edens-Bakiye Yükmén Edens, "Foundations of the Great Mosque in Ṣanʿāʾ", *The Great Mosque of Ṣanʿāʾ Conservation Intervention (2005-2015)*, Centro internazionale della grafica, Venice, 2022.

meters wide and 28cm high; it is formed by dressed stone blocks retaining an earth fill and faced with plaster. Subsequently the bottom of the doorway passage was filled with stone rubble, as the footing for the first miḥrāb to be constructed at this location (see below) when the present central north doorway was also first built. The present appearance of the doorway is the result of remodeling probably in the 6th century AH (a dated inscription is above the remodeled entrance); the doorway's original appearance is uncertain.

Outside the present central north doorway, a wall runs northward from the mosque and forms an 'L' with a wall of long finely dressed limestone blocks (Figure 3, left). The latter wall was parallel to the north wall of the mosque, and formed a 1.1m wide space filled with stone rubble. A lime plaster floor at the top of the wall ran to the mosque at elevation 8.28, and a similar floor at its bottom ran away from the building at elevation 7.67. The vertical position of the upper floor corresponds to the doorway inside the mosque, and suggests that stairs led to a probably covered entryway, perhaps 6 meters long, 1.1m wide and 60cm high, at the outside face of the doorway.

Excavation on the east side of the building exposed portions of a doorway opposite the northeast corner of the original courtyard. The south portion of the doorway was destroyed during construction of the present east riwāq. The doorway was more than 1.7m wide, and the east wall here is 1.6m thick. A 20cm high limestone step was set on the first floor of the mosque, against the wood slot at the interior face of the east wall (Figure 4, left). As the floor level inside the mosque rose, the doorway was remodeled by insertion of a limestone sill over the interior wood slot, and by raising the surface of the entryway. The sill ran up to a plastered stone plinth on which sat two engaged pillars at the north side of the passage. One of the engaged columns was made of stone rubble encased in plaster; the other is missing entirely (leaving a semi-circular ring of plaster) and may have been wood.

A second doorway through the east wall was found at the northeast corner of the building (the north wall itself forms one side of the passage). This doorway is only 80cm across, and the north side of the passage was destroyed by remodeling of the north wall. The passage was paved with a large rectangular limestone slab surrounded by small bricks set in plaster (Figure 4 right). The south wall of the passage is formed by a mass of angular rubble fixed with plaster against the body of the external wall. In other words, the doorway was not original, but it was inserted soon after the mosque was built.

Excavation adjacent to the west minaret uncovered the stub of the south wall. The coursing and slot for wood beams on the interior face of the wall were continuous with the north face of the minaret, and an engaged pillar at the northeast corner of the minaret dropped down to the wall stub (described below; see Figure 9). A limestone step was set against the wall stub, on the first floor of the mosque and next to the engaged pillar. These structural relationships strongly suggest that a doorway existed at the east face of the minaret. A doorway at the east end of the south wall may also have existed, but the staircase to the Eastern Library prevents confirmation of this probability.

Excavation at the interior south corner of the present central west doorway exposed elements of an early doorway in the same location. The first doorway here featured an engaged pillar in a recessed niche at the interior corner of the doorway; design of the niche is similar to the obliquely recessed niches at the inner corners of the minarets (described below). Plaster covered the sides of the stone step set on the first floor of the mosque in front of the stone door sill; the plaster joined the bottom of the wall plaster in front of the wood slot. The full dimensions and character of the earliest doorway in this position remain unclear.

Excavation at the west wall of the north riwāq shows that no doorway existed opposite the doorway in the east wall. Similarly, excavation at the east wall in the position opposite the central doorway in the west wall shows that no doorway existed there. These results indicate that the doorway system of the mosque was not symmetrical, and the documentation in hand affords only a partial understanding of the system.

Riwāq pillars

Several different kinds of pillars exist in the Mosque today. In the present east and west riwāqs all the pillars are constructed of several large stones encased in lime plaster. Some pillars in the north and south riwāqs are the same type, but many are re-used pre-Islamic pillars and other architectural elements, or occasionally multi-drum pillars of recent appearance. The pillars that run along three sides of the central courtyard are square stone shafts plus several re-used pillars.

Excavations show that the pillars in the north riwāq sit upon continuous wall-like stone foundations which run east-west below the arcades. The foundation walls are 1.0-1.1 meters wide, and they extend 2.2-3.0 meters below the first floor of the mosque. The east and west ends of the pillar foundations approach or abut the

exterior foundations of the building. The trenches for these foundations were cut from the same surface as for the exterior walls of the building and the tops of the foundations are at elevation 7.83-8.14 (sloping gradually down from east to west).

Pillar bases composed of multiple basalt blocks were fixed to the foundation in a bed of clay, and covered by plaster. In all the examples excavated in the north riwāq, the original pillars on these bases were cylinders about 80cm in diameter and faced with plaster; the plaster facing probably enclosing large rough stones set in lime plaster. Pillars of the same form exist in the north riwāq today, but all of the investigated examples are remodeled, not the original pillar (Figure 5). To be clear about this point, all of the pre-Islamic *spolia* in the north riwāq (and also in today's south riwāq) sit upon stubs of the original pillars.¹¹ According to stratigraphic evidence, the replacements in the south riwāq were Yu'firid (mid-3rd to early 4th / late 9th to early 10th century) in date, while those in the north riwāq were later.

The lateral riwāqs remain poorly understood. Foundations for the Yu'firid remodeling of the west riwāq completely concealed or destroyed the original pillars. Excavations in the eastern section of today's courtyard did encounter remains of a single pillar. The pillar is a rectilinear (probably square) construction of basalt blocks encased in plaster; the pillar measures at least 85cm to a side. The pillar is stratigraphically tied to the first floor of the mosque, yet it contrasts in form with the first pillars of the north riwāq. The pillar belonged to an interior portion of the early east riwāq (beneath the present courtyard), so the contrast cannot be explained by a position at the edge of the original courtyard. This slender evidence suggests that the lateral riwāqs differed from the qiblah riwāq in appearance.¹²

The area beneath the present courtyard immediately north of the early south wall has not been investigated. As a result the existence and nature of an early south riwāq remains uncertain.

Riwāq arcading

The ceiling of the Mosque today rests upon brick arcading, and architectural evidence strongly suggests that the same was true for the Umayyad mosque. Moreover, some of the original brick arcading above the pillars does seem still extant, even though the pillars in the north riwāq today are not original.

11 See Edens-Yükmen Edens *op. cit.* for detailed examples.

12 The *zullah* outside the south wall of the mosque also had square pillars, but these were smaller (64-68cm to a side), and built of rubble encased in plaster.

Arches of the north riwāq arcading are formed by two courses of brick, a lower course of vertical brick and an upper course of radial brick (Figure 6, left).¹³ The bricks average 30cm x 26 x 6cm, and those in the vertical course are often slightly tapered as voussoirs. Bricks of the same size are commonly present in the arcading walls above and between the arches. Areas of arcading repair are clearly distinguished by much smaller (often only 16 x 16 cm) bricks laid in varying patterns (Figure 6, upper right). Vertical brick arches also characterize the existing arcading in the other three riwāqs of the Mosque today. In the present south riwāq the arches follow the north riwāq pattern of lower vertical and upper radial courses of brick, but the bricks are smaller (22-24 x 22-24 x 4cm). In the present west and east riwāqs the arches are formed by two vertical courses and one radial course brick; the bricks themselves are 20 x 20 cm in size (Figure 6, lower right). These differences of detail imply that the riwāq arcading was constructed at three different times.

Epigraphical and stratigraphic evidence (discussed below) shows that the two lateral riwāqs were constructed in their present form in the late 3rd / 9th century. The roof of the present east riwāq is two meters higher than elsewhere in the Mosque, and the arcading is correspondingly higher. When the present east riwāq was built, the arcading arches in the adjacent bays of the north and south riwāqs were remodeled in order to raise the soffits of these arches to a point halfway between the arcading in these two riwāqs and the east riwāq arcading (Figure 6 lower left). The remodeling, which used bricks of the 20 x 20cm format, shows that the arcading existed in the north riwāq before the 3rd century. Moreover, the present south riwāq is stratigraphically younger than the north riwāq (it probably is early Abbasid in date), and the large bricks found in the north riwāq do not appear in the south riwāq. These considerations strongly recommend the conclusion that in its initial condition the north riwāq was an arcaded rather than a hypostyle hall.

When pillars were replaced in the north riwāq, a scaffolding of wooden beams supported the arcading brickwork, and after the new pillars had been installed the protruding ends of the scaffolding were cut flush with the brickwork. This technique left short wood beams at the transition from stone pillar to arcading

13 Following Lancaster's distinction between pitched brick, vertical brick and radial brick vaults (Lynne Lancaster, "Early examples of so-called pitched brick barrel vaulting in Roman Greece and Asia Minor: A question of origin and intention", *Bautechnik in antiken und verantiken Kleinasien*, ed. Martin Bachmann, Ege Yayınları, İstanbul, 2009, p. 371).

brickwork (Figure 5, lower right). The same effect is also visible in the south riwāq, but it is absent in the east and west riwāqs.

Creation of the present west riwāq completely removed the pillars and arcading of the earlier riwāq.¹⁴ Excavations did encounter foundation walls for the original arcading pillars. These foundations run east-west, so the original arcading probably also ran east-west instead of the present north-south arrangement. A system of three east-west foundations also exists under the east side of the central courtyard, but here a north-south system is also present. The latter reflects rebuilding the original east riwāq, when the south riwāq was reduced from four to three aisles.

First floor of the building

The first floor of the building was a robust surface of plaster mixed with gravel. The surface is commonly tinted red by brick dust during creation of the riwāq arcading. This floor appears throughout the north and west riwāqs, and in the area of the east riwāq beneath the present courtyard. The floor was not horizontal – it appears at elevation 8.39 in the southeast corner of the building, and drops to elevation 8.08 in the southwest corner and to elevation 7.99 in the northeast corner. Within the north riwāq the floor drops 15cm from east to west. The floor elevations reflect the gently sloping ground surface over which the building was constructed.

The floor covers fill deposits of two different kinds – fill in the construction trenches for the mosque’s exterior walls and for arcading foundations in the north riwāq, and a sheet of leveling fill within the footprint of the building. The latter fill deposit is commonly 15-25cm thick, but it can be as little as 10cm and as much as 40cm thick as it evened out highs and lows in the topography of the area before construction of the mosque. In most places the leveling fill covers bedded sand and sandy earth; these deposits indicate that the north riwāq, for example, was built on largely open space. In several places, especially around the west wall, the leveling fill covers mud brick collapse which forms stratigraphic levels that sometimes are 80-100cm thick) from walls that had fallen long enough before construction of the mosque to allow development of a weathering surface.

The interior faces of the walls were plastered after the leveling fill had established the intended grade of the mosque interior; typically a shallow trench was dug into

¹⁴ The pillars in the present east and west riwāqs are similar in structure to the original pillars of the north riwāq. These pillars sit upon individual circular foundations of rubble, which may enclose the base and bottom portions of the original pillars in the west riwāq.

the leveling fill along the walls so that the wall plaster could cover the wood beam fitted into the masonry (described above). The first floor was then laid over the leveling fill, abutting the wall plaster and joining the plaster that covered the bases of the arcading piers. The stone steps at doorways were placed on the first floor of the building.

The question of “minarets”

In their present form the present minarets reflect the Ayyūbid rebuilding. Discussions of the pre- Ayyūbid history of these structures have suggested that initially the mosque had no minaret, and that these were added one at a time. Opinions differ about which minaret is earlier and when it was installed.¹⁵ The archaeological results indicate a very different history. Excavations opened the foundations of both minarets on their north faces, and also the east and south faces of the east minaret. The following discussion focuses on the north faces of the two structures and the east face of the east minaret; the south face of the latter structure reflects the Ayyūbid remodeling.

The north faces of the two minarets are mirror images of each other (Figures 7 and 8). As described above, the north foundations of the minarets bond with the foundations of the east and west exterior walls of the building, and both the slot for wood beams and the wall plaster are continuous across these two corners. The first floor of the building runs up to the wall plaster, at elevation 8.39 in the east and 8.08 in the west.

Each structure has a 70cm wide doorway, set around 1.9-2.1m from the interior corner of the building (see Table 1 for a more precise metric comparison). The door sill is 30-40cm above the first floor, on which sits a limestone step up to the door sill. A rectilinear plaster frame, its bottom resting on the step, runs around the doorway. Whether the doorway was arched at its top is not clear. Later modifications truncated the east minaret doorway. The top of an arched doorway, blocked up with bricks, is extant today at the west minaret,¹⁶ about three

15 Finster (Barbara Finster, “Die Freitagmoschee von Ṣanʿāʾ. Vorläufiger Bericht, 1. Teil”, *Baghdader Mitteilungen*, vol. 9, 1978) favors the west minaret as the earlier structure and gives it an Umayyad date; Lewcock et al. (*op. cit.*) suggest that the east minaret is earlier and is a Yuʿfrid construction.

16 Before plaster was stripped from the north face of the minaret, the blocked doorway was visible only as an arched space at the top of the doorway. According to tradition, this space communicates with the tomb of the prophet Ḥanzalah b. Ṣafwān. Historical sources (e.g. al-Rāzī, *op. cit.*, pp. 205 ff., ibn Rustah cited in Lewcock et al., *op. cit.*, p. 128) indicate that the tomb was destroyed during enlargement of the Mosque.

meters above the original floor; but the upper part of the blocked doorway cannot definitely be identified as part of the original entrance,

The inner corner (i.e. northwest corner of the east structure, the northeast corner of the west structure) is around 1.2m from the doorway. Much of this space forms a niche, the interior of which is progressively recessed in three steps diagonally across the corner to the inner face of each structure. The floor of the niche is about half a meter above the first floor. At the west minaret, an engaged column, about one meter wide, framed the southern side of the niche (Figure 9).¹⁷ Plaster of the engaged column and of the adjacent wall of the western structure sits on the rubble core of the south wall of the building. The existence of a stone step against the interior face of the south wall indicates the presence of a doorway at this point (see the doorway discussion above). An analogous arrangement may also have existed at the east minaret.

The form of upper portions of the north face of the two structures is uncertain. The visible north face of the east minaret was completely remodeled by Ayyūbid brick work and more recent stone masonry. The west minaret today has two plastered niches separated by a pair of engaged colonnettes (Figure 9, left). The niches have semicircular arches with plain archivolt. Areas of the niches lacking plaster reveals bricks that are 30cm long and 6cm thick, i.e. a size comparable to bricks in the oldest arcading in the north riwāq and suggestive of an early date for the west minaret niches. However, the stonework at the level of the arches is not bonded with the present west wall of the Mosque, and this section of the minaret may have been remodeled.

Table 1: Dimensions of the north faces of the “minaret” structures

	East minaret	West minaret
Exterior wall to doorway	1.83m	2.09m
Width of the doorway	0.70m	0.71m
Height of the door sill above the first floor	0.28m	0.43m

¹⁷ The niche in the west minaret was used as footing for a two-part stone pillar that supports the present north-south arcading in the west riwāq (Figure 7). This element conceals the articulation of the engaged pillar and the recessing within the niche. The niche at the east minaret is filled with stones of a pillar foundation when the original east riwāq was rebuilt in the 3rd / 9th century (Figure 8, lower left). A very restricted horizontal probe confirmed recessing across the niche but did not confirm existence of an engaged pillar.

Height of the floor of the diagonally recessed niche above the first floor at door	0.44m	0.52m
Height of the floor of the diagonally recessed niche above the first floor at inner corner	0.48m	0.57m
Door to inner corner of the north face	1.08m	0.94m
Total width of the north face of the minaret	3.61m	3.75m

Excavations at the east wall of the east minaret show that foundations on this side of the structure were set in a trench that was dug from a ground surface at elevation 8.1 meters, which corresponds to the elevation 8.0 meters at the top of the foundation trench for the south wall of the building just west of the same minaret. The minaret's foundations are continuous with the stonework of its east face, with no obvious evidence of rebuilding (Figure 10, left). A wood beam slot does not separate foundations from upper wall; instead three wood beams are set into the upper stonework of the structure. Brickwork replaces stone above elevation 13.9 meters. Three arched niches framed by pairs of engaged colonnettes appear at elevation 14.0-15.7 meters, just below the ceiling of the present east riwāq (Figure 10, right). The niches have slightly horseshoe arches with ribbed archivolt molding; the molding was assembled from multiple pre-fabricated sections. Fragments of such colonnettes and molding found in excavation have impressions of matting on their reverse faces.

Arcading of the present east riwāq is set into the eastern corners of the minaret. At the northeast corner of the minaret the arcading truncated a fourth arched niche. This architectural relationship indicates that the niches existed before construction of the present east riwāq, and suggests that a frieze of arched niches once decorated the exterior face of the east wall of the building. Brickwork around the arched niches uses bricks that are 26cm long and 6cm thick, which corresponds to the brick size in arcading of the north riwāq. At the southeast corner of the minaret a vertical joint separates the brickwork of the present east riwāq arcading from the minaret brickwork. This joint, about 4.75 meters from the northeast corner of the minaret, seems to represent the southeast corner of the original building.

The architectural and stratigraphic evidence leaves no doubt that the exterior walls and the two "minaret" structures belong to the same building. This evidence includes the bonding of foundation stonework, the continuity of both the wood frame and the wall plaster across the corners formed by exterior walls and "minaret" structures, the mirror imagery of the north faces of the "minaret" structures,

and the stratigraphic position of the first floor associated with the structures and exterior walls of the building. The two “minaret” structures formed rectangular projections at the southern corners of the building. Including the thickness of the exterior walls of the building, these two structures measured around 5.25 meters east-west and 4.75 meters north-south. Assuming the arched niches of the east minaret to be original, the structures exceeded six meters in height.

Question of a miḥrāb

Al-Rāzī explicitly states¹⁸ that the newly constructed Umayyad mosque contained a miḥrāb. As described above, the earliest documented miḥrāb was created in the opening of the central north doorway into the building. Although the date of this miḥrāb is not well defined, it was considerably after construction of the building – the earliest floor associated with the miḥrāb (at elevation 8.65 meters) was 45cm higher than the first floor of the building, and separated from it by nearly 20 superimposed floors. Stratigraphic correlation with construction of the present east riwāq is difficult, but at the east end of the north riwāq the earliest floor of the enlarged mosque is at elevation 9.33, and the corresponding floor at the miḥrāb must be at a similar elevation. The first miḥrāb here therefore is probably early Abbasid in date. Later remodeling of the miḥrāb moved it 35cm to the west.¹⁹

The north riwāq has 12 columns in each arcade, creating 13 bays in each of the five aisles. The present miḥrāb is at the eastern side of the central (7th) bay, and the original doorway here is opposite the 7th pillar from the west. Excavations at the qiblah wall found no trace of an original miḥrāb the 3rd, 5th, 7th, 8th, 9th or 13th bay (counting from west to east).²⁰ If the building did have a niched miḥrāb, the structure most likely was in the 6th bay, 6-7 meters left of the central doorway. But the building may in fact not have included a niched miḥrāb.

A related point may be made here. Al-Walīd’s mosques in Madīnah and Damascus contained an axial transept at the miḥrāb (a feature of many Umayyad

18 Al-Rāzī, *op cit.*, p. 135.

19 Al-Rāzī (*ibid.*, p. 135) states that in the 4th century AH, Yaḥyā b. ‘Abd Allah b. Kulayb (d. 341 / 952-3) ordered demolition of inscriptions around the miḥrāb and replastered it without decoration. This act probably refers to the miḥrāb in this shifted position. Inscriptions on the present miḥrāb include a date of 665 AH.

20 In all these bays the original wall plaster is uninterrupted to a level below the first floor of the north riwāq, implying that the interior face of the north wall was not been rebuilt or deeply repaired. In this situation, the absence of evidence is indeed evidence.

mosques in Syria), and a cupola in the roof above the miḥrāb. The mosque in Ṣanʿāʾ includes a corbelled wood cupola surrounded by four smaller cupola above the present miḥrāb. However, these structures can have no connection to an Umayyad miḥrāb, and the domes are probably not original features of the mosque. Moreover, structural indications of an axial transept do not exist in the mosque. Intercolumnation is regular throughout the north riwāq, and excavation at the pillar on the west side of the miḥrāb bay revealed a typical original pillar replaced by pre-Islamic *spolia*.

Question of date

The sequence of floors and fill in each excavation and the stratigraphic correlations between excavations establish a framework of relative chronology for the Mosque. Assigning absolute dates to the various architectural events in this framework is much more difficult, because the flooring and most of the fill deposits contain few datable artifacts (which provide a terminus post quem at best).

The most reliably dated events in the framework are the rebuilding of the west riwāq and construction of the present east riwāq. The first floors associated with each event are clearly identifiable and they can confidently be traced across large sections of the north riwāq as well as the present south riwāq. The band of text just below the ceiling of the present west and east riwāqs name Muḥammad b. Yuʿfir, along with the date 265 AH (878-879 AD) in the west riwāq and 270 AH (883-884 AD) in the east riwāq. Numerous historians in addition to al-Rāzī state that Muḥammad b. Yuʿfir brought the mosque to its “present form”.²¹

Some archaeological evidence supports this date. Excavations found more than 45 Abbasid copper coins (*fals*) throughout the Mosque. Legible names on the coins are restricted to al-Muʿtamid ʿalā Allah (caliph 256-279 / 870-892) and his brother al-Muwaffaq bi-llah (d. 278 / 891); in fully legible coins both names appear. The coins are on floors immediately above the floors associated with remodeling

21 The tradition that ascribes the present east riwāq to queen Arwā (al-Sayyidah al-Ḥurrah bint Aḥmad al-Ṣulayḥī (d. 532 / 1138) seems to have a relatively recent origin, at least among Yemeni chroniclers. Those writing before the 11th century / 17th century consistently attributed construction of the riwāq to the Yuʿfirids (e.g. ʿUmārah b. ʿAlī al-Yamanī, *Tārīkh al-yaman al-musammā al-mufīd fī akhbār Ṣanʿāʾ wa-Zabīd*, ed. Muḥammad ʿAlī al-Akwaʿ, Ṣanʿāʾ, 1985, p. 58; Muḥammad b. Yūsuf al-Janādī, *Sulūk fī ṭabaqāt al-ʿulamāʾ wa-l-mulūk*, ed. Muḥammad ʿAlī al-Akwaʿ, Wazārah al-Thaqāfah wa-l-ʿIlām, Ṣanʿāʾ, 1993, p. 200; ʿAbd al-Raḥman b. ʿAlī al-Daybaʾ, *Qarrāh al-ʿuyūn bi-akhbār al-yaman al-maymūn*, ed. Muḥammad ʿAlī al-Akwaʿ, al-Maṭbaʿah al-Salafiyyah, Cairo, 1977, p. 121).

of the west riwāq and construction of the present east riwāq. The coins were probably brought into the Mosque with the materials used to repair and/or renew the floors. The stratigraphic locations of the coins do not prove that work on the west and east riwāq dates to the late 3rd century AH, but the stratigraphic concentration of these finds plus the inscriptional evidence leaves little room for doubt.

The first floor of the remodeled west riwāq and of the new east riwāq is 90-110cm above the first floor of the building; in this stratigraphic thickness are 20-35 floors recorded in numerous excavations. This number of floor renewals must represent a considerable if indeterminable span of time. If these floors represent the 170 years between al-Walīd and Muḥammad b. Yu'fir, then on average the floors were renewed every 5-10 years. Given the ephemeral nature of most of the floors in the Mosque, this rate of renewal seems reasonable. The archaeological evidence cannot prove that al-Walīd ordered construction of this building, but it does provide solid grounds for assigning to the building an Umayyad date. At the same time, there are no archaeological grounds for accepting the recent argument²² that the west minaret incorporates a pre-Islamic monument (the reported pre-Islamic radiocarbon date reflects the old wood effect plus the re-use of architectural wood).

3. Summary and discussion

The Umayyad mosque was sub-rectangular, without right angle corners (Figure 11). The north wall was slightly longer than the south wall (estimated 53.4m versus 52.5m), and east wall was slightly longer than the west wall (estimated 58.6m versus 57.1m). These differences were probably not intentional, and the building was not designed to widen toward the qiblah (as al-Walīd's building in al-Madīnah did, according to written descriptions).²³ Entrances to the building existed at all four sides of the building, but their number and arrangement remains uncertain.

The interior space centered on a courtyard with roofed halls on at least three, and probably all four, sides. In the north (qiblah) riwāq five arcades formed five aisles, each with 13 bays. In the two lateral riwāqs three arcades formed three aisles, with nine bays between the north riwāq and the south wall of the building. If a south riwāq existed, it likely also had three aisles. The arcading in all the spaces

²² Daum, *op. cit.*

²³ Discussed in Ghazi Izzedin Bisheh, *The Mosque of the Prophet at Madinah throughout the First-Century A.H. with Special Emphasis on the Umayyad Mosque*, unpublished Ph.D. dissertation, University of Michigan, 1979, pp. 211, <https://www.proquest.com/docview/302945312/fulltextPDF/D3538FA085E64FB5PQ/1?accountid=15725>, accessed 16.03.2022.

ran east-west, and an axial transept in the qiblah riwāq is not apparent. Although a miḥrāb is said to have made in the original building, its existence is not definite. If a miḥrāb did exist in the north riwāq, it was not in the location of the present miḥrāb.

The initial interior floor was a thick plaster and gravel surface which was tinted red by brick dust. Some of the subsequent floors in the building had a similar character, but most were earth and gravel surfaces with a skin of plaster. Cylinders of rough stone blocks encased in plaster supported brick arcading, on which rested the wooden roof of the covered areas. The pre-Islamic *spolia* present in the north riwāq and elsewhere in the Mosque today were not present in the Umayyad building. As the existing coffered wooden ceiling of the Mosque has been refurbished many times, the form and decoration of the original roof is not obvious; however, the extant ceiling in the north riwāq may be an Umayyad structure.²⁴ The existence of original arcading brickwork nearly to the height of the ceiling today suggests that the original ceiling was 6.5 meters above the floor (compared to five meters today).

The courtyard seems to have been surfaced with compacted earth and gravel (according to results from a single excavation within the original courtyard). If a south riwāq with three aisles did exist, then central courtyard was 23.9m long (north-south) and 26.9m wide; if no south riwāq existed, then the courtyard was around 35.7m long. It is unknown whether a structure – a fountain or *bayt al-māl* – was in the courtyard.²⁵

Two rectangular structures of stone and brick existed at the locations of the present minarets. Including the thickness of the exterior walls of the building, these two structures measured around 5.25 meters east-west and 4.75 meters north-south, and they were at least 6 meters high. The upper brick portion of the structures was ornamented with arched niches. The inner north corner of the structures was arranged with an engaged pillar which bordered on doorways through the south wall.

24 As suggested by Renzo Ravagnan-Maurizio Merlo-Cristina Muradore, “Chronological development of the decorative schemes”, *The Great Mosque of Ṣanʿāʾ – Restoration Project* (2005-2015), Centro internazionale della grafica, Venice, 2022, pp. 113-132.

25 The *qubbah* in the courtyard today was built by governor Sinan Paşa in the early 11th / 17th century. Its location is eccentric within the present courtyard, but laterally symmetrical in the Umayyad courtyard. In all likelihood Sinan’s construction is in the location of earlier structures which existed before the present east riwāq was built.

Fine stonework is characteristic of pre-Islamic architecture in South Arabia, and builders of the mosque drew on this tradition. Construction with a wood framework set in the faces of walls is an element of the local architectural tradition.²⁶ But other construction techniques used in the mosque are alien to the South Arabian architectural tradition. Hypostyle rather than arcaded halls are typical of pre-Islamic architecture in Yemen, and the only (textually recorded) example of arcading in pre-Islamic Ṣanʿāʾ is the cathedral build by the Axumite governor Abraha in the mid-6th century AD.²⁷ Similarly, extensive use of fired brick is not characteristic of pre-Islamic architecture across the region. Excavations below the Mosque found remains of stone and mud brick, but not fired brick architecture. These features of the Mosque may reflect a Mediterranean influence.

Other techniques such as vertical brick arches and pre-fabricated plaster elements ultimately have Mesopotamian origins, and both techniques are commonly found in Parthian and Sassanian architecture.²⁸ The vertical brick arch (and pitched brick vault) was adopted in some Roman architecture in the eastern Mediterranean,²⁹ and vertical brick arches or vaults appear in Umayyad buildings of the Levant.³⁰ The horseshoe arches of the niches in the east minaret are a form that also appeared both in Umayyad Syria and in Sassanian Mesopotamia. These construction techniques and forms may have arrived to Yemen from the Levant. Alternatively, the techniques may have been introduced to Ṣanʿāʾ during the Sassanian occupation that started around 575 AD and lasted some 50 years.

The arrangement of the mosque follows the so-called Iraqi or Mesopotamian plan, of an elongated building with a central courtyard surrounded on three or all four sides by covered halls. Early examples of this form include Kūfah and Wāsiṭ in Iraq, and al-Walīd's mosque in al-Madīnah, as well as smaller mosques in Jerash and the Amman citadel in Jordan. This form contrasts with the wide qiblah hall

26 Charles Darles, "L'emploi du bois dans l'architecture du Yémen antique", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies* 40, 2010, pp. 149-160.

27 Barbara Finster, "An outline of the history of Islamic religious architecture in Yemen", *Muqarnas*, vol. 9, 1992, p. 128.

28 For construction technique see Ignacio Arce, "Umayyad building techniques and the merging of Roman-Byzantine and Partho-Sassanian traditions: Continuity and change", *Late Antique Archaeology*, vol. 4, no. 1, 2008, pp. 512, 516-517, 524.

29 Lancaster, *op. cit.*

30 E.g. Qaṣr al-Ḥayr al-Sharqī and Mushattā. K.A.C. Creswell-James Allan, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Scolar Press, Aldershot, 1989, pp. 153, 205.

arrangement of the “Syrian plan”, found at al-Walīd’s mosque in Damascus as well as Tiberias, al-Ramlah, and perhaps al-Aqṣā and Mafjar.

In their metrical review of Umayyad and early Abbasid mosques, Walmsley and Damgaard show that before around 110 / 730, only the mosques in al-Madīnah and Ṣanʿāʾ were longer than they were wide (and thereafter elongated rectangular form became common).³¹ The mosques in al-Madīnah and Ṣanʿāʾ share additional features. The qiblah riwāq in both mosques was five aisles deep, and the pillars were stone covered with polished plaster; the miḥrāb at both mosques (if the Ṣanʿāʾ mosque in fact had a miḥrāb) were not placed at the axial midline of the building; the lateral riwāqs were at least three aisles deep, not simply a single aisle portico.³² Both buildings also had tower-like structures placed at corners of the building.

But the Ṣanʿāʾ mosque was not simply a smaller-scale repetition of the Madīnah mosque. The ceiling of the qiblah riwāq at al-Madīnah rested directly on wood beams set over the pillars, while in Ṣanʿāʾ the ceiling rested on brick arcading. The Madīnah mosque had an axial transept at the miḥrāb, with a cupola over the first bay in front of the miḥrāb; the Ṣanʿāʾ mosque lacked all of these innovative features.

The most striking feature of the Ṣanʿāʾ mosque is the pair of structures in the positions later occupied by minarets. Later modifications leave uncertain the original height and appearance of the structures, and their purpose is not clear. Conceivably they were simply unnecessarily elaborate stairs to the roof. A more attractive interpretation is that these are early versions of the Mosque’s minarets. If the structures were relatively low, they might have been comparable to the four *ṣawāmiʿ* which in 53 / 673 Maslamah famously added to the ʿAmr mosque in Fuṣṭāṭ.³³ If the structures were taller, then they might have been analogous to the four square towers which al-Walīd installed at the corners of his mosque in

31 Alan Walmsley-Kristoffer Damgaard, “The Umayyad congregational mosque of Jarash in Jordan and its relationship to early mosques”, *Antiquity*, vol. 79, 2005, pp. 373-375. In point of fact, Walmsley and Damgaard over-estimate the elongation of the Umayyad mosque in Ṣanʿāʾ – the length:width ratio is only around 1.1:1. After the new (probably early Abbasid) south riwāq was built, this ratio reached 1.45:1.

32 Bisheh, *op. cit.*, pp. 214-216, 219-222.

33 These *ṣawāmiʿ* were entered from the street, not from the interior of the building. Similar “archaic minarets” existed into the 20th century (Joseph Schacht, Ein archaischer Minaret-Typ in Ägypten und Anatolien. *Ars Islamica*, vol. 5, no. 1, 1938.

al-Madīnah. According to later written sources,³⁴ those towers were around 27 meters (55 *dirāʿ*) high and measured around four meters (8 *dhirāʿ*) on each side; the latter number is agreeable close to the size of two structures in Ṣanʿaʿ.

The long debate about the history of minarets has conflated lexicon, form and function. Jonathan Bloom contends³⁵ that the towers attached to mosques initially had little to do with the *adhān*; rather, they announced the location of the *maṣjid al-jāmiʿ*. Such towers became characteristic of mosques only in early Abbasid times. Before the 9th century, Bloom argues, towers or analogous structures were built with Umayyad mosques only very rarely,³⁶ and the *adhān* was made from the roof or a low *ṣawmaʿah* on the roof. Al-Walīd's mosque in al-Madīnah is an important exception to this generalization, but these four towers are known only through historical reports. His mosque in Ṣanʿaʿ may offer a second exception which still survives in part.

³⁴ Cited in Bisheh, *op. cit.*, p. 212, n. 49.

³⁵ Jonathan Bloom, *Minaret, Symbol of Islam*, Oxford University Press, Oxford, 1989.

³⁶ Qaṣṭal in Jordan offers an example. The square tower at the corner of the Umayyad mosque at Buṣrā (Syria) is a later addition.

Bibliography

Arce, Ignacio, “Umayyad building techniques and the merging of Roman-Byzantine and Partho-Sassanian traditions: Continuity and change”, *Late Antique Archaeology*, vol. 4, no. 1, 2008, pp. 491-537.

Bisheh, Ghazi Izzedin. *The Mosque of the Prophet at Madinah throughout the First-Century A.H. with Special Emphasis on the Umayyad Mosque*, unpublished PhD. dissertation, University of Michigan 1979, <https://www.proquest.com/docview/302945312/full-textPDF/D3538FA085E64FB5PQ/1?accountid=15725>, accessed 16.03.2022.

Bloom, Jonathan, *Minaret, Symbol of Islam*, Oxford University Press, Oxford, 1989.

Costa, Paolo, “The Great Mosque of Sanaa”, *Studies in Arabian Architecture*, author Paolo Costa, Variorum/Ashgate Publishing, Aldershot, 1994, chapter II.

Creswell, K.A.C.-Allan, James, *A Short Account of Early Muslim Architecture*. Scolar Press, Aldershot, 1989.

Darles, Christian, “L’emploi du bois dans l’architecture du Yémen antique”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, vol. 40, 2010, pp. 149-160.

Daum, Werner, “Şan‘ā’: the origins of Abrahah’s cathedral and the Great Mosque – a water sanctuary of the old Arabian religion”, *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, vol. 48, 2018, pp. 67-74.

al-Dayba’, ‘Abd al-Raḥman b. ‘Alī, *Qarrah al-‘uyūn bi-akhbār al-yaman al-maymūn*, ed. Muḥammad ‘Alī al-Akwa’, Cairo, al-Maṭba‘ah al-Salafiyyah, 1977.

Edens, Christopher-Yükmen Edens, Bakiye, “Foundations of the Great Mosque in Şan‘ā’”, *The Great Mosque of Şan‘ā’ Conservation Intervention (2005-2015)*, Centro internazionale della grafica, Venice, 2022, pp. 27-93.

Finster, Barbara, “Die Freitagsmoschee von Şan‘ā’. Vorläufiger Bericht, 1. Teil”, *Baghdader Mitteilungen* Bd. 9, 1978, pp. 92-133.

Finster, Barbara, “An outline of the history of Islamic religious architecture in Yemen”, *Muqarnas*, vol. 9, 1992, pp. 124-147.

Héno, R.-Y. Egels, “Architectural patrimony management in Yemen,” *CIPA 2007 XXI International Symposium*, 2007, <https://www.isprs.org/proceedings/xxxvi/5-c53/papers/fp073.pdf>, accessed 22.03.2022.

al-Janadī, Muḥammad b. Yūsuf, *Sulūk fī ṭabaqāt al-‘ulamā’ wa-l-mulūk*, ed. Muḥammad ‘Alī al-Akwa’, Şan‘ā’. Wazārah al-Thaqāfah wa-l-İ‘lām, 1993.

Lancaster, Lynne, “Early examples of so-called pitched brick barrel vaulting in Roman Greece and Asia Minor: A question of origin and intention”, *Bautechnik in antiken und vorantiken Kleinasien*, ed. Martin Bachmann, Ege Yayınları, İstanbul, 2009, pp. 371-391.

Lewcock, Ronald-Smith, G. Rex-Serjeant, R.B.-Costa, Paolo, “The architectural history and description of Şan‘ā’ mosques: the Great Mosque”, *Şan‘ā’, An Arabian Islamic City*, eds. R.B. Serjeant-R. Lewcock, World of Islam Festival Trust, London, 1983, pp. 323-350.

Ravagnan, Renzo-Merlo, Maurizio- Muradore, Cristina “Chronological development of the decorative schemes”, *The Great Mosque of Şan‘ā’ – Restoration Project (2005-2015)*, Centro internazionale della grafica, Venice, 2022, pp. 113-132.

al-Rāzī, Aḥmad b. ‘Abd Allah b. Muḥammad. *Tārīkh madīnah Şan‘ā’*, ed. Ḥusayn ‘Abd Allah al-‘Amrī, Dār al-Fikr, Şan‘ā’-Damascus, 1984.

Robin, Christian “La Grande Église d’Abraha à Şan‘ā’, Quelques remarques sur son emplacement, ses dimensions et sa date”, *Interrelations Between the Peoples of the Near East and Byzantium in Pre-Islamic Times*, ed. V. Christides, Oriens Academic, Cordoba, 2015, pp. 105-130.

Schacht, Joseph, “Ein archaischer Minaret-Typ in Ägypten und Anatolien”, *Ars Islamica*, vol. 5, no. 1, 1938, pp. 46-54.

Walmsley, Alan-Damgaard, Kristoffer, “The Umayyad congregational mosque of Jarash in Jordan and its relationship to early mosques”, *Antiquity*, vol. 79 no. 304, 2005, pp. 362-378.

al-Yamanī, ‘Umārah b. ‘Alī, *Tārīkh al-yaman al-musammā al-mufīd fi akhbār Şan‘ā’ wa-Zabīd*, ed. Muḥammad ‘Alī al-Akwa‘, Şan‘ā’, 1985.

Appendices

Figure 1: The Great Mosque of Ṣanʿāʾ – left: exterior appearance, from the northeast; right: central courtyard and arcading of the east and north riwāqs, from the southwest.

Figure 2: South interior corners of the mosque – left: southwest corner with minaret foundation in center, west wall foundation on right, and wall plaster continuous across the corner (the wood slot is at the top of the partially plastered course of facing blocks); right: the southeast corner after removal of wall plaster, the east wall foundation is in the center and the east minaret foundation is on the right, with the continuous wood slot visible in both foundations; note the bonding of stonework across both corners.

Figure 3: Central door in north (qiblah) wall – left: exterior porch structure from the north; right: engaged pillars of the initial mihrāb set on a bed of stones within the original doorway, the sill of which is visible at the bottom of the photograph.

Figure 4: Doorways in the east wall – left: doorway into the 5th aisle of the north riwāq, from the east; right: doorway at the northeast corner of the north riwāq.

Figure 5: Pillars in the qiblah riwāq – upper left: original pillar below, a pre-Islamic pillar above; upper right: original pillar, base and foundation below, a later base and square pillar above; lower left: extant pillar of rough blocks and pre-Islamic *spolia* encased in plaster; lower right: composite stone and plaster pillar with wood beams.

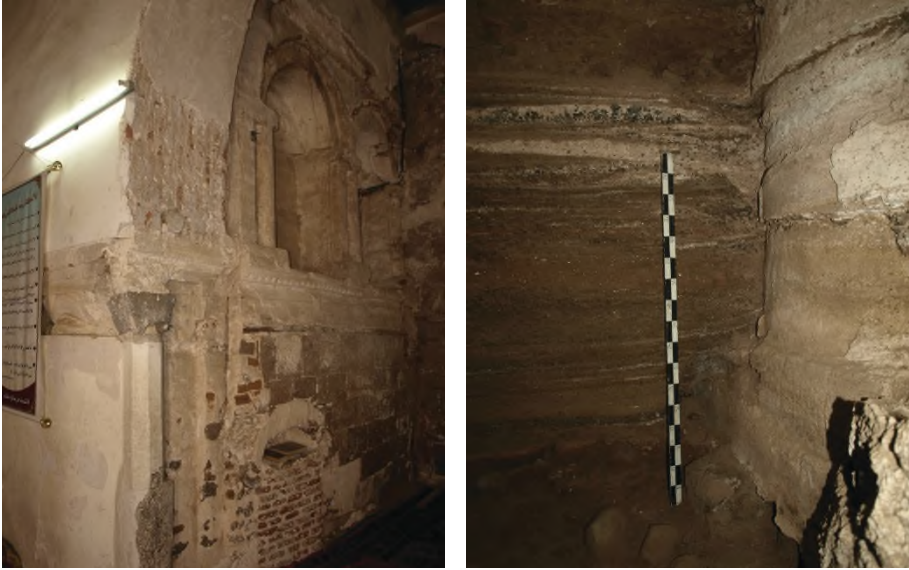
Figure 6: Arcading in the north riwāq – upper left: intact vertical brick lower course and radial brick upper course; upper right: rebuilt arch enclosing remains of the earlier vertical brick soffit; lower left: intact arch to left, rebuilt arch (transition to the present east riwāq) to right; lower right: arcading of the present east riwāq viewed from the north riwāq.

Figure 7: Original doorway (blocked with stones) and corner niche in the north face of the west minaret (the pillar visible on the left was inserted onto the corner niche to support arcading of the Yu‘firid west riwāq).

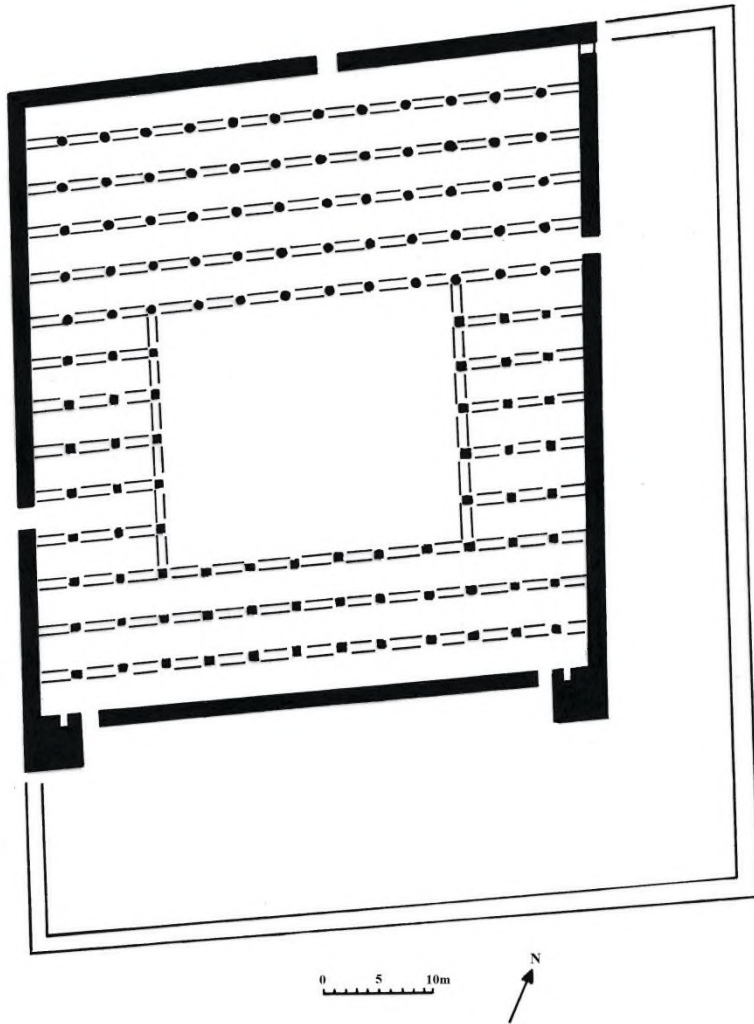
Figure 8: North face of the east minaret – left: step and original doorway blocked with stone (note the wood slot at the bottom of the wall plaster); right: the corner niche filled with stones of pillar foundations for the remodeled east riwāq.

Figure 9: Northeast corner of the west minaret – left: pre-Islamic spolia supporting west riwāq arcading set against the east face of the minaret, with upper portions of the (original?) engaged pillar exposed to the left (the pair of arched niches and blocked doorway in the north face of the minaret are to the right); right: bottom of the engaged pillar set onto the south wall.

Figure 10: East face of the east minaret – left: view from from the south (arcading of the present east riwāq is visible at the left side of the photograph); right: arched niches in the east face of the east minaret, seen through present east riwāq arcading (note the truncated arched niche at the right side of the frieze).

Figure 11: Plan of the Umayyad Mosque of Ṣanʿāʾ within the footprint of the Mosque today (this plan assumes the existence of a three-aisle south riwāq, square pillars in the lateral riwāqs, arcading along the lateral sides of the courtyard, and the presence of a doorway next to the east “minaret” mirrored by a doorway next to the west “minaret”; the secondary doorway in the northeast corner of the building is also indicated).

Arşiv Belgelerinde Kırım Camileri (1786 - 1944)

İsmet Zaatov*

Özet

Kırım Tatar halkının tarihi ve dininin araştırılmasına ilişkin konuların çeşitli ciltlerdeki arşiv kaynaklarının veri tabanı Rusya, Türkiye, Ukrayna, Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Moldova, Romanya, Bulgaristan, Makedonya, Yunanistan, İtalya, Avusturya, Macaristan, Almanya, Belçika, Hollanda, İsveç, Danimarka, İngiltere, Fransa, Mısır, Suriye, Irak, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Moğolistan, Kanada ve ABD arşivlerde saklanmaktadır. Kırım Tatarlarının eski belgeleri, Moskova ve St. Petersburg (Rusya), Leiden (Hollanda), Gotha (Almanya), Viyana Etnografya Müzesi, Berlin'deki Avrupa Kültürleri Devlet Müzesi, Antwerpen Tarih Müzesi (Belçika), Krakow (Polonya) ve Varşova, Vilnius, Kahire ve İskenderiye (Mısır), İsveç Kraliyet Arşivi (Uppsala) arşiv ve kütüphanelerinde saklanmaktadır. Rusya ve Türkiye arşivleri Orta Çağ Kırım Tatar tarihi hakkında en geniş bilgiye sahip olmakla birlikte, işbu bilgiler her şeyden önce Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Arşivlerindeki "Tahrir Defterleri", "Muhasebe Defterleri", "Mukataa İltizam Defterleri", "Mühimme Defterleri", "Maliyeden Müdevver Defterleri", "Ruus Defterleri", "Mevacip Defterleri", "Gümrük Defterleri" defterlerinde bulunmaktadır. Osmanlı "Osmanlı Vakanüvisler Defterleri" ve Kırım "Kırım Vakanüvisler Defterleri" tarihçi-kronistlerinin kitapları, Kırım Hanların "yarlıklar ve bitikler", Osmanlı Sultanların yazışmaları "Name-i Hümayun Defterleri" ile "Mühimme Defterleri", vergi "Cizye Defterleri", emir ve işlemler "Sicil Defterleri" önemli belgeleri içermektedirler.

Kırım Hanlığı'nın arşivi, 1736'da Bahçesaray'daki Hansarayın kuşatılması sırasında Rus mareşali Burkhard Munnich'in askerleri tarafından yakılmıştı. Kırım Hanlığı'nın Rus İmparatorluğu'na ilhakından sonra depolanan tüm il ve zemstvo kurumlarının arşiv materyalleri 1854-1856 Kırım Savaşı, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı ve 1918-1920 İç Savaşın arşivlerin korunmasını olumsuz yönde etkilenmiş olmasına rağmen korunmuştur. Kırım Tatar milli hareketi Cafer Seydamet (1889 - 1960) ve İsmail Otar (1911 - 2005) ile Mustecib Ulkusal (1899 - 1996) beyefendilerinin arşivleri İstanbul'da bulunmaktadır.

* Doç. Dr., Tataristan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Şehabeddin Marcanî Tarih Enstitüsü, Fevzi Yakubov Kırım Mühendislik-Pedagoji Üniversitesi, Kazan/TATARİSTAN, zaatov@gmail.com, DOI: 10.37879/9789751756466.2023.2

Sudak'taki ilk Kırım camisinin Selçuklular tarafından yapıldığından söz edilmesi 1222/1223 yılına dayanmaktadır ve o zamandan 1786'ya kadar Kırım'da 1600'den fazla Müslüman için dini bina inşa edilmişti. Onlardan 1531 cami, 40 medrese, 28 tekke idi. 1805 yılında Müftü Seit-Memet Efendi Kırım'da 1556 cami ve 61 tekke ve medreseye işaret ederken, Müftü Seyit-Cemil Efendi de 1853-1856 Kırım Savaşı'nın başlangıcında 1492 savaştan sonra 1308 cami işaret etmişti. 1865'te Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanlığı'nın listeleri Kırım'da 794 camiyi ve 1890'da 737 camiyi içeriyordu. 1914'te Kırım'daki cami sayısı 729'a düştü. İç Savaşın sona ermesinden sonra, 1921'de Kırım'da Sovyet iktidarı kurulduğunda, yarımada 632 cami faaliyet gösteriyordu. 1930'da Kırım ÖSSC'de 473'ü faal olmak üzere 581 cami vardı. 18 Mayıs 1944'te Kırım Tatar halkının topyekûn sürgüne gönderilmesinden sonra Kırım'da Müslüman nüfus kalmamıştı. 1990'larda Kırım Tatar halkının topraklarına dönüşüne kadar tüm Müslüman dini yapı ve kurumları kapatılmıştı.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Camiler, Bahçesaray, Kırım Hanlığı.

Mosques of the Crimea in the Materials of Archives (1786 - 1944)

Abstract

The archival source database of issues related to the study of the history and religion of the Crimean Tatar people in various volumes is stored in the archives of Russia, Turkey, Ukraine, Poland, Lithuania, Belarus, Moldova, Romania, Bulgaria, Macedonia, Greece, Italy, Austria, Hungary, Germany, Belgium, Netherlands, Sweden, Denmark, England, France, Egypt, Syria, Iraq, Iran, Azerbaijan, Georgia, Armenia, Uzbekistan, Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Mongolia, Canada and USA. Ancient documents of the Crimean Tatar subjects are stored in the archives and libraries of Moscow and St. Petersburg (Russia), Leiden (Netherlands), Gotha (Germany), the Ethnographic Museum of Vienna, the State Museum of European Cultures in Berlin, the Historical Museum of Antwerp (Belgium), archives and museums Krakow (Poland) and Warsaw, Vilnius, Cairo and Alexandria (Egypt) and the Royal Archives of Sweden (Uppsala). The archives of Russia and Turkey have the most extensive information about the medieval Crimean Tatar history, but first of all, the Ottoman Archive of the Cabinet of Ministers of Turkey (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), the Archive of the Topkapı Palace Museum (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi) and the Ankara Land Cadastre Archive (Ankara tapu kadaastro Arşivi) in inventory books "Tahrir Defterleri", account books "Muhasebe Defterleri", lease books "Mukataa İltizam Defterleri", books of important documents "Mühimme Defterleri", treasury budget books "Maliyeden Mudivver Defterleri", books of individuals "Ruus Defterleri",

books contents of "Mevacip Defterleri", customs books "Gümrük Defterleri". The books of Ottoman historiographers-chronists "Osmanlı Vakınuvisler Defterleri" and Crimean "Kırım Vakınuvisler Defterleri", decrees and messages of khans "yarlıklar ve bitikler", personal correspondence of Turkish sultans and Crimean khans "Name - i Hümayün Defterleri" and a book of important documents " Mühimme Defterleri", tax books "Cizye Defterleri", book of orders and proceedings "Sicil Defterleri".

The archive of the Crimean Khanate was burned by the soldiers of the Russian field marshal Burkhard Munnich during the siege of the Khan's palace in Bakhchisarai in 1736. Archival materials deposited after the annexation of the Crimean Khanate to the Russian Empire. despite the Crimean War of 1854–1856, the First World War of 1914–1918, and the civil war of 1918–1920, which adversely affected the preservation of the archives. the wars of almost all provincial and zemstvo institutions have been preserved. The archives of the Crimean Tatar national movement Jafer Seydamet (1889 - 1960) and Ismail Otar (1911 - 2005), as well as Mustedzhib Ulkusal (1899 - 1996) are located in İstanbul.

The mention of the construction of the first Crimean Mosque in Sudak by the Seljuks dates back to 1222/1223. and by 1786 there were more than 1600 Muslim religious buildings in the Crimea: from 1518 to 1531 mosques, 40 madrasas, 28 tekkies. In 1805, Mufti Seit-Memet Efendi pointed out 1556 mosques and 61 tekkies and madrasahs in the Crimea, and Mufti Seit-Jemil Efendi pointed to the beginning of the Crimean War of 1853-1856. 1492 mosques were indicated and after its completion 1308 mosques. In 1865, the lists of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire included 794 mosques in Crimea, and in 1890, 737 mosques. In 1914, the number of mosques in Crimea decreased to 729. After the end of the civil war, by the time Soviet power was established in Crimea in 1921, there were 632 operating mosques on the peninsula. In 1930, there were 581 mosques in the Crimean ASSR, of which 473 were active. After the total eviction of the Crimean Tatar people on May 18, 1944, there was no Muslim population left in Crimea, all Muslim religious buildings and institutions were closed until the return of the Crimean Tatar people to their land in the 1990s.

Keywords: Crimea, Mosques, Bakhchisarai, Crimean Khanate.

Arşiv Belgelerinde Kırım Camileri (1786 – 1944)

Kırım Tatar halkının tarihi ve dininin araştırılmasına ilişkin konuların çeşitli ciltlerdeki arşiv kaynaklarının veri tabanı Rusya, Türkiye, Ukrayna, Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Moldova, Romanya, Bulgaristan, Makedonya,

Yunanistan, İtalya, Avusturya, Macaristan, Almanya, Belçika, Hollanda, İsveç, Danimarka, İngiltere, Fransa, Mısır, Suriye, Irak, İran, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Moğolistan, Kanada ve ABD ve ABD arşivlerinde saklanmaktadır. SSCB'nin dağılmasından sonra, Kırım Tatar araştırmacıları, Sovyetler sonrası devletlerin arşivlerinde Kırım Tatar devletinin varlığı, Kırım Tatar halkının tarihi, etnogenezi ve kültürel oluşumu içeren önemli evraklarıyla çalışabilmek için bürokratik ve maddi zorluklarla karşı karşıya kaldılar.

Kırım'ın 1954'te Sovyet liderleri tarafından zorunlu olarak Ukrayna'ya dahil edilmesi ve nispeten kısa bir tarihsel dönemde kalması nedeniyle, Ukrayna arşivlerinde, Kırım Tatarların yaşamlarını anlatan bilgi ve belge son derece azdır. Kırım Tatar halkının yaşamı, özellikle Kırım Tatarlarının, Ukrayna SSR'sinin sürgün yerlerinden anavatanlarına kitlesel dönüşü 1991'den daha erken başlamamıştı. Sonuç olarak, Ukrayna arşivlerinde ağırlıklı olarak Kırım Tatar halkının topraklarına dönüşü ve yerleşiminin belirli bir dönemine ilişkin bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Ukrayna Güvenlik Servisi tarafından Ukrayna SSR Devlet Güvenlik Komitesinden devralınan arşivler, Kırım Tatarlarının vatanlarına dönüş mücadelesine ve Kırım'ın 1954'te Sovyet liderliği tarafından zorunlu olarak Ukrayna'ya dahil edilmesi üzerine arşivlerdeki veriler sınırlı kaldı.

Tebliğin müellifi 1990'dan bugüne Kırım Tatarlarının yaşadığı Balkan ülkelerinde ondan fazla araştırma gezisi yapmıştı. Eski Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya'daki hüküm sürdüğü komünist rejimler tarafından 1783-1862 seneleri arasında Kırım'dan gelen yerleşimciler tarafından Balkanlar'da 400'e yakın kurulan Kırım Tatar köylerinin isimleri çoğunlukla Makedonca, Bulgarca ve Rumence olarak değiştirildi. Bunlar arasında, Makedonya'nın Valandovo ilçesindeki Tatarlı köyü gibi daha eski Kırım Tatar yerleşimleri de vardı. Kuruluş tarihi hakkında bilgiler, Chalıklı-Tatarlı köyünün Şenol ve Selami Tahir sakinleri tarafından Mayıs 2003'te bu köyün belediye arşivinin incelenmesi sırasında bulunmuştur. Yukarıdaki bilgi verenlerin ifadelerine göre, Tatarlı yer adı 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır.

Bulgaristan Dobruzha'sında, 16. yüzyılın Osmanlı vergi listelerinde bahsedilen Tatarpazarı yer adı vardır¹ ve 17. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Türk seyyah Evliya Çelebi'nin gezi notlarında yer almaktadır.² Kırım Tatar Muhacirleri o

1 *Büyük Osmanlı Ansiklopedisi*, haz. Halil İnalçık, Ekmeleddin İhsanoğlu, Yusuf Halaçoğlu, Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Kitap Yayın Evi, Ankara 1999, s. 373.

2 İsmail Altunöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 20.

zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Suriye topraklarında Halep şehri ve Irak bölgesine Süleymaniye şehri civarlarında yerleştirildi. Bu gerçeğin teyidi Kasım 2004'te Ankara'da Kırım Tatar Muhacirlerinin soyundan gelen, Süleymaniye doğumlu Türkiye Milletvekili olan Profesör Dr. Ahmed Tomanbay'dan alınmıştır.

Moldova arşivlerinde, 18. yüzyılın başlarına kadar topraklarında varlığının Budzhak Tatarlarının Ordusunun yerleşimi belgesel kanıtı korunmuş olabilir zaten oraların yer adları ve orada Kavuşanda 19 yüzyılın başlarına kadar Kırım Hanlarının kışlık ikametgahı bulunuyordu.³

Kırım bilim adamları için büyük ilgi çeken 13. yüzyılda Mısır'ın Sultan Rukneddin el-Melik Beybars ve Sultan Kelaun Memluk hükümdarlarının ve Altın Ordunun Kırım Ulusunun başkenti olan Solqat ile tarihi, diplomatik, ekonomik, askeri ilişkileri ve yazışmaları vardır. Mısırdan Kırımdan gelen alimlerin faaliyetleri ile ilgili belgeler Kahire ve İskenderiye'de saklanmaktadır.

Kırım araştırmacıları, Altınordu'nun Kırım Ulusu ve Kırım Hanlığı topraklarındaki Ermeni kolonilerinin sakinlerinin yaşamları ve faaliyetleri hakkında bilgi topluyorlar. Kırım ile temasları Tatar idaresi ve nüfusu, 14. yüzyıldan itibaren sözde Kırım Nahşuvanı'nın topraklarına sahip olan Şirin Beyler ile ilişkileri hakkında çeşitli gerçekleri saklayan Ermenistan'daki Matenadaran kitaplığında saklanan Kıpçak-Ermeni dilindeki belgelerle ilgileniyorlar.

Kırım Hanlığı'nın tarihini, siyasi, hukuki, demografik, askeri ve ekonomik sistemini kapsayan en zengin arşiv materyalleri ve 1475'ten 1774'e kadar Osmanlı Devletin Kefe Eyaleti olan Kırım'ın güney kıyıları, toprakları, nüfusu ve yaşamı hakkında ayrıntılı bilgiler Türkiye arşivlerinde saklanıyor. Türkiye Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Arşivlerindeki "Tahrir Defterleri", "Muhasebe Defterleri", "Mukataa İltizam Defterleri", "Mühimme Defterleri", "Maliyeden Mudivver Defterleri", "Ruus Defterleri", "Mevacip Defterleri", "Gümrük Defterleri", "Osmanlı Vakanüvisler Defterleri", "Kırım Vakanüvisler Defterleri"⁴ Kırım Hanların "yarlıklar ve bitükleri", Osmanlı

3 Остерман В. Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого: Пролог столкновений между Россией и Турцией, ИТУАК. 1909, № 43, s. 23; Baron de Tott, *Onsekizinci Yüzyılda Türkler*, Kervan Kıtarcılık Anonim Şirketi, İstanbul 1994, s. 185-186.

4 Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe: (1475-1600)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. XXXI.

Sultanların yazışmaları "Name- i Hümayun Defterleri" ile "Mühimme Defterleri"⁵, vergi "Cizye Defterleri", emir ve işlemler "Sicil Defterleri"⁶ önemli belgeleri içeriyorlar. Türkiye arşivlerinden bahsetmişken, elbette Kırım Tatarları için en önemli arşivlerden biri olan 1918 senesi Cafer Seydamet tarafından başlatılan ve 2005 senesine kadar İsmail Otar tarafından tamamlanan İstanbul'daki Kırım Tatar Milli hareketini, 1916 – 1944 seneleri Dobrucada başlatılan ve 1944'ten bu yana İstanbul'daki "Emel" Vakfı tarafından tamamlanan Müstecib Ülkusal'ın arşivlerini saymak gerekmektedir. İsmail Otar ve Müstecib Ülkusal hayatta iken tebliğin müellifi onların eşliğinde her iki arşivin fonları ile tanışabilmişti.

Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın arşiv fonlarında, 1900'lü yıllarda İsmail Gasprinskiy'nin ceditçilik faaliyeti, 1920-1930 yıllarında bu cumhuriyetlerdeki Kırım Tatar bilim adamları, öğrencileri ve personel eğitimi, Kırım ASSR ve bu cumhuriyetler arasındaki kültürel alışveriş ve 1944'te bu cumhuriyet topraklarında kalan Kırım Tatar halkının sürgünü hakkında da bilgiler içermektedir.

Kırım Cumhuriyet arşivler fonlarında, bilinen nedenlerle, Kırım Hanlığı dönemindeki Kırım Tatar halkının tarihine ilişkin hiçbir belge bulunmuyor. Bu durumun sebebi Kırım Hanların Bahçesaray'daki kütüphanesi ve arşivinin Rus askerleri tarafından 1736'da tamamıyla ateşe verilmesidir.⁷ Kırım Hanlığına ait olan evraklarından sadece 100'e yakın han yarlığı ve 124 kadı asker (Şeriye sicili) defteri saklanabilmiştir. Bunlar bugün Saint-Petersburg'da bulunmaktadır.⁸ Kırım'ın Rusya'ya ilhakından sonra, hemen hemen tüm arşivlerin korunmasını olumsuz etkileyen bir dizi nedene (1854-1856 Kırım Savaşı, 1914-1918 Emperyalist Savaşı, 1918-1920 İç Savaşı) rağmen depolanan il ve önemli kurum arşiv materyalleri korunmuştur.⁹ Buna rağmen Kırım'ın arşiv fonları İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrası dönemde zarar gördü. 1942 senesi "Sokol" adına anti-faşist yeraltı grubu üyeleri, Sovyet birimlerinin Simferopol'den geri çekilmesi sırasında terk edilen ve korunamayan, içinde saklanan belgelerle Kırım Bölge Arşivi binasını

5 *Kırım Hanlarına Name-i Hümayun (2 Numaralı Name Defteri)*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, İstanbul 2013, s. 3.

6 Научное издание. Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. Симферополь, 1998. Редактор-составитель В. Харабуга, s. 290.

7 В. Гордлевский. Рукописи Восточного музея г. Ялты. Избранные сочинения, т. IV. Москва, 1968, s. 259.

8 Крым № 2 (7). Москва–Ленинград, 1928, s. 102.

9 Крым № 2 (7). Москва–Ленинград, 1928, s. 103.

yok etti. Savaş sonrası ilk yıllarda, Kırım arşivlerinden 1944 yılında Kırımdan topyekûn sürgüne gönderilmiş olan Kırım Tatarlarının Kırımda yaşamların çeşitli yönleriyle ilgili belgelerin bir kısmı ele geçirilmiş ve imha edilmiştir.

Hayatta kalan arşiv belgelerini incelerken, üç buçuk asırdan fazla bir süredir Kırım Hanlığı adı ile bilinen bir eski İslam ülkesinin topraklarındaki Kırım'ın 1783'te Rusya'ya ilhak edildiği an, 1944'te Kırım Tatar halkının tehcirine kadar Müslüman tapınakların sayısındaki azalmanın dinamiklerini tespit etmek mümkün oldu.

Yarımadanın topraklarında Müslüman dini mimarisi en azdan sekiz asırlık bir geçmişe sahiptir. Hüsameddin Çoban, Selçuklular tarafından Sudağ şehrinde bir cami inşa ettirildiğinden bahsedilmesi 1222/1223 yılına dayanmaktadır [8, s. 95]. Kırım Hanlığı Rus İmparatorluğu'na katıldığında, yarımadanın yerleşim yerlerinde 1.600'den fazla cami inşa edilmişti. Kırım Hanlığı'nın çeşitli etnik gruplarının İslami temeller ve Tatar dilini temelinde birleştirilmesinin eşlik ettiği hızlı İslamlaşma sürecine tanıklık ediyordu. Tek bir Türk-İslam Kırım Tatar halkı haline getirdi. Kırım'da bu dönemde inşa edilen tüm Müslüman ibadethaneleri, Kırım Tatar halkının maddi kültür mirasının ayrılmaz bir parçasıdır. Orta Çağda Kırım'da camiler, saraylar, pazarlar, hamamlar ve şehir surları ile birlikte, işlevleri ve boyutları bakımından farklılık gösteren, şehri oluşturan ana unsurlardı. Camiler Kırım Tatar halkının gözünde kentsel ve köy topluluk üyelerinin manevi birliğini, hukuk ve düzen normlarını, İslam ahlaki ve estetik hükümlerini kişileştiren onaylandığı yeri ve Müslüman inancın mimari sembolleriydi. Kırım hanları, askeri-feodal aristokrasi, asilzadeler ve soylular, din adamları ve tüccarlar, ibadet hane kurarak isimlerini yaşatmaya çalıştılar. Yarımada da inşa edilen birçok cami isimleri Selçuklu, Memlük, Altın Orda ve Kırım Hanları, Osmanlı Sultanları, Kırım Hanlığı'nın askeri, feodal, manevi ve aşiret otoritelerinin isimlerini yüzyılların derinliklerinden getirmektedirler.

1786'da Kırım'da 1600'den civarında ibadethane vardı. Bunların 1531'i cami, 40'ı medrese ve 28 tanesi ise tekke idi.¹⁰ 1805 yılında Tavrida vilayet yönetimine sunduğu bir raporda, Tavrida Muhammedi Ruhani Kurulu Müftüsü Seit-Memet Efendi, Kırım'da 1556 cami ile 61 tekke ve medrese bulunduğunu belirtmiştir.¹¹ Tavrida Muhammedi Ruhani Kurulu Müftüsü Seit-Cemil Efendi'nin bilgisine göre, 1853-1856 Doğu (Kırım) Savaşı'nın başladığı sıralarda, yarımadada 1492 cami vardı ve savaş bittikten sonra 1308 cami kalmıştı. Savaş yıllarında Müslüman

10 Государственный Архив Республики Крым далее (ГАРК), ф. 315, оп. 1, д. 1525, л. 1-226.

11 ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 15652, л. л. 33, 45.

ibadethanelerinin sayısı 184 adet azalmıştır. Evpatoria ilçesinde 124 cami, Simferopol ilçesinde 25 cami, Perekop ilçesinde 30 cami olmak üzere yıkıldı veya terk edildi [11, s. 434-436]. Rus otokrasisinin Doğu Savaşında yenilgisinden sonra 1860-1862'de iki yüz binden fazla Kırım Tatarı, Rus Kazaklar askerlerinden, Rus bürokratlarından, Rus sahipleri tarafından zulümlerinden kaçarak Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etmek zorunda kaldı. Kırım Tatarları için Milli bir trajediye dönüşen zorunlu göçün boyutunu anlatan K. Khanatsky, şunları kaydetmişti: "...Perekop ilçesinde Tatarlar 278 köy bıraktı ve 41.331 kişi göç etti. 34 koloni yeni yerleşimciler tarafından işgal edildi, kalan 244'ü harabe halinde kaldı. Simferopol ilçesinde 18'i boş ve harabe durumda olan, 146 köyden 17.459 Tatar yurtdışına taşınmış, kalan 128'i ise Tatarların tamamı onları yurt dışında bırakmadığı için eski isimleriyle kalmıştır. Feodosia ilçesinde, 14'ü tamamen boş kaldı, olan 67 köyden Tatarlar göç ettiler. Evpatoriya Uyezd Tatarları, 39'u tamamen boş kalan 196 köyde bulunan 80434 kişi yurtdışına taşındı".¹² Böylece Tavrida vilayetindeki Tatarların göçü, 330'u harap olan 784 Tatar köyünden geldi. Geri kalan yerler yeni yerleşimciler tarafından işgal edildi.¹³ Bu dönemde, Tatar nüfusun bıraktığı köylerde Müslüman ibadet yerleri çoğu yıkılmıştı.

Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanlığı Merkez İstatistik Komitesi tarafından 1865 yılında yayımlanan listelerde, Tavrida eyaletinin yerleşim yerleri ve buralarda bulunan 794 cami hakkında bilgi bulunmaktadır¹⁴. Böylelikle 12 yılda Kırım'daki Kırım Tatar camilerinin sayısı 1492'den 794'e düşmüştü. Ancak bir yıl önce, 1864 yılında, Tavrida vilayetinin kazı askeri Seyid Abdullah Efendi, Tavrida valisine verdiği bir raporda, durumun daha beter olduğunu ve yarımada 314 faal cami ve 334 mescit kaldığını ve kaldırılanlar arasında 210 cami ve 247 mescit var olduğunu belirtmiştir.¹⁵

16 Kasım 1865'te Tavrida Muhammedi Ruhani Kurulu, Kırım Tatarları tarafından terk edilen köylerde bırakılan camilerin emniyet müdürlükleri ile birlikte tanımlanması ve değerlendirilmesi için eyalet hükümetine başvurdu. Derlenen envanterlerden, terkedilmiş ve yıkılmış camilerin yeni yerleşimciler ve toprak sahipleri tarafından yapı malzemeleri için parçalandığı açık gözükmektedir.

12 Ханацкий К. В. Памятная книга Таврической губернии. — Симферополь, 1867, s. 20–21.

13 Списки населённых мест Российской империи. Таврическая губерния. Т. XLI. СПб., 1865, s. 1–4; 5–23; 50–61; 73–86; 87–98; 99–116.

14 ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 7530, л. л. 240–245.

15 ГАРК, ф. 456, оп. 1, д. 431-432.

Değerlendirmeden sonra, Müslüman ibadethaneleri müzayedelerde satılmıştı.¹⁶ 1890'da Taurida valisi, eyalet hükümetine yarımada'daki camilerin sayısı, bunlara bağlı din adamları ve vakıf mülkü hakkında ayrıntılı bilgi vermesini emretti. O dönemde derlenen ve şimdi Kırım Cumhuriyeti Devlet Arşivinde saklanan listelerden, o dönemde yarımada'da 737 caminin korunduğu ve işlev gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁷ 1865-1890 döneminde Kırım'daki cami sayısındaki azalma 57 adet olmuştur. 1890'dan Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914'e kadar Kırım'daki cami sayısı 9 adet azalarak 729 Müslüman ibadethanesine ulaştı.¹⁸ İç savaş sırasında ve esas olarak General Denikin, Baron Wrangel ve Bolşevikler tarafından başlatılan beyaz ve kırmızı terörün bir sonucu olarak, 1921'de Kırım'da Sovyet iktidarı kurulduğunda, yarımada'daki cami sayısı 117 adet azalıp 632 cami mescit işlevi görmüştür.¹⁹ Böylece, 1783'ten 1921'e kadar Kırım'da Müslüman ibadethanelerinin sayısı yaklaşık bin birim azaldı.

Ekim 1921'de Kırım'da Sovyet iktidarının kurulması ve kilise ile devletin ayrılmasına ilişkin kararnamenin kabul edilmesiyle Kırım Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki camiler Müslüman dini cemaatlere devredildi. Kırım'daki dini örgütlerin ve toplulukların faaliyetleri, Kırım Merkez Yürütme Komitesi'ne bağlı Kült Sorunları Komisyonu ve Kırım ASSR İçişleri Halk Komiserliği tarafından kontrol ediliyordu. 1930'da Kırım'da sadece 473'ü faal olan 581 cami vardı.²⁰

1928'de, Sovyet ateist propagandasının yoğunlaşması ve toplu olarak edilen din adamlarının zulmü ile bağlantılı olarak birlikte, makalenin yazarının anne babası, Aikaul cami imamı Sameddin Hacı Efendi, karısı ve 6 küçük çocuğuyla birlikte Samara bölgesine ve 1934'te tekrar Urallara sürüldü. Kırım'ın Müslüman dini binaları, yetersiz sıhhi ve teknik durumları bahane edilerek kapatıldı ve yıkıldı ve geri kalanı depolar, kulüpler, okullar, kreşler, okuma salonları, kantinler, konutlar vb. için kolektif çiftliklere (kolxozlara) dağıtılmıştı. 1939'da, o zamana kadar Kırım'da faaliyette olan iki düzine cami sonunda kapatıldı.

1944'te Kırım Tatar halkının tehcirinden sonra ve 1980'lerin sonuna kadar, yarımada'da Kırım'ın yerli halkını hatırlatabilecek hemen hemen her şey mezarlıklar, ibadethaneler, köyler, yer adları Ukrayna Sovyet hakimiyeti tarafından

16 ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8325; 8327; 8324; 8314; 8326.

17 ГАРК, ф. Р-663, оп. 18, д. 46.

18 Обзор Таврической губернии за 1914 год. Симферополь, 1914, с. 70–71.

19 Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Баку, 1919. Ч. 1, с. 43.

20 ГАРК, ф. Р-663, оп. 10, д. 1662, л. 40, с. 18–25.

yok edilmekteydi. O zamandan beri, Kırım'da, bakıma muhtaç durumdaki okullar, kültür evleri, apartmanlar, depolar, kimya laboratuvarları şeklinde yaklaşık 60 eski Müslüman dini bina korunmuştur. Kırım'daki Müslüman ibadethanelerinin onarılamaz şekilde ortadan kalkmasıyla bağlantılı olarak, arşiv kaynaklarının rolü ölçülemeyecek derecede arttı. Örnek olarak, Kerç Yarımadasında inşa edilmiş en az araştırılmış dini yapıların birkaçının tarihine dönelim. 1890 yılına ait arşiv materyalleri, Kerç Yarımadası'nın Kodcanı, Cabaq, Çuqur-Koyaş, Qul-Tobe, Mayaq-Salın (iki cami), Acı-Eli, Terekli-Korsa, Oysul köylerinde dokuz kule şeklinde inşa edilmiş camiler olduğunu görülmektedir.²¹ Örnek olarak, Oisul köyünün camisi: "Kırım hanları zamanında inşa edilen taş, taş çatlı bir kule olarak yapıldığı için yeniden inşa edilmedi".²² 1930'larda tamamlanmamış cami binasında bir orta dereceli Kırım Tatar okulu faaliyet gösteriyordu.²³

5 Kasım 1930 tarihli Kırım Merkez Yürütme Komitesi Kararnamesi ile cami-kule binasında ilköğretim Kırım Tatar okulu açılmıştı.²⁴ Kodcanki köyündeki camiye gelince, 18 Haziran 1925 tarihli Kırım Merkez Yürütme Komitesi kararıyla şu karar verildi: "Kocanki köyünde cami açılmaz bina harap ve sadece bir yapı malzemesidir"²⁵. Daha önce 1923 yılında Çukur-Koyaş köyündeki bir cami kulesi yapı malzemeleri için sökülüştür.²⁶ 1884 yılında Mayak-Salın köyünün iki cami kulesinden birinde bir medrese faaliyet gösteriyordu. 1920'li yıllarda sadece bir cami olduğu belirtilen köyde, cami 1923 yılında köyün Müslüman dini cemaatinin kullanımına devredilmiştir. Yedi yıl sonra, 5 Kasım 1930'da Kırım ÖSSC Merkez Yürütme Kurulu Başkanlığı'nın kararıyla bu cami, "dini cemiyetin çökmesi ve işçilerin camiye tasfiye etme talebi nedeniyle" ortadan kalktı ve onu kırmızı bir köşe olarak kullanımına başlamışlardı.²⁷ Sonuç olarak tüm bu eşsiz kuleler şeklinde inşa edilen camiler 1944 sonra yıkılmıştı. Fotoğrafları veya diğer görüntüleri bulunamadı. Bu çalışmayla Kırım Cumhuriyeti Devlet Arşivlerinde yapılan araştırmalar sonucunda, 1786 yılı sonundan 1944 yılına kadar Kırım'ın yerleşim yerlerinde bulunan Müslüman dini yapılarının sayısına ilişkin kayıp verileri tespit etmek ve sistematize etmek mümkün olmuştur.

21 ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8324, л. л. 23, 30, 32, 44, 45, 46, 79, 160, 226.

22 ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8324, л. 226.

23 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 938.

24 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 975.

25 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 902.

26 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 920.

27 ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 731.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Kırım Devlet Arşivi (Государственный Архив Республики Крым),

ГАРК, ф. 26, оп. 1, д. 15652

ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 7530

ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8324

ГАРК, ф. 27, оп. 1, д. 8325; 8327; 8324; 8314; 8326.

ГАРК, ф. 456, оп. 1, д. 431-432.

ГАРК, ф. P-663, оп. 10, д. 1662.

ГАРК, ф. P-663, оп. 10

ГАРК, ф. P-663, оп. 18

ГАРК, ф. 315, оп. 1, д. 1525

Araştırma ve İnceleme Eserler

Büyük Osmanlı Ansiklopedisi, haz. Halil İncik, Ekmeleddin İhsanoğlu, Yusuf Halaçoğlu, Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Ogüz, Yeni Kitap Yayın Evi, Ankara 1999.

Baron de Tott, *Onsekizinci Yüzyılda Türkler*, Kervan Kitapçılık Anonim Şirketi, İstanbul 1994.

İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Kırım Hanlarına Name-i Hümayün (2 Numaralı Name Defteri), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı, İstanbul 2013.

Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe: (1475–1600)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.

В. Гордлевский. Рукописи Восточного музея г. Ялты. Избранные сочинения, т. IV. Москва, 1968.

Керим И. Исвеч (Швеция) архивлеринде Къырым ханлыгъы иле багълы базы весикъалар (И. Керимов. Некоторые документы, связанные с крымским

ханством в архивах Швеции). Культурні цінності кримськотатарського народу. Втрати. Шляхи повернення: збірка матеріалів — Бахчисарай, 2005.

Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Баку, 1919. Ч. 1.

Крым № 2 (7). Москва–Ленинград, 1928.

Научное издание. Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. Симферополь, 1998. Редактор-составитель В. Харабуга.

Обзор Таврической губернии за 1914 год. Симферополь, 1914.

Остерман В. Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого: Пролог столкновений между Россией и Турцией, ИТУАК. 1909, № 43.

Савчук Ю. К. До питання про татарські прапори у Державній трофейній колекції Швеції (К вопросу татарских знамен Государственной трофейной коллекции). Культурні цінності кримськотатарського народу. Втрати. Шляхи повернення: збірка матеріалів — Бахчисарай, 2005.

Списки населённых мест Российской империи. Таврическая губерния. Т. ХLI. СПб., 1865.

Ханацкий К. В. Памятная книга Таврической губернии. — Симферополь, 1867.

Tbilisi Mosques in Georgian and Foreign Sources

Nani Gelovani*

Abstract

In the VII century, along with the spread of Islam, mosques appeared in the provinces conquered by the Arabs. The first *congregational* mosque in the Caucasus was built in Derbent and became one of the important centres for the spread of Islam and the Arabic language. Reports from Arab and Persian geographers and travellers confirm the construction of congregational mosques next to Christian churches in the major cities of Armenia (for example, Khlat, Dvin, Barda, Derbend, Kabalak, Manzikert, Shirvan, Shaki). Arab geographer al-Muqaddasi (born c. 946-died c. 1000), points to the existence of mosques not only in the central cities of Armenia. According to various sources, the *congregational* mosques stood both in the city and the suburbs. Orientalist A. Shaginyan maintains, “despite all our efforts, we have not found any information in the Muslim literature about the construction of a congregational mosque in the centre of Tbilisi, as in the case of Dvini or Bardavi.” Although none of the mosques survived in Tbilisi, many facts testify to their existence. The establishment of the Emirate, and of a Muslim administration in Tbilisi and other cities of the Emirate (the city was ruled by Arab officials appointed directly by the caliph), necessitated the construction of mosques.

The report discusses the information of Georgian and Foreign sources (narrative, epigraphic, documentary, numismatic ..) about the mosques of Tbilisi from the tenth century to the beginning of the twentieth century. Archival materials on Shi’a and Sunni mosques in Tbilisi are also analyzed (statistics on mosque revenues, mosque administration, renovation works, waqf property, etc.).

Keywords: Tbilisi, Islam, Musulmans, Mosques.

Gürcü ve Yabancı Kaynaklarda Tiflis’teki Camiler

Özet

VII. yüzyılda İslam’ın yayılmasıyla birlikte, Arapların zaptettiği bölgelerde camiler inşa edilmeye başlandı. Kafkasya’da ilk cami Derbend’te kuruldu ve İslam ile

* Prof. Dr., Tiflis Devlet Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Tiflis/GÜRCİSTAN, nani.gelovani@tsu.ge, DOI: 10.37879/9789751756466.2023.3

Arapça'nın yayılması bakımından önemli merkez haline geldi. Arap ve Fars coğrafyacı ile gezginlerin kaynaklarında Arminiya'nın büyük kentlerinde kiliseler yanında camilerin inşa edildiğine dair bilgilere rastlanmaktadır. Arap coğrafyacı ve gezgin Mukaddesî (946/7-takriben 1000) camilerin Arminiya'nın merkezi kentleri (Hlat, Dvin, Barda, Derbend, Kabalak, Manaskert, Şirvan, Şak) yanısıra diğer bölgelerde de bulunduğunu kaydetmiştir. Camilerin kentler yanısıra banliyolarda da bulunduğu çeşitli kaynaklara dayanılarak tespit edilmiştir. Doğu bilimcisi ve tarihçi A.K. Shaginian "İslam literatüründe Dvin ile Bardav aksine Tiflis merkezinde camilerin inşa edildiğine dair bilgilere tüm gayretlerimize rağmen rastlayamadık" diye yazmıştır. VII.-XII. yüzyıllar camilerinden hiçbiri Tiflis'te günümüze ulaşmadıysa da birçok olay camilerin mevcut olduğunu göstermektedir. Emirliğin kurulması ve Tiflis ile emirliğin diğer kentlerinde (örnek olarak Dmanisi'de) Müslüman idari birliklerinin oluşması (kentleri halife tarafından atanan Arap memurları yönetiyordu) camilerin inşa edilmesi zarureti gündeme getirdi. Tiflis'te en eski caminin, Arapların idari merkezinin bulunduğu bölgede-kükürt hamamlarından botanik bahçesine doğru çıkan yolda, şu anda tahminen Tiflis'in tek caminin bulunduğu yerde VII.-VIII. yüzyıllarda inşa edildiği düşünülmektedir.

Makalemizde, Gürcü ve yabancı muhtelif (rivayet, yazıt, belgesel, nümizmatik...) veriler mevcut ve 10. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar dönemi kapsayan Tiflis camilerine dair bilgiler incelenerek araştırma yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tiflis, İslam, Müslümanlar, Cami.

Introduction

In 610-632, a new monotheistic religion, Islam, emerged in the Arabian Peninsula. Muhammad, the Messenger of Allah and the Prophet, converted a large part of the Arab tribes to the new faith. The "orthodox" caliphs, who ruled the Arab Caliphate after the death of Muhammad (632), began their wars of conquest. The first stage of the expansion of Islam covers the years 633-651, during which the Arabs conquered the eastern territories of Byzantium (Syria, Palestine, Egypt), Sassanid Iran, and appeared on the outskirts of the Caucasus. The Arab commander Habib Ibn Maslama al-Fihri (617-662) is associated with the conquest of Armenia and Kartli (Jurzan according to Arabic sources). It seems that the ruler of Kartli, Stephanos, who held the title of Patricius, sent his ambassador to the Arab commander with a gift. Habib Ibn Maslama was satisfied with the decision of the ruler of Kartli, considered the received gifts in the report

of the future tribute and accompanied his representative to the Ambassador of Kartli with a book of inviolability. Then the Arab commander himself entered Tbilisi and proved to the people of Kartli the famous “Letter of Protection”.

The treaty between the Caliphate and the inhabitants of Tbilisi was evidently signed under the Caliph Uthman b. ‘Affan (644-656) towards the end of 654 or 655. According to the terms of the “letter of Protection”, the Arabs were initially known for their tolerance of Christians and other religious communities. The “letter of Protection” promised the people of Tbilisi the inviolability of their identity, property, churches, sanctuaries, prayers and faith.

The Arab commander sent ‘Abd al-Rahman ibn Jaz’ al-Sulami, a scholar of Islam and the Qur’an, to explain to the Georgians the Islamic realities that were foreign and incomprehensible to them. Turkish historian Zakaria Kitapci suggests that, religious scholars and Qur’anic reciters were sent to the newly conquered areas to Islamize, to teach Islam to the new Muslims, to circumcise them, and to build mosques in those areas and al-Sulami was also responsible for spreading Islam in Tbilisi and its suburbs.¹ Azerbaijani researcher N. Aliyeva writes: “The Arabs, in order to study the territory, to propagate Islam, including to explain its essence to the local population and to control the establishment of Islamic law in the conquered territories, brought together scholars - the Hafizs (hafiz - a person who has memorized Quran – N.G.), Qur’an readers and translators. Often, they were also responsible for approving the treaty between the cavalry and the locals. They were considered authoritative people of their time”.²

The long rule of the Arabs and their socio-economic and religious policy, it is impossible not to have consequences, even partially, in the life of the Georgian people. By means of the “Letter of Protection” the population of Tbilisi received certain information on Islam.

Tbilisi (in Georgia, Transcaucasia), called Tiflis, or Taffis by the Arabs and being the centre of the Arab Emirate established in the 730s-770s. Up to 1122 Tbilisi was the mainstay of Islam and the source of its dissemination throughout Georgia. Together with amirs and the Arab administration, Muslim population also appeared in the city. Muslims continued to reside in Tbilisi after 1122 as

1 Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harezmi ve Türk-Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Baskı Temmuz 2005, p. 98.

2 Nargiz A. Aliyeva. “Rol’ araboiiazichnykh avtorov v rasprostraneniі ismaskoi kul’tury v Azerbaidjane v srednie veka” [The Roles of the Arabic Authors in Distribution of Islamic Culture in Azerbaijan in the Middle Ages], *The Problems of Oriental Studies*, 1/67, 2015, p. 69.

well, enjoying a number of privileges and allowances granted by the Georgian kings. Although Muslims ruled and resided in Tbilisi for centuries, regrettably, our knowledge about them is scanty.

Mosques in Tbilisi in the 7th-13th Centuries

In the VII century, along with the spread of Islam, mosques appeared in the provinces conquered by the Arabs. The first congregational mosque in the Caucasus was built in Derbent and became one of the important centres for the spread of Islam and the Arabic language. According to Arab geographers, the congregational mosques stood both in the city and the suburbs. The earliest congregational Mosque in Tbilisi must have been built in the VII - VIII centuries in the area where the Arab administrative centre was located - on the road from the sulphur baths to the botanical garden, approximately in the place where the only remaining mosque in Tbilisi now stands. Reports from Arab and Persian geographers and travellers confirm the construction of congregational mosques next to Christian churches in the major cities of Armenia. Arab geographer al-Muqaddasi points to the existence of mosques not only in the central cities of Armenia. However, as orientalist A. Shahinyan maintains, “despite all our efforts, we have not found any information in the Muslim literature about the construction of a congregational mosque in the centre of Tbilisi, as in the case of Dvini or Bardavi”.³

Although none of the mosques survived in Tbilisi, many facts testify to their existence.

1. A significant number of Muslims in Tbilisi. According to Arab historian and geographer al-Mas'udi, for example, Ishaq ibn Isma'il, the Arab amir (emir; amira) of Tbilisi, “ruled over the neighbouring peoples with the help of the Muslims who were with him, and obeyed him and paid *jizyah*.”⁴

2. After the conquest of this or that region, the Arabs promoted the process of Islamization. It is also noteworthy that some hadiths consider the construction of a mosque to spread the Islamic faith to be a better *jihad*.⁵

3 Arsen K. Shahinyan, “Formirovanie Musul'manskoi obshnosti v rannesrednevekovskoi Arminiia” [Formation of the Muslim Community in Early Medieval Arminiya], *Vestnik of Saint Petersburg University*, 3, 2015, p. 50.

4 Al-Mas'udi, *Les Prairies d'Or. Texte et traduction par Barbier de Meynard et Pavet de Courteille*, II, Paris 1863, p. 65.

5 Khalid Yahya Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn 'Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, Albany 1994, p. 14.

3. The establishment of the Emirate, and of a Muslim administration in Tbilisi and other cities of the Emirate (the city was ruled by Arab officials appointed directly by the Caliph), necessitated the construction of mosques. The Muslim population of Tbilisi was a higher social stratum of the city and its representative, *ra'is* (“chief”; “leader”), was represented at *amir's* court. In Tbilisi, there were specific positions typical of a Muslim city, such as *qadi* and *muhtasib* (a supervisor of bazaars and trade). The first information about the icons of Tbilisi can be found only in the XII century. According to Arab historian Ibn al-Athir, the Tbilisi population, besieged by David IV in 1122 sent *khatib* (a person who delivers the sermon - khutbah) and *qadi* to negotiate with the king; Among the Muslim clerics, who were revered by David IV and Demetre I, was the *khatib* of Tbilisi.⁶ *Qadi* was closely associated with the governance of the Muslim city, and as a judge of the Muslims (his jurisdiction included civil and criminal cases), the judge also enjoyed great influence. Noteworthy is the fact that the *qadi* chose to work mainly in the mosque, he also controlled the *waqf* property, the sums taken through *zakat* were transferred to the *qadi* and were spent during the year only in the district where they were collected. The famous Tbilisi *qadi* was Fakhr al-Din Khilat who wore the *nisba* of al-Tiflisi. He received a special certificate from caliph al-Musta'sim confirming this appointment which was read aloud in the mosques of the cities and districts where the law of *qadi* applied. Together with the Sheikh of Surmar, Armenian and Georgian nobles, the *qadis* of Tbilisi, Anisi and Dvin participated in the trial organised by Ivane Mkhargdzelis in 1216, to resolve the dispute between two Armenian anti-Chalcedonian monasteries in Dvin.⁷ Arab geographer Ibn Hawqal names Ibn Sumaika, the *qadi* of Tbilisi; Later (at the junction of the XII - XIII centuries) in Yaqut al-Hamawi 's writings there is a reference to the “son of *qadi* of Tbilisi,” with whom the author himself had spoken and knew well who he was.⁸

4. In the IX century, Tbilisi already is as an established eastern city with the citadel Kala (The town was situated on the bank of the Kur opposite and below the

6 Garnik Asatrian - Hayrapet Margarian, “The Muslim Community of Tiflis (8th-19th Centuries)”, *Iran & the Caucasus*, 8/1, 2004, p. 33.

7 Ilia Abuladze, “Stepanos Orbelianis istoriis erti tsnobis ganmartebis garshemo” [Around the explanation of one reference to the History of Stepanos Orbeliani], *Proceedings of Stalin Tbilisi State University*, 1948, pp.107-120.

8 Gotcha Djaparidze, “Nisba at-Tiflisi VIII-XIV saukunecbis islamur samqaroshi” [Nisba al-Tiflisi in the 8th – 14th Centuries Islamic World], *Researches into the History of Georgia and the Near East*, vol. I, 2012, p. 78.

Kala), urban settlement - Rabadi and the protector fortress of the city - Soghdebili (*Soghdebili Medina*).

5. Archaeological data - conversion of Ateshga into a mosque. According to professor Guram Kipiani, “Ateshga (fire temple – N.G.) was transformed into a mosque in the VIII century, the eastern façade was decorated in Sasanian artistic style, and a *mihrab* was created in the arch of the southern wall. According to photographs and reports, the Ateshga dome dates back to the XIX century”.⁹ It is noteworthy that if possible, Muslims built mosques where the remains of cult buildings of other religions were preserved.

6. The Seljuk invasions gave a new impetus to the spread of Islam on the territory of Georgia. Sultan Alp Arslan (1063-1072) built a new congregational mosque in Tbilisi in 1064 near the sulfur baths. This indicated the assertion of Islamic positions in Tbilisi. According to Sadr ad-Din Hussein, “the sultan marched against the Abkhazian king Bagrat and gave his troops the freedom to kill and destroy these provinces. Thus, he finally arrived in Tbilisi. .... There is one Christian church here. According to these Christians, its meaning is the same as the meaning of the Kaaba for the Muslims (Temple of Zion - NG). The Sultan also conquered this city and built the Jameh (A congregational mosque – NG) there.”¹⁰

7. Information of Ibn Hawqal, al-Fariqi and Sibte ibn al-Jawzi concerning the existence of the congregational mosque in Tbilisi in the XII century. For example, Ibn Hawqal maintained that the rules of Islam are observed as they were used to be. The chief mosque is protected from any kind of abuse. The king lights a candle and a lamp and (does everything) that it necessary. In all his mosques *adhan* is performed loudly and no one does them any harm”.¹¹ In the 1220s an anonymous Persian author writes in his *Aja'ib al-dunya* that “Tbilisi Muslims are staunch in their devotion to their religion, worship one God and are friendly to the aliens. There are many mosques (in Tbilisi) which are ardent in calling on

9 Guram Kipiani, *Žveli Tbilisis zoroastruli tadzari* [Zoroastrian Temple of Old Tbilisi], Tbilisi 2009.

10 “Sadr ad-din Huseini Alp-Arslanis saqarTvelosa da amierkavkasiis qveynebshi laskrobis shesaxeб,” [Sadr ad-Din Hussein on Alp-Arslan's invasion to Georgia and Transcaucasia], *Dzhebani saqarTvelosa da kavkasiis istoriidan*, Tbilisi 1976, p. 193.

11 Eter Sikharulidze, “Ibn Hawqali Tbilisis shesaxeб” [Ibn Hawqal about Tbilisi], *Oriental materials of the history of Georgia*, vol. I, Tbilisi 1976, p. 34-35; Djaparidze, Gotcha; Gelovani, Nani, “The Muslim subjects of the kingdom of Georgia in the 12th-early 13th century”, *Journal of Advances in Humanities and Social Sciences*, 4/4, 2018, p. 161-166.

the believers to pray”.¹² Based on the data of the sources, it becomes clear that the Muslims inhabited certain districts in Tbilisi. In addition to shrines, they also had special market places and baths. People of other faiths could not enter the bath known as Isma‘il (Isma‘il ibn Shuab). Even after the capture of Tbilisi by David IV the Builder and its transformation into the capital of a united Georgia, Muslims continued to live in Tbilisi, retaining their freedom of mosques and worship, and enjoying the privileges from David IV and his successors. King David paid homage to the customs and traditions of the Muslims protecting them from any undesirable contacts with Georgians and Jews. “(He stipulated) that no pigs should be brought over to the area where the Muslims lived or to the city and that these animals should not be slaughtered there or in the market”. “He also guaranteed that no Georgian, Armenian or Jew should enter the bath of Isma‘il in Tiflis”.¹³ According to Al-Fariqi, David promised the Muslims of Tbilisi that neither Georgians, nor Armenians, nor Jews would enter the Ismaili bath. Sibt Ibn al-Jawzi, who somewhat clarifies al-Fariq's statement, writes that under this condition an unbeliever should not enter the bath with a Muslim.¹⁴

8. Tbilisi Muslims owned property outside of the city. Shrines also owned shops in the city. In addition to *amir*, members of the Arab military garrison living in various cities or military bases could also become landowners.

9. The policy of the Arabs in Kartli was determined not only by their military-strategic interests but also by economic factors. Tbilisi was involved in lively caravan-trading activities with the other cities of the caliphate. The location of Tbilisi in the Muslim world at that time is well indicated by its placement on the Arabic geographical map of the X century. In addition, in the works of geographers and historians of the time, a special reference is made to the roads that connected Tbilisi to Shamkori, Ganja, Bardavi and Armenian cities.¹⁵ On the XII century Georgian coins there are Arabic inscriptions that indicate Georgia's

12 ‘Aja‘ib Al-Dunya, *Chudesa Mira* [Wonders of the world], a critical text. Moscow 1993, p. 192; Nani Gelovani, *Tbilisis Muslimuri temi* [Muslim Community of Tbilisi (1801-1917)], Tbilisi 2021, p. 325.

13 Asatrian - Margarian, *ibid.*, p. 33-34.

14 Gotcha Djaparidze, *Sakartvelo da makhlobeli aghmosavletis islamuri samyaro XII-XIII s-is pirvel mesamedshi* [Georgia and the near Eastern Islamic world in the 12th-first third of the 13th century], Tbilisi 1995, p. 214.

15 Eteri Sikharulidze, “amierkavkasiis samarshruto gzebi IX-X ss-shi” [Transcaucasian routes in the IX-X centuries], *Issues of Near Eastern History*, Tbilisi 1963, p. 177-187.

close trade and economic relations with Islamic countries. It is obvious that Tbilisi was also influenced by Islamic civilization at that time.

10. Sources indicate that Muslim scholars from Tbilisi were known in Baghdad, Damascus, Halab, Mecca and other cities of the Islamic world. It should be noted that only a few Muslim scholars were born in Tbilisi. It is safe to assume that they received their primary Islamic education at the Tbilisi Mosque, given the fact that mosques were the main centres of education in the Islamic world before the advent of madrassas and throughout the Middle Ages. For example, the eminent scholar of the XII century, author of many works in philosophy, medicine, astronomy, astrology and other fields, Hubaysh al-Tiflisi, was one of the Tbilisi residents who left Tbilisi after the conquest of the city by David the Builder.¹⁶

11. Tbilisi of the XII century with its congregational mosque is depicted in the XIII century manuscript of the *Maqamat* of the al-Hariri of Basra (1054-1122). The *Maqamat* describe the adventures of Abu Zayd al-Saruji under the name of Haris Ibn Hammam and his wanderings in various cities which were cultural centres of the East at that time, such as Shiraz, Tabriz, Samarkand, Mervi and others. The 33rd *Maqama* is dedicated to Tbilisi (“Tbilissian *Maqama*”). Orientalist G. Tsereteli did not consider it a coincidence that the great writer of a huge empire, which in the VII - XII centuries, defined the cultural background throughout the Middle East, considered Tbilisi as one of the important centres in this region, along with Shiraz, Tabriz, Samarkand, and other significant cities. It should be noted that the meeting place of the characters is often repeated in the *Maqamas*. It had to be a crowded place. In this respect, the Tbilisi mosque is a typical place for meetings. The “Tbilissian *Maqama*” states: "It so happened that when I arrived in the city of Tbilisi, I had to pray with a small group of poor people".¹⁷

12. In Tbilisi, centuries of Arab domination and Islam, as a culture, influenced not only the lifestyle of the people but also the architecture of the city. Architecture and construction had had a long tradition in Georgia. However, Islam imposed new requirements on architecture, and it is not known whether Muslims in Tbilisi

¹⁶ Djaparidze, “Nisba at-Tiflisi VIII-XIV saukuneebis islamur samqaroshi”, p. 60-62.

¹⁷ Nino Dolidze, “Al-Hariris Tbilisuri makama” [“Tbilissian *Maqāma*” of al-Hariri], *VI International Symposium Contemporary Issues of Literary Criticism Medieval Literary Processes. Europe, Asia, Georgia. Dedicated to 300th anniversary from the first printed publication of Shota Rustaveli’s Poem ‘The Knight in the Panther’s Skin’*. Volume II, Proceedings, Tbilisi 2012, p. 46-53.

had experience building mosques or not. The signature is inscribed on the 1240-1 *minbar* of the Mosque-Hospital Complex in Divriği, identifying its artist as Ahmad ibn Ibrahim al-Tiflisi and pointing to the Georgian city of Tbilisi for the master's place of origin.¹⁸ Turk historian Oya Pancaroğlu writes: "Given the apparent absence of art historical record concerning Islamic art and architecture produced in medieval Tbilisi, however, it is not possible to assess the specific contribution of this artist's background to the work he produced for the mosque in Divriği".¹⁹ Nevertheless, Tbilisi was specifically remarked by the ninth-century historian al-Baladhuri for the extensive wooden (pine) architecture in the built environment of the early medieval city (the houses of Tiflis were built of pine wood – *sanawbar*).²⁰ Another craftsman - Abu Bakr al-Tiflisi - died in the city of Sivas in 691/1291. According to Max van Berchem, the invasions of the Khvarazmians and later those of the Mongols forced artisans living in Georgia to move to "more cosy places".²¹

Data of Foreign Travelers About Tbilisi Mosques

The need for mosques remained very important in the XVI - XVIII centuries when Tbilisi was frequently under Safavid and Ottoman rule and their garrisons stood in the Tbilisi fortress. In the 80s of the XVII century, Catholic missionary Patrice Justino wrote that Georgia was "surrounded from all sides by such horrible Muslim enemies that their very existence is makes the earth heavy".²² Mosques were also built in the cities of southern Georgia occupied by the Ottomans (Akhaltsikhe, Artanuji, etc), where the process of Islamization was rapid. Shah Ismail I of Iran repeatedly invaded different parts of Georgia. In 1522, Shah Ismail (1501-1524) captured Tbilisi and by his order, a mosque near the Metekhi Bridge was built. Despite the creation of Sabeglarbego (a province of the Ottoman Empire) and

18 Max van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum, Asia Mineure*, t. 29, pt. III, Le Caire 1910, p. 81, N° 49.

19 Oya Pancaroğlu, "The Mosque-Hospital Complex in Divriği: A History of Relations and Transitions," *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 3, 2009, p. 184-185; Dogan Kuban, *The Miracle of Divriği: An Essay on the Art of Islamic Ornament in Seljuk Times*, Istanbul 2001, p. 82.

20 Abu-Dulaf Mis'ar ibn Muhallil's travels in Iran (circa A.D. 950), ed. and tr. V. Minorsky, Cairo, 1955, p. 35, § 14, comm. 73; V. Minorsky [C.E. Bosworth], "Tiflis", *The Encyclopaedia of Islam*, NE, X, Leiden 2000, p. 4.

21 Berchem, *ibid.*, p. 32

22 Mikheil Tamarashvili, *Istoria katolikobisa kartvelta shoris* [History of Catholicism among Georgians], Tiflis 1902, p. 266.

Shanjak, the brief Ottoman rule in Kartli (1578-1606 and 1723-1735 years) did not prove to be long enough to spread Sunni Islam in the region. However, there were cases of the conversion of certain members of the feudal society to Islam.

In 1578, Lala Mustafa Pacha (1500-1580) occupied Tbilisi and by his order, two churches were turned into mosques.²³ According to V. Gabashvili, this could only have caused significant resistance from the Christian population of Tbilisi. In any case, it turns out that the Ottomans did not go too far in this direction. According to Iskander Munshi (d. 1632 year), by 1605, the majority of the population of Tbilisi were Christian Georgians and Armenians while only a very small minority were Muslim worshippers.²⁴ According to Gabashvili, “there were many churches in Tbilisi. It shows that the Ottomans did not try to convert the population of Tbilisi to Islam”.²⁵ As a result of Iran's rather lengthy political rule in Kartli (1632-1722), the number of Muslims in Tbilisi visibly increased. The Shah's influence on the Kingdom of Kartli, first of all, can be seen from the fact that from the 30s of the XVII century any Bagrationi converted to Islam was designated as a king and also received the title of Wali. By making Rostom a king, a certain type of compromise was established in the relations between Iran and Kartli. Rostom-Khan, who catered for the needs of both the garrison and local Muslims, built three mosques in Tbilisi. According to Platon Ioseliani, the mosque built by King Rostom in front of his palace with a minaret was demolished in 1783 during the reign of King Erekle II (1744-1798).²⁶

Evliya Chelebi also points out that the majority of Tbilisi's population became Sunni since Ottoman times, mainly followers of the Hanafi and Shafi'i sects. Nevertheless, none of the historical sources, except for general information, inform us about the exact location of the Sunni mosque in Tbilisi.²⁷

23 Gelibolulu Mustafa 'Âli, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Ankara 2014, p. 114; Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C III, İstanbul 1959, p. 23; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, III, İstanbul 1959, p. 1323; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 Tarih-Toplum-Ekonomi*, İstanbul 2015, p. 91.

24 Iskander Munshi, Iskander Munshis tsnobebi sakartvelos shesakheb. sparsuli teksti kartuli targmanita da shesaviturt gamostsa VI. Puturidzem [Evidence of Iskander Munshi on Georgia. (1969). Georgian translation of the Persian text, foreword and publishing V. Puturidze], Tbilisi 1969, p. 65.

25 Valerian Gabashvili, Tbilisi XVI-XVII saukuneebis aghmosavlur tsqaroebshi [Tbilisi in the Eastern sources of the 16th-17th centuries], *Proceedings of Tbilisi State University*, 99, Tbilisi 1962, p. 260.

26 Asatrian - Margarian, *ibid.*, p. 43.

27 Evliya Chelebi, *mogzaurobis wigni* [The Book of Journeys. Translated from Turkish, comments and research by G. Puturidze], I, Georgian translation, Tbilisi 1973, p. 293-297.

The city of Tbilisi has historically been known for its religious tolerance. Still, a Frenchman Jean Chardin (1643-1713), who travelled to Georgia in 1672 - 1673, wrote: “and the Liberty allowed in Georgia, to observe their own Religion and Customs, and to defend them in their discourse. You shall meet here in this Country with Armenians, Greeks, Jews, Turks, Persians, Indians, Tartars, Muscovites and Europeans”; Jean Chardin also focused on the concentration of the Muslim population in old Tbilisi. However, the people were fiercely opposed to Islam which was one of the most important forms of struggle for the preservation of “Georgianness”. He wrote:

“There is not any Mosque at Tefflis, though the City belongs to a Mahometan Empire: and is Govern'd together with the whole Province by a Mahometan Prince. The Persians have endeavoured all they could to rebuild one there, but never could accomplish their design; for the People still Mutinied, and by force of Arms beat down the Work, and abused the Workmen.....Some few Years since they built a small Mosque in the Fortress, close to the Wall that separates it from the Grand Piazza of Tefflis. They built it in the Castle to accustom the People to the sight of Mosques, and of the Mollahs, that call the Mahometans to Prayer from the top of the Building. Nor could the Georgians hinder the Building of this Mosque, because they durst not enter armed into the Fortress, where there was always a good Guard: But so soon as the Mollah was mounted to the top to make Confession of his Faith, the People gathered together into the Piazza, and plyed the top of the Mosque with such Volleys of Stones, that the Priest was constrained to come down again in more haste then he went up: after which Mutiny, the Persians would never suffer any of their Priests to appear at the Top of the Mosque any more.”²⁸

Obviously, the statement that there was no mosque in Tbilisi cannot be correct. However, this shows that the influence of the Muslims was limited and Tbilisi remained a Christian city.

According to K. Kutsia, the people of the city selflessly defended the national faith and went fearlessly against the establishment of foreign shrines in the city. The situation was similar in this regard in other regions of eastern and western Georgia. Mosques could only be built on the site of either the city fortress (in this

28 John Chardin, *The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies, through the Black Sea, and the country of Colchis*, London 1691. <https://quod.lib.umich.edu/e/ebo/A31753.0001.001/1:8?rgn=div1;view=fulltext>

case, Tbilisi fortress) or within a king's palace, which was reliably protected from the attacks of the Christian population. King Rostom, who correctly assessed the religious sentiments in the country, built mosques not in the centre of the city but in the fortress and in his palace.²⁹

At the beginning of the XVIII century (1700-1702), Tournefort named two mosques in Tbilisi built in fortresses (there was also a third mosque, but it is now abandoned).³⁰ According to a decree (December 8, 1714 – January 6, 1715) issued by Shah Sultan Hussein (1694-1722), in 1714, there were four mosques in Tbilisi and the appointment of Muedzin and provision of a salary for him was within the competence of the local governor of the city. It is also interesting to note that a number of organizational issues related to religion could be dealt with independently by the Kartli ruler.³¹

According to the so-called “French plan”, which, as maintained by Shota Meskhia, must have been compiled in 1736 - 1750, “there was a mosque directly in front of King's Square and the Sioni Cathedral. It should be noted that neither Shardin nor Vakhushti Bagrationi indicated the existence of a mosque in this area. However, the mosque in the same place is mentioned in the plan of Tbilisi made in 1782”. This plan of Tbilisi is accompanied by comments and explanations in French. The plan divides Tbilisi into 4 parts and mentions five mosques: one in the western part of the city called “Kala” (at the south wall of the fourth palace from Anchiskhati) and four in the southern part of the city or in the second quarter (1. In front of Sioni, near the King's Caravanserai, below the Jvarisa Church; 2. near the “Armenian Church Moghnisi”; 3. near the Metekhi bridge; 4. on the territory of the fortress, above the “hot sulphur baths”, in the corner of the eastern wall).³²

According to the German scientist and traveller Guldenstadt, who visited Georgia

29 Karlo Kutsia, “Sepianta Iranisa da aghmosavlet sakartvelos urtiertobis religiuri aspekti” [The Religious Aspect in Relations between the Safavids of Iran and Eastern Georgia], *Dedicatio: Historical-philological researches*, Tbilisi 2001, p. 365.

30 Joseph Pitton de Tournefort, *Mogzauroba aghmosavletis kveqnebshi* [The Voyage in the Oriental Countries]. Translated from French, introduction and comments by Mzia Mgaloblishvili, Tbilisi 1988, p. 70.

31 *Tbilisskaia kolleksia persidskikh firmanov* [The collection of Persian firmans of Tbilisi], t.1, Kutaisi 1995, p. 153-154.

32 Shota Meskhia, Saistorio Dziebani [Historical Researches], III, Tbilisi 1986, p. 326-327, 331-333.

in 1771 - 1772, the "Muslim Tatars" of the city owned three mosques.³³ Vakhushti Batonishvili mentions 3,000 Muslims and 2 mosques in Tbilisi in the XVIII century.

The plan of Tbilisi, made by the Russian officer Pishchevich in 1785, mentions 5 mosques (NN16, 34,38,48,55), specifically N48 is the Blue Mosque of the Shiite Shah Ismail, and N55 is the so-called "Mosque of the Turks" - a Sunni mosque at the end of Botanical Street. Information about the construction of the other three mosques is not available. However, based on this plan, their location is known. Specifically, the mosque marked N16 was located at the beginning of King Erekle Street whereas the mosque marked N34 was located near the Church of the Jvaris Mama; The mosque marked as N38 was located in the vicinity of today's Bread Square. However, on the plan made by Captain Chuiko in 1800, only one of these five mosques is still active whereas the others are ruined (NN55,56, 57, 58).³⁴

In 1795 Agha-Muhammad Khan Qajar invaded Georgia defeated Erekle II, and after a two-day battle at Krtsanisi, captured and raided Tbilisi on September 11. In 1796, a French diplomat by name Jean-François Rousseau (1738-1808), among the "horrors" committed in Tbilisi by Agha Mohammad Khan Qajar mentioned the demolition of two Sunni mosques.³⁵

After the unification of Georgia with Russia, in approximately 1805, Muslims living in Tbilisi petitioned His Imperial Highness Alexander I requesting that the income from the lands of their mosques which had been transferred to the Treasury after Georgia was annexed by Russia be returned to the mosques. It was demanded that the ruined mosques should be rebuilt. The petitioners meant Waqf lands owned by mosques. It was from the proceeds from the Waqfs that cult institutions were built, renovated, and cult servants were maintained. Waqfs also played an important role in funding Muslim educational institutions (teacher remuneration, purchase of teaching materials, funding for poor Muslim students, etc.). Right after that, following the suggestion of the Governor-General of

33 Johann Anton Gldenstdt, *Reisen durch Russland un im Caucasische Gebrge, St. Petersburg, 1787*. Translated from German by G. Gelashvili, Tbilisi 1962, p. 93.

34 History of Tbilisi, t.1. Tbilisi 1990, p. 317-318, 459; Gelovani, Muslim Community of Tbilisi, p. 341.

35 Irine Natchkebia, "Prangi diplomatebis tsnobebi Sakartvelos shesakheb Napoleonis axloaghmosavluri politikis kontekstshi" [French Diplomats Information about Georgia in the Context of Napoleon's Eastern Policy (The First Decade of the 19th Century)], *Between East and West: Iranian and French Authors about 19th Century Georgia*, Tbilisi 2018, p. 158.

Georgia P. Tsitsyanov, Muslim clerics were paid but they were obliged to report any “malicious intent against Russian rule”.³⁶ According to a German citizen Julius von Claproth (1783-1835) who visited the Caucasus in 1807-1808, there were two mosques in Tbilisi: one for the Persian Shiites and the other for the “Tatar” Sunnis. The latter was destroyed by Agha Mohammad Khan, but its magnificent minaret survived.³⁷

According to historians there were seven or twelve mosques in Tbilisi. Until XX century only two were survived, – one, Sunni, at Botanic Street and the other is Shi'a mosque.

Shi'a Mosque of Tbilisi

Shiism spread in Tbilisi in the XV - XVI centuries which was due to the proximity of Iran and countries under the influence of Iranian culture. Shah Ismail I, the founder of the Safavid Empire in Iran, who declared Shiism the official religion of this state, ruled in 1522 - 1524. In Tbilisi, following his orders, a Shiite mosque was built on the site of a church Shah Ismail I had demolished, at the top of the old Avlabari bridge, on the opposite side of the Metekhi temple. According to Georgian historic Platon Ioseliani it was the first mosque in Tbilisi. Considering city history this information is not entirely convincing.

However, according to D. Katsitadze, “Persian sources deny the fact of Shah Ismail's expedition to Georgia occurred and thus the declaration of the mentioned mosque as built by Shah Ismail becomes questionable. We might have assumed that the mosque under question was built by the Div Sultan Romlu and that is why it was referred to as built by Shah Ismail (after his ruler). However, it is also known that the Div Sultan Rumlu was not firmly established in Tbilisi. He only organized a campaign similar to the raid in Georgia and he would have neither the time nor the means to build a mosque in Tbilisi”.³⁸

In our opinion, the construction of the mosque known as Shah Ismail Mosque

36 *Akti, sobrannie Kavkazskoi arkhelogicheskoi komissiei* [Acts, collected by Archeological Commission of Caucasus], II, Tbilisi 1868, p. 285.

37 J.-H.(von) Claproth, *Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the Years 1807 and 1808, by Command of the Russian Government*. Translated from the German by F. Schoberl, London 1814, reprinted 2002, p. 411.

38 David Katsitadze, Iran-Sakartvelos urtiertobis istoriidan (Shah Ismail I-is Sakartveloshi lashkrobis sakitkhisatvis) [From the history of Iran-Georgia relations (For the issue of Shah Ismail's campaign in Georgia)], *Proceedings of Tbilisi State University*, 108, Tbilisi 1964, p. 391-392.

belongs to a later period, in particular to the 40s and 50s of the XVIII century, when Rostom, converted to Islam and occupying the position of the Wali of Kartli, ruled Kartli. It should also be noted that before the capture of Tbilisi, there were differences of opinion in Georgian historiography about the Battle of Teleti (1522). Acad. N. Berdzenishvili considered this battle to be a real fact. This opinion is contradicted by some scholars who maintain that Shah Ismail I never arrived in Georgia. Vakhushti Bagrationi believed in the occurrence of the battle of Teleti but considered the participation of the Shah in this battle doubtful. According to Kartlis Tskhovreba, this expedition of Shah Ismail I took place during the reign of Luarsab I.³⁹ The anonymous treatise dedicated to the history of the Safavid dynasty and the heyday of Ismail I (1501-1524), the founder of the state, contains information about the military campaigns of Div Sultan Rumlu, the commander of the Kizilbash, to Georgia and the personal presence of Shah Ismail in this country.⁴⁰

Later, during the invasion of Shah Abbas, the Shah Isma‘il Mosque was expanded and crowned with a beautiful minaret, which is why the people of Tbilisi called it “Shah Mosque”. According to several opinions, this may have led to the fact that during the Ottoman rule in Tbilisi for almost 30 years, the so-called Shah Isma‘il Mosque may have been destroyed. And after the capture of Tbilisi by Shah Abbas in 1606, the Persians built a new mosque. It is known that the mosque had an unusually low minaret. According to the accepted opinion, the Georgians did not let the Persians build the minaret higher than the cross of Zion. The dome of the mosque and the minaret tower were covered with Blue Schorenketts Bricks. That is why it was also called the “Blue Mosque”.⁴¹

Renovation works of the Shiite mosque were intensively discussed in the 1880s. This is because the mosque was damp, most of the windows had no glass, there were cracks in the walls of the mosque and surrounding buildings and the wooden part of the building was rotten, posing “some danger to believers”. According to archival materials, on September 14 1883, Nadvorny sovetnik - Aga

39 Gelovani, *ibid.*, p. 350.

40 *Sami sparsuli tsqaro XVI saukumis Sakartvelos shesakheb*, Sparsulidan targmna, shesavali, shenishvnebi da sadzieblebi daurto Nana Gelashvilma [Three Persian Sources About 16th Century Georgia / Nana Gelashvili added a translation, introduction, notes and searches from Persian], Tbilisi 1990. https://wikisource.org/wiki/შპკ_სემბოლ_I-ის_გნებობი (in Georgian).

41 Teimuraz Beridze, “Mecheti Shiitebisa” [Mosque of Shiites], *Tbilisi. Encyclopaedia*, Tbilisi 2002, p. 670.

Beg Pedigosrov - on behalf of the Shiite Muslim community in Tbilisi filed a complaint to Peshurov- Head of the Main Division of the Department of the High Commissioner of The Caucasus. The complaint referred to the “unscrupulous actions” of Akhund Ahmed Hussein-Zade, Sheikh-ul-Islam of the Transcaucasia. More specifically, the complaint referred to concealing the financial resources of the mosque during the process of the transfer of control of the mosque estates to the local provincial council in 1873, the unlawful interference of Sheikh-ul-Islam in the affairs of the Majlis during the lease of these estates and confrontation with the employees of the religious department, etc. The main charge against Sheikh-ul-Islam was the lease of mosque estates without an auction for 10 years. The lease agreement stated that the mosque had to be repaired along with a minaret and the tenant had to carry out a new construction (cost - 6,000 rubles). However, in the third year of the lease, nothing was improved, and the state of the mosque was becoming worse.⁴²

Even at the beginning of the XX century, on the 100th anniversary of Georgia's unification with Russia, it was noted that the Shiite mosque was in an extremely poor condition compared to the Sunni mosque. The reason for this is the fact that the local Shi‘a in Tbilisi were poor; “common merchants on the Maidan and in the Armenian market. The only rich people are the Persians who do not stay here for long ... the Shi‘a mosque has little income”. According to the caretaker, the believers did not have a shrine and did not perform Friday prayers.⁴³

However, according to relevant archival documents, by 1900, the expenditure of the Shiite mosque was 12,253 rubles and 67 kopecks. For example, the salary of the Imam-Khatib of the mosque was 400 rubles, that of the Imam of the mosque amounted to 200 rubles; of the mosque Muezzin – 180 rubles; two watchmen – 396 rubles; expenses for maintaining the Shi‘a Muslim school in Tbilisi – 400 rubles, etc. In 1907 – 1908, some repairs were carried out in the Shi‘a mosque (e.g., repairing the roof on which 202 rubles were spent), repairing the mosque-owned buildings in Factory Lane, etc.⁴⁴

The 1914 report of the Shi‘a mosque reveals that the senior Mullah received 400 rubles (the position of the junior Mullah was vacant), the Muezzin received

42 *National Archives of Georgia*, fond. 12, sec. 7, rub. N227, N3946, 1883.

43 Umanets, Sergei Ignatievich, “Mechety v Tbilisi” [Mosques in Tbilisi], *On the banks of the Kura: On the centenary of accession Georgia to Russia*, Tiflis 1901, p. 282-284.

44 *National Archives of Georgia*, fond. 12, sec. 7, rub. N2167, 1899.

180 rubles, the senior caretaker – 360 rubles, the junior caretaker 180 rubles and lighting, heating and small expenses 83.54 kop (In total, 1,203 rubles and 54 kop.). 3,824 rubles were spent on the overhaul of the mosque (two wings, this started on April 1913 and continued in 1914); for the maintenance of the Shi'a Muslim school in Tbilisi were spent 1,100 rubles, for the burial of the poor Muslims – 109 rubles and for the visit of Emperor Nicholas II to the mosque – 210 rubles etc.⁴⁵

In the Shi'a mosque, in addition to the daily rituals, prayers for the health of the emperor and the royal family were performed on holidays; festive prayers were also held. For instance, a festive prayer was held for the approval of the constitution in Persia.

The Shi'a mosque existed until the fall of 1951 when it was demolished in connection with the reconstruction of the city. However, there is another unofficial version, according to which the reason for the demolition of the mosque was the death of Shi'a Muslims during the holiday “Shahsei-Wahsei.”

Sunni Mosque of Tbilisi

According to some sources, a Sunni mosque was built in Tbilisi at the foot of Narikala on Gomi Street in 1723-1735 by the Ottomans, who had occupied Tbilisi for a long time.⁴⁶ According to Vakhushti Batonishvili, three Sunni mosques built by the Ottomans in Tbilisi in 1727 were demolished by order of Nadir Shah (Shah of Iran - 1736-1747).⁴⁷ Presumably, at least one of them was later rebuilt and was among the two or three mosques mentioned by various authors. According to legend, the Sunni mosque in Tbilisi, demolished before 1846-1851, was rebuilt by the Kazan Tatars living here according to the plan of the Italian architect Giovanni Scudieri (1817-1851). Because of this, the Muslims referred to it as a “Kazan-Tatar Mosque”.

The mosque had two minarets before its restoration. Archival documents confirm that in 1847, a Shi'a Muslim school was opened near the Shi'a mosque in Tbilisi, and in 1849, a Sunni Muslim school was opened near the Sunni mosque. Consequently, there must have been a Sunni mosque in Tbilisi by this time. Other

45 *State Archive of Azerbaijan Republic*, fond 290, sec. 2, rub. N3607, 1914.

46 Ketevan Shoshiashvili, “Mecheti” [Mosque], *Cultural monuments of Tbilisi and Mtskheta-Mtianeti*, Tbilisi 2019, p. 67-68.

47 Vakhushti Batonishvili, “aghwerai samefosa sakartvelosa” [Description of Georgian Kingdom], *The Life of Kartli*, IV, Tbilisi 1973, p. 336.

sources maintain that the mosque was built in 1864 by local Muslims with the financial support of Haji Zeinalabdin Tagiyev, an Azerbaijani national industrial magnate and philanthropist.

In 1884, there were two mosques in Tbilisi: 1 Sunni mosque (with 1 cult servant and 535 Muslim parishioners) and 1 Shi'a mosque (with 1 cult servant and 819 Muslim parishioners). According to archival materials, as of January 1, 1889, there were two mosques, 1 Shi'a and 1 Sunni mosque in Tbilisi. There were a total of 58 Sunni mosques and 77 clerics in the Tbilisi Province who held the title of Mullah, but only the Tbilisi City Council (Jum'a) mosque employed a Muezzin. In 1890-1900, there were 85 mosques and 85 - 87 clergy in Tbilisi province. There were two Mullahs in the Sunni mosque of Tbilisi (in 1892, there were also two Mullahs in the Sunni mosque and its parish consisted of 484 Muslims). In 1900 -1915, the senior Mullah was Nevman Teregulov, a Tbilisi-Kutaisi Sunni Provincial Assembly member, and the younger Mullah was Yagubov.⁴⁸

Archival documents also show that in 1887, it was decided to repair and expand the Sunni mosque in Tbilisi for which funds were raised among the Sunnis of Tbilisi, Elisavetpol, Yerevan and Baku provinces. However, since 1897, letters of complaint were lodged with the Chancellery of the Caucasus Civil Administration of the Caucasus on issues related to the misappropriation of funds raised through donations and the repair and expansion of mosques.⁴⁹

Today, the Tbilisi Sunni Mosque is an active mosque where the surviving wooden pulpit of the Shi'a mosque - the minbar - stands. Its architecture combines neo-Gothic and Islamic elements. It has two Mihrabs (Prayer Niche) and It serves both Sunni and Shi'a Muslims. They pray to Allah together which is not a common practice throughout the World.

Conclusion

The spread of Islam in Georgia started from the time of the Arab invasions, VII-IX centuries. Up to 1122 Tbilisi was the mainstay of Islam and the source of its dissemination throughout Georgia. Together with amirs and the Arab administration, Muslim population also appeared in the city. Muslims continued to reside in Tbilisi after 1122 as well, enjoying a number of privileges and allowances

48 *National Archives of Georgia*, fond. 12, sec. 7, rub. N3493, 1889; *National Archives of Georgia*, fond. 13, sec. 6, rub. N580, 1907, p. 2-12.

49 *National Archives of Georgia*, fond. 12, sec. 7, rub. N1467, 1897.

granted by the Georgian kings. The emergence of a Muslim population and a muslim administration in Tbilisi Led to the construction of mosques. Several mosques were built in the city during the Middle Ages, as evidenced by data from various sources. There are currently two groups of Muslim believers living in Tbilisi - Sunnis and Shi'as. The Sunni congregational Mosque is the only functioning mosque in Tbilisi. Sunnis and Shi'as pray together in this mosque and celebrate religious holidays.

Bibliography

Archives

National Archives of Georgia,

fond. 12, sec. 7, rub. N1467, 1897.

fond. 12, sec. 7, rub. N2167, 1899.

fond. 12, sec. 7, rub. N227, N3946, 1883.

fond. 12, sec. 7, rub. N3493, 1889.

fond. 13, sec. 6, rub. N580, 1907.

Litarature

‘Aja’ib Al-Dunya. Chudesa Mira [Wonders of the world], a critical text. Moscow 1993.

Abu-Dulaf Mis’ar ibn Muhalhil’s travels in Iran (circa A.D. 950), ed. and tr. V. Minorsky, Cairo 1955.

Abuladze, Ilia, “Stepanos Orbelianis istoriis erti tsnobis ganmartebis garshemo” [Around the explanation of one reference to the History of Stepanos Orbeliani], *Proceedings of Stalin Tbilisi State University*, 1948, p. 107-120.

Akti, sobrannie Kavkazskoi arkhelogicheskoi komissiei [Acts, collected by Archeological Comission of Caucasus], II, Tbilisi 1868.

Aliyeva, Nargiz A. “Rol’ araboiiazichnykh avtorov v rasprostraneniï ismaskoi kul’tury v Azerbaidjane v srednie veka” [The Roles of the Arabic Authors in Distribution of Islamic Culture in Azerbaijan in the Middle Ages], *The Problems of Oriental Studies*, 1/67, 2015.

Al-Mas‘udi, *Les Prairies d’Or. Texte et traduction par Barbier de Meynard et Pavet de Courteille*, II, Paris, 1863.

Asatrian, Garnik and Margarian, Hayrapet, “The Muslim Community of Tiflis (8th-19th Centuries)”, *Iran & the Caucasus*, 8/1, 2004.

Batonishvili, Vakhushti, “aghwerai samefosa sakartvelosa” [Description of Georgian Kingdom], *The Life of Kartli*, IV, Tbilisi 1973.

Berchem, Max van, *Corpus Inscriptionum Arabicarum, Asia Mineure*, t. 29, pt. III, Le Caire 1910, p. 81, N° 49.

Beridze, Teimuraz, “Mecheti Shiitebisa” [Mosque of Shi‘as], *Tbilisi. Encyclopaedia*, Tbilisi 2002.

Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 Tarih-Toplum-Ekonomi*, İstanbul 2015.

Blankinship, Khalid Yahya, *The End of the Jihād State: The Reign of Hisham Ibn Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, Albany 1994.

Chardin, John, *The travels of Sir John Chardin into Persia and the East Indies, through the Black Sea, and the country of Colchis*, London 1691. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A31753.0001.001/1:8?rgn=div1;view=fulltext>

Chelebi, Evlya, *mogzaurobis wigni* [The Book of Journeys. Translated from Turkish, comments and research by G. Puturidze], I, Georgian translation, Tbilisi 1973.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C III, İstanbul 1959.

Djaparidze, Gotcha, *Sakartvelo da makhlobeli aghmosavletis islamuri samyaro XII-XIII s-is pirvel mesamedshi* [Georgia and the near Eastern Islamic world in the 12th-first third of the 13th century]. Tbilisi 1995.

Djaparidze, Gotcha, “Nisba at-Tiflisi VIII-XIV saukuneebis islamur samqaroshi” [Nisba al-Tiflisi in the 8th – 14th Centuries Islamic World], *Researches into the History of Georgia and the Near East*, vol. I, 2012.

Djaparidze, Gotcha; Gelovani, Nani, “The Muslim subjects of the kingdom of Georgia in the 12th-early 13th century”, *Journal of Advances in Humanities and Social Sciences*, 4/4, 2018, p. 161-166.

Dolidze, Nino, “Al-Hariris Tbilisuri makama” [“Tbilissian Maqāma” of al-Harīrī], *VI International Symposium Contemporary Issues of Literary Criticism Medieval Literary Processes. Europe, Asia, Georgia. Dedicated to 300th anniversary from the first printed publication of Shota Rustaveli's Poem ‘The Knight in the Panther's Skin’*. Volume II, Proceedings, Tbilisi 2012, p. 46-53.

Gabashvili, Valerian, “Tbilisi XVI-XVII saukuneebis aghmosavlur tsqaroebshi” [Tbilisi in the Eastern sources of the 16th-17th centuries], *Proceedings of Tbilisi State University*, 99, Tbilisi 1962.

Gelibolulu Mustafa ‘Âlî, *Nusret-nâme*, haz. H. Mustafa Eravcı, Ankara 2014.

Gelovani, Nani, *Tbilisis Muslimuri temi* [Muslim Community of Tbilisi (1801-1917)], Tbilisi 2021.

Georgia to Russia, Tiflis 1901.

Güldenstädt, Johann Anton, *Reisen durch Russland un im Caucasische Gebürge, St. Petersburg, 1787*. Translated from German by G. Gelashvili, Tbilisi 1962.

History of Tbilisi, t.1. Tbilisi 1990.

Iskander Munshi, *Iskander Munshis tsnobebi sakartvelos shesakheb*. sparsuli teksti kartuli targmanita da shesavliturt gamostsa VI. Puturidzem [Evidence of Iskander Munshi on Georgia. (1969). Georgian translation of the Persian text, foreword and publishing V. Puturidze], Tbilisi 1969.

Katsitadze, David, “Iran-Sakartvelos urtiertobis istoriidan (Shah Ismail I-is Sakartveloshi lashkrobis sakitkhisatvis) [From the history of Iran-Georgia relations” (For the issue of Shah Ismail's campaign in Georgia)], *Proceedings of Tbilisi State University*, 108, Tbilisi 1964.

Kipiani, Guram, *Žveli Tbilisis zoroastruli tazari* [Zoroastrian Temple of Old Tbilisi], Tbilisi 2009.

Kitapçı, Zekeriya. *Azerbaycan-Harezmi ve Türk-Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Baskı Temmuz 2005.

Klaproth, J.-H.(von), *Travels in the Caucasus and Georgia, Performed in the Years 1807 and 1808, by Command of the Russian Government*. Translated from the German by F. Schoberl, London 1814, reprinted 2002.

Kuban, Dogan, *The Miracle of Divriği: An Essay on the Art of Islamic Ornament in Seljuk Times*, Istanbul 2001.

Kutsia, Karlo, “Sepianta Iranisa da aghmosavlet sakartvelos urtiertobis religiuri aspekti” [The Religious Aspect in Relations between the Safavids of Iran and Eastern Georgia], *Dedicatio: Historical-philological researches*, Tbilisi 2001.

Meskhia, Shota, *Saistorio Dziejebani* [Historical Researches], III, Tbilisi 1986.

Minorsky, V. [C.E. Bosworth], “Tiflis,” *The Encyclopaedia of Islam*, NE, X, Leiden 2000.

Mufassal Osmanli tarihi, III, Istanbul 1959.

Natchkebia, Irine, “Prangi diplomatebis tsnobebi Sakartvelos shesakheb Napoleonis axloaghmosavluri politikis kontekstshi” [French Diplomats Information about Georgia in the Context of Napoleon’s Eastern Policy (The First Decade of the 19th Century)], *Between East and West: Iranian and French Authors about 19th Century Georgia*, Tbilisi 2018 (in Georgian).

Pancaroglu, Oya, “The Mosque-Hospital Complex in Divriği: A History of Relations and Transitions,” *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 3, 2009.

“Sadr ad-din Huseini Alp-Arslanis saqarTvelosa da amierkavkasiis qveynebshi lashkrobis shesaxeb,” [Sadr ad-Din Hussein on Alp-Arslan's invasion to Georgia and Transcaucasia], *Dziebani saqartvelosa da kavkasiis istoriidan*, Tbilisi 1976.

Sami sparsuli tsqaro XVI saukunis Sakartvelos shesakheb, Sparsulidan targmna, shesavali, shenishvnebi da sadzieblebi daurto Nana Gelashvilma [Three Persian Sources About 16th Century Georgia / Nana Gelashvili added a translation, introduction, notes and searches from Persian], Tbilisi 1990. https://wikisource.org/wiki/შპჰ_ობმადილ_I-ობ_ანონობი.

Shahinyan, Arsen K., “Formirovanie Musul'manskoi obshnosti v rannesrednevekovskoi Armini” [Formation of the Muslim Community in Early Medieval Arminiya], *Vestnik of Saint Petersburg University*, 3, 2015.

Shoshiashvili, Ketevan, “Mecheti” [Mosque], *Cultural monuments of Tbilisi and Mtskheta-Mtianeti*, Tbilisi 2019, p. 67-68.

Sikharulidze, Eter, “Ibn Haukali Tbilisis sesaxeb” [Ibn Hawqal about Tbilisi], *Oriental materials of the history of Georgia*, vol. I, Tbilisi 1976.

Sikharulidze, Eteri, “amierkavkasiis samarshruto gzebi IX-X ss-shi” [Transcaucasian routes in the IX-X centuries], *Issues of Near Eastern History*, Tbilisi 1963, p. 177-187.

State Archive of Azerbaijan Republic, fond 290, sec. 2, rub. N3607, 1914.

Tamarashvili, Mikheil, *Istoria katolikobisa kartvelta shoris* [History of Catholicism among Georgians], Tiflis 1902.

Tbilisskaia kolleksiia persidskikh pirmanov [The collection of Persian firmans of Tbilisi], t.1, Kutaisi 1995.

Tournefort, Joseph Pitton de, *Mogzauroba aghmosavletis kveqnebshi* [The Voyage in the Oriental Countries]. Translated from French, introduction and comments by Mzia Mgaloblishvili, Tbilisi 1988.

Umanets, Sergei Ignatievich, “Mechety v Tbilisi” [Mosques in Tbilisi], *On the banks of the Kura: On the centenary of accession*.

Georgia to Russia, Tiflis 1901, p. 282-284.

Zengezur'un Batısının Ermenistan'a Verilmesi (Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan Arşiv Belgeleri Işığında)

Musa Qasımlı*

Özet

10 Kasım 2020'de Cumhurbaşkanları İlham Aliyev, Vladimir Putin ve Başbakan Nikol Paşinyan tarafından imzalanan üçlü bildirin 10. maddesinde şöyle yazılmaktadır:

“Bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantılarının ablukası kaldırılıyor. Ermenistan, Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşım bağlantılarını sağlamalıdır.”

Ulaşım, günümüzde Ermenistan'ın sınırları dahilinde olan Batı Zengezur'dan geçmelidir.

Soru şu: Tarih boyunca Azerbaycan Türklerine ait olan Zengezur'un Batısı hangi amaçlarla ve nasıl Ermenistan'a verildi? Bu sorunun cevabı bildiriye verilecektir. Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan arşivlerinin en güvenilir resmi belgeleri, Zengezur'un Batısının Türkiye'nin Türk dünyası ile kara bağlantısını kesmek için Ermenistan'a verildiğini kanıtıyor.

Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosu ve Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Kafkas Bürosu üyelerinin 4 Kasım 1920'de Bakü'de yaptıkları ortak toplantıda Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi konusu tartışılırken siyasi büro üyeleri, bunun siyasi ve stratejik açıdan yararlı olmadığını, ancak acil bir durumda yapılabileceği görüşünü dile getirdiler.

O zaman Ermenistan henüz Sovyetleştirilmemişti. Zengezur'u Ermenistan'a verilme teklifinin Azerbaycan'dan gelmesi önerildi. Neriman Nerimanov'a siyasi büro üyelerinin Zengezur hakkındaki görüşlerinin gerekçelerini toplama talimatı verildi.

16 Kasım'da Stalin, Vladikavkaz'dan Lenin'e şifreli bir telgrafta şunları yazıyordu:

“Bakü üç taraftan tehdit edilebilir... İkinci tehdit Türkiye'den. Türkiye Ermenistan'da kalırsa, Azerbaycan ile ortak bir sınır kazanacaktır. Bu tehdidi ortadan kaldırmak için mevcut koşulları kullanarak Ermenistan'ı Sovyetleştirmek, Türkiye ve Azerbaycan'ın arasında ermeni tampon bölgesi oluşturmak gerekiyor ...”.

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü, Bakü/
AZERBAIJAN, musa_qasimli@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3298-832X,
DOI: 10.37879/9789751756466.2023.4

Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi ve Organizasyon Bürosunun 30 Kasım'daki toplantısında Ermenistan ile ilişkiler tartışıldı, sonuçta Zengezur hakkında şu karar alındı:

“Sovyet Azerbaycan'ı ile Sovyet Ermenistan'ı arasında sınır yoktur; Zengezur ... Ermenistan'a geçiyor ... Nerimanov'a bu kararı hazırlaması talimatı verilsin.”

N.Nerimanov, Bakü Sovyeti'nin 1 Aralık'taki resmi toplantısında yaptığı konuşmada, Zengezur'un Ermenistan'a devredildiğini belirtti:

“Zengezur toprakları... Sovyet Ermenistan'ının bölünmez bir parçasıdır. ... Zengezur topraklarındaki tüm askeri operasyonlar durduruluyor; Sovyet Azerbaycan birlikleri buradan çekiliyor.”

Dönemin Taşnak gazetesi “Aşhatavor” (“İşçi”), açıklamayı yayınlama emrinin Moskova'dan geldiğini yazdı:

“Moskova'dan gelen emire göre, Azerbaycan'ın Zengezur'dan çekilmesini memnuniyetle karşılıyoruz.”

Böylece Zengezur'un Batısı Ermenistan'a verilmiş, Türkiye'nin Azerbaycan ve Türk dünyası ile kara ilişkileri kesilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zengezur, Azerbaycan, Ermenistan, Lenin, Nerimanov, Stalin.

Transfer of Western Zangezur to Armenia (In the Light of Archive Documents of Russia, Georgia and Azerbaijan)

Abstract

Article 10 of the tripartite declaration signed by Presidents Ilham Aliyev, Vladimir Putin, and Prime Minister Nikol Pashinyan on November 10, 2020, reads as follows:

“The blockade of all economic and transport links in the region is lifted. Armenia should provide transport links between the western regions of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic.”

Transport connections must pass through Western Zangezur, which is now within the borders of Armenia. The question is: For what purposes and how was Western Zangezur, which belonged to the Azerbaijani Turks throughout history, given to Armenia? The answer to this question will be given in the paper. The most reliable official documents from the archives of Russia, Georgia and Azerbaijan prove that Western Zangezur was given to Armenia to cut off Turkey's land connection with the Turkic world.

At the joint meeting of the Political Bureau of the Central Committee of the Azerbaijan Communist (Bolshevik) Party and the Caucasian Bureau of the Russian Communist (Bolshevik) Party in Baku on November 4, 1920, while the issue of giving Zengezur to Armenia was discussed, the members of the Political Bureau expressed the opinion that this is not beneficial politically and strategically, but that it can be done in an emergency.

At that time, Armenia had not yet been Sovietized. It was suggested that the offer to transfer Zengezur to Armenia should come from Azerbaijan. Nariman Narimanov was instructed to collect the reasons for the views of the members of the Political Bureau about Zengezur.

On November 16, Stalin wrote in an encrypted telegram from Vladikavkaz to Lenin:

“The menace can threaten Baku from three sides ... The second threat is from Turkey. If Turkey stays in Armenia, it will gain a common border with Azerbaijan. In order to eliminate this threat, it is necessary to use the current situation to Sovietize Armenia, and to create an Armenian buffer zone between Turkey and Azerbaijan...”

As a result of the discussion of relations with Armenia at the meeting of the Political and Organizational Bureau of the Central Committee of the Azerbaijan Communist Party on November 30, the following decision was made about Zengezur:

“There is no border between Soviet Azerbaijan and Soviet Armenia; Zengezur ... is going to be passed to Armenia ... Narimanov should be instructed to draft this resolution.”

In his speech at the official meeting of the Baku Soviet on December 1, N.Nerimanov stated that Zengezur was transferred to Armenia:

“The territory of Zengezur ... is an integral part of Soviet Armenia; ... All military operations on the territory of Zengezur are suspended; Soviet Azerbaijani troops are being withdrawn from here.”

The Dashnak newspaper of the time, “Ashkhatavor” (“Worker”), wrote that the order to publish the statement came from Moscow:

“According to the order from Moscow, we welcome the withdrawal of Azerbaijn from Zengezur”

Thus, Zengezur was given to Armenia, and Turkey's land relations with Azerbaijan and the Turkic world were cut off.

Keywords: Zengezur, Azerbaijan, Armenia, Lenin, Narimanov, Stalin.

Giriş

10 Kasım 2020’de Cumhurbaşkanları İlham Aliyev, Vladimir Putin ve Başbakan Nikol Paşinyan tarafından imzalanan ve işgalci Ermenistan’ın rezilce şartsız teslim anlaşması olan üçlü bildirisinin 10. maddesinde şöyle yazılıyor:

“Bölgedeki tüm ekonomik ve ulaşım bağlantılarının ablukası kaldırılıyor. Ermenistan, Azerbaycan’ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşım bağlantılarını sağlamalıdır.”¹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından 15 Haziran 2021 tarihinde imzalanan Şuşa Beyannamesinde konu hakkında şu şekilde yazılmıştır:

“Taraflar, Azerbaycan ve Türkiye’yi birleştiren Azerbaycan Cumhuriyeti Batı rayonları ile Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki koridorun (Zengezur Koridoru) açılmasının ve söz konusu koridorun devamı olarak Nahçıvan-Kars demiryolunun inşaatının iki ülke arasındaki ulaştırma-iletişim ilişkilerinin yoğunlaştırılmasına önemli katkı sağlayacağını belirtirler.”²

Planlanan ulaşım koridoru, Azerbaycan toprağı olan şimdiki Ermenistan toprakları olarak kabul edilen tarihi Batı Zengezur’dan geçmelidir. Bilindiğı üzere, Zengezur Karabağ Hanlığına bağılı olmuştur.

Peki Zengezur’un batısı ne zaman, hangi amaçlarla ve nasıl Ermenistan’a verildi? Makalede, bu soruya Azerbaycan, Rusya ve Gürcistan arşivlerinin en yetkili kaynakları ve resmî belgelere dayanarak cevap verilmekte, diğere toprak ve sınır konularına değinilmemektedir.

Zengezur Toponiminin Kökeni, Bölgenin Tarihi Coğrafyası ve Nüfusunun Etnik Yapısına Kısa Bir Bakış

Kaynaklara göre Zengezur toponimi Türklere aittir ve adını Zengi boyundan almıştır.³ Azerbaycan’da Zengezur ismine benzeyen çok sayıda yer adları

1 İlham Əliyev xalqa müraciət edib. 10.11.2020. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet sayı. <https://president.az/articles/45924/print>.

2 Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi Azərtac. Bk. https://azertag.az/xeber/Azerbaycan_Respublikasi_ile_Turkiye_Respublikasi_arasinda_muttəfiqlik_munasibetleri_haqqında_Suşa_Beyannamesi-1808083.

3 Bk. Musa Urud, *Zəngəzur toponimləri*, Nurlar NPM, Bakı 2013; Musa Urud, *Zəngəzur: uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər*, Nurlar NPM, Bakı 2016, s. 19-27.

bulunmaktadır. Örneğin Zengilan ilçesi, Yardımlı ilçesine bağlı Zengele köyü vb. Zengezur ilçesi, Rusya İmparatorluğu'nda yapılan reformlar sonucunda 1868 yılında kurulan Yelizavetpol Gubernatörlüğü'nün Şuşa kazasının bir bölümünde kurulmuştur. Bu kaza Meğri, Gafan, Zengezur ve Sisyan mahallarına ayrılmıştır.⁴ Zengezur olarak adlandırılan bölge, Azerbaycan'ın tarihi toprakları olan, günümüz Ermenistan'ının Gafan, Görüs, Karakilse (Sisyan), Meğri ilçelerini, Azerbaycan'ın Zengilan, Gubadlı ve Laçın bölgelerinin bir bölümünü kapsamaktadır.⁵

1916 yılının verilerine göre kazanın toplam alanı 6742,92 verst kare (1 verst kare 1,138 km karedir) olmaktadır.⁶ 1918-1920 yıllarında Zengezur kazası yaklaşık 114.000 metrekairelik bir alanı kaplamaktaydı ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Karabağ General-Gubernatorluğunun bir parçasıydı.⁷

Bilindiği gibi Azerbaycan'ın kuzey toprakları Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilip ilhak edildikten sonra bu topraklara emperyalist amaçlarla Ermeniler yerleştirilmiştir. 1874 yılında düzenlenmiş tahrir defterine dayanarak, araştırmacı S. P. Zelinski, Zengezur ilçesinde 38.722 kişinin veya nüfusun %55.31'inin Tatar (Azerbaycanlı), 30.850 kişinin veya %44.06'sının Ermeni, 443 kişinin veya %0.63'ünün Rus oluştuğunu belirtmiştir.⁸ 1920 Cumhuriyet dönemi verilerine göre kaza 216.895 kişilik nüfusa sahip olmuştur.⁹ Nüfusun 120.587'si Azerbaycan Türkü, 99.308'i Ermeni ve diğerleri idi.

Azerbaycan'ın Bolşevik İşgalinden Sonra Sözde Zengezur Meselesinin Tartışılması: Amaç Neydi?

Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesi ve Sovyetleştirilmesinden

4 *Zəngəzur qəzasının kameral təsviri 1874-cü il*, Tərcümə, tərtib, giriş mətni, qeyd və şərhlərin müəllifi Nazir Əhmədli, Elm və təhsil, Bakı 2021, s. 4.

5 Bk. Urud, *Zəngəzur: uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər*, s. 28-76.

6 Кавказский календарь на 1916 год (LXI г.), Тифлис, 1915, s. 42

7 Адресь-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г, Под редакцией А.И.Ставровского, Правительственная типография газ, "Азербайджан", Баку 1920, s. 47-48.

8 Зелинский С. П. Экономический бытъ государственных крестьян в Зангезурском уезде, Елисаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т. 4, ч. 1, s. 27; *Zəngəzur qəzasının kameral təsviri 1874-cü il*, s. 14.

9 Адресь-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г, Под редакцией А. И. Ставровского, s. 48.

sonra bile Taşnak Ermeni birliklerinin saldırıları devam etmiş, Zengezur kazasındaki Azerbaycan yerleşimleri harabeye çevrilmiş, nüfusu katledilmiş veya mülteci olmuşlardır. 30 Nisan 1920'de Azerbaycan SSC Halk Dışişleri Komiserliği Taşnak Ermenistan'ı hükûmetine verdiği notada aşağıdakileri talep etmiştir:

“1. ... Ordularınızı Zengezur'dan geri çekin; 2. Kendi sınırlarımıza çekilin.
3. Etnik katliamı durdurun. Aksi takdirde, Azerbaycan SSC Devrim Komitesi ve Ermenistan Cumhuriyeti hükûmeti arasında savaş durumu ilan edilecektir.”¹⁰

Diğer bölgelerin yanı sıra, Zengezur'da Azerbaycanlı katliamlarını itiraf eden Taşnaksutyun'un liderlerinden biri ve Taşnak Ermenistan'ının eski başbakanlarından olan Ovanes Kaçaznuni daha sonralar şunları yazmıştır:

“Ermenistan, ... Ağbaba, Zod, Zengibasar, Vedibasar, Şerur-Nahçıvan, Zengezur ve diğer bölgelerde Müslüman halka karşı kanlı savaşlar apardı.”¹¹

Kafkasya Cephesi Askeri Devrim Konseyi üyesi Grigori (Sergo) Orconikidze, 19 Haziran'da Vladikafkaz'dan RSFSR Halk Dışişleri Komiseri Georgi Çiçerin'e gönderdiği bir telgrafta şunları yazmaktaydı:

“... Zengezur'da Sovyet hakimiyeti ilan edilmiştir ve adı geçen topraklar (Karabağ, Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez ilçeleri - M.Q.) kendilerini Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak görüyor. Azerbaycan ... Zengezur'suz asla geçinemez. Bence, Azerbaycan Başkanını (Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı N.Narimanov kastedilmektedir - M.Q.) Moskova'ya çağırarak ve onunla birlikte Azerbaycan ve Ermenistan ile ilgili sorunları çözmek, ve bunu Ermenistan ile anlaşma imzalanmadan önce kadar yapmak gerekiyor.”¹²

Bolşevik işgali sonucu Azerbaycan'da Sovyet hükûmetinin kurulmasına ve Ermenistan ise Taşnakların iktidarda olmasına rağmen, Bolşevik Rusya'sı, İtilaf ülkelerinin elinde alet olan Taşnak Ermenistan'ına yakınlaşmak, onu kendi tarafına çekmek ve Sovyetleştirmek için belli bir politika izlemeye başladı. Bu

10 Нота Азербайджанского советского правительства правительствам Армении и Грузии. 30.04.1920. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28 s. , s. 1, iş 99, v. 12; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, s. 169, iş 249, v. 8; f. 1, s. 31, iş 186a, v. 9; Газ, “Коммунист”, Баку, 01.05.1920, №1.

11 Качазнуні Ов, Дашнакцүтюн больше нечего делать!, Тифлис, 1927, s. 33.

12 Телеграмма С . Орджоникидзе Г. Чичерину. 19.06.1920. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ), ф. 85, оп. 13, д. 32, л. 3.

politikanın bir parçası, tarihen Azerbaycanlıların olan bazı bölgeleri tartışmalı ilan etmek, orada Kızıl Ordu birliklerini konuşlandırmak ve daha sonra yavaş yavaş Ermenilere vermektir. 2 Temmuz'da G. Çiçerin, Kafkasya Cephesi Askeri Devrim Konseyi üyesi G. (Sergo) Orconikidze'ye Taşnak Ermeni hükûmetiyle uzlaşmanın Sovyet Rusya'sı için önemli olduğunu belirten bir telgraf gönderdi. Telgrafta bunlar yazılmaktaydı:

“Azerbaycan hükûmeti sadece ... Zengezur'un değil, Şerur-Dereleyez kazasının da tartışmalı bölgelerden olduğunu iddia ediyor. Sonuncu bölge asla tartışma konusu olmamıştır ve hatta Müsavat hükûmeti bile orayı hep Ermenistan toprağı olarak tanımıştır. Şerur-Dereleyez olmazsa Ermenistan'a hemen hemen hiçbir şey kalmıyor. Ermenistan barış heyeti uzun direnişten sonra er veya geç büyük bölümünün Ermenistan'a verileceğini umut ederek ... Zengezurun tartışmalı olduğunu hiçbir zaman kabul etmiyor. Diğer taraftan, Ermenistan ile yapacağımız anlaşmanın Azerbaycan hükûmetinin taleplerine aykırı olmadığına dair Azerbaycan hükûmetiyle mutabakata varmamız önemlidir. Sizin Bakü'de etkiniz büyüktür ve lütfen, bunu kullanarak Azerbaycan hükûmetinin Zengezur'u tartışmalı arazi olarak tanınmasını isteyin.”¹³

G. Çiçerin tarih boyunca coğrafi, siyasi, etnik ve kültürel açıdan Azerbaycan'a ait toprakların Ermenistan'a verilmesini önermekteydi. G. (Sergo) Orconikidze, Zengezur'un Azerbaycan'a bağımlı özerklik ilan edilmesini, diğer toprakların ise Ermenistan'a verilmesi için Azerbaycan'a baskı yapılmasını önermiş, bunun sebebinin “Türk tehlikesi” ve ekonomik faktörlerle bağdaştırmış, özerklik ilanı fikrinin RSFSR ile Ermenistan arasında imzalanacak anlaşmaya yansıtılmaması, fikrin Azerbaycan'dan gelmesinin gerektiğini tavsiye etmiştir. O, kendi görüşünü G. Çiçerin ile yaptığı telefon görüşmesinde bu şekilde savunmuştur:

“Azerbaycan... Zengezur'un ivedilikle ve tartışmadan birleştirilmesinde ısrar ediyor. Bence bunu yapmak gerekir. Çünkü, ... kaza ekonomik açıdan Bakü'ye eğilimlidir ve özellikle Beyazıt Türk tümeninin ortaya çıktığı bugünkü durumda bu kazalar, tamamen Erivan'dan ayrılmışlardır. Bu kazalarla ilgili tartışmalar devam ederse, elbette Türkler tarafından ele geçirilecek ve tüm Ermeni ahali imha edilecektir. Bunu önlemek için hiçbir şey yapamayız. Bu kazaların Azerbaycan'a birleştirilmesi Azerbaycan komünistlerinin elini kuvvetlendirebilir... Gabrielyan'a göre (Ermeni Askerî Devrim Komitesi üyesi S. M. Ter-Gabrilyan - M. Q.) Ermeni delegasyonu elbette buna onay

13 Телеграмма Чичерина Орджоникидзе. 02.07.1920. РГАСПИ, ф. 85, оп. 3 с., д. 2, л. 3.

verecektir. Sorunun bu şekilde çözümü sırasında Azerbaycan'a diğer illerden vazgeçmesi için baskı yapabiliriz. Bence... Zengezur'un acilen Azerbaycan'a birleştirilmesi gerekiyor. Azerbaycan'a bu illerin özerkliğinin ilan etmesi için baskı yapacağım, fakat bu talebin Azerbaycan tarafından gelmesi gerekiyor ve hiçbir durumda bunun anlaşmada (Rusya ile Ermenistan arasında imzalanacak anlaşma kastedilmektedir - M. Q.) geçmemesi gerekiyor.”¹⁴

O zamanlar Ermenistan henüz Sovyetleştirilmemişti. “Tartışmalı bölgeler” konusunda ısrar eden G. Çiçerin, 8 Temmuz'da G. (Sergo) Orconikidze'ye gönderdiği bir telgrafta şunları yazıyordu:

“Ermenistan'ın da Sovyetleştirilmesi için ortam oluşacağını gayet iyi biliyoruz. Fakat şimdilik bunun için çok erkendir. Önemli olan, bugün ne kazanacağımızdır? Şimdi önemlisi,.. Zengezur'u tartışmalı bölge ilan etmektir, bunun için Azerbaycan hükümetinin onay vermesi gerekiyor. Bu bizim için çok önemlidir, bu nedenle mutlaka Ermenistan ile anlaşma imzalamalıyız. Uluslararası şartlar kesinlikle bunu gerektiriyor ve bunun için en azından ... ve Zengezuru tartışmalı ilan etmek lazım.”¹⁵

G. Çiçerin, “Azerbaycan hükümetinin onay vermesi gerekiyor” diyerek Zengezur'un Azerbaycan toprağı olduğunu itiraf etmekte, bu toprakları “tartışmalı” ilan ederek ileride Ermenistan'a verilmesini düşünmekteydi. Onun uluslararası durumdan kastı, Antanta ülkelerinin Kafkaslarda ve Anadolu'da izledikleri politikaydı.

Merkezi hükümetin Azerbaycan'ın tarihi topraklarını Ermenistan'a verme girişimleri tepkilere sebep oldu. Azerbaycan SSR Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Neriman Nerimanov, Gürcistan Komünist Partisi Başkanı ve Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Kafkas Bürosu üyesi Polikarp (Budı) Mdivani (Gürcistan o tarihte henüz işgal edilmemiş ve Sovyetleştirilmemişti – M. Q.), XI. Ordu Askeri Devrim Konseyi Yetkili Temsilcisi Anastas Mikoyan, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Başkanlık Divanı Başkanı Viktor (Mikoyl) Naneyşvili, IX. Ordu Komutanı Mihail Levandovski, Askeri Devrim Konseyi üyeleri J. Vesnik ve İ. Mihaylov 10 Temmuz 1920 tarihli mektupta, Kafkasya'da devrimin çıkarlarına aykırı olan ve Ermenistan ile yapılan malum görüşmelerde müzakeresi öngörülen Zengezur meselesi hakkında ortak görüşlerini dile getirdiler. Zengezur'un Bakü ile sarsılmaz ekonomik ve kültürel birliğinin bu bölgeden on binlerce kişinin

14 Ответ Орджоникидзе по прямому проводу Чичерину. Июль 1920. РГАСПИ, ф. 85, оп. 3 с., д. 2, л. 6; ARPIIISSA, f. 1, siy. 31, iş 186a, v. 38.

15 Телеграмма Чичерина Орджоникидзе. 08.07.1920. РГАСПИ, ф. 64, оп. 1, д. 17, л. 60.

beslenmesi, onların Erivan ile hiçbir bağlantılarının olmadığı Karabağ'ın Ermeni ahalisinin köy kongresinde açık bir şekilde belirtilmiştir. Mektubun yazarlarına göre, Ermeni ajanlarının kışkırtıcı eylemlerine rağmen, her durumda Ermeni nüfusu, barışçıl bir yaşam güvencesi koşuluyla müslümanlarla (Azerbaycanlılar –M. Q.) bir arada yaşamayı şiddetle desteklemektedir. Azerbaycanlı ahaliyi Azerbaycan'ın eski sınırlarında tutamamasını Sovyet hükümetinin ihaneti, Ermeni yanlılığı veya zayıflığı olarak gören bu şahıslar şu uyarılarda bulunmaktaydılar:

“...Zengezur konusunda tereddüt ederek Azerbaycan'ı rezil duruma sokmasınlar.”¹⁶

Bu bağlamda N. Nerimanov, Sovyet Devlet Başkanı Vladimir İlyiç Lenin'e açık bir şekilde yazıyordu:

“Merkez, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Ancak aynı zamanda Merkez, Azerbaycan'ın tartışmasız arazilerini Ermenistan'a veriyor.”¹⁷

Bu konuda G. Çiçerin'i suçlayan N. Nerimanov, V. İ. Lenin'e şunları yazmıştır:

“Eğer, Azerbaycan'ı feda etmek ve sadece Bakü'yü ve petrolü kendisinde tutmak Merkezin işine geliyorsa ve Merkez, Şark politikasından vazgeçmek istiyorsa bırakın yapsın, fakat uyarıyorum: Azerbaycan'ın bütünlüğü sağlanmadan hain Taşnakların ve Gürcü Menşeviklerinin komşuluğunda Bakü'yü ayakta tutamazsınız. Diğer taraftan bilmek isterdim, Merkez biz Müslümanlarla ilgili ne düşünüyor ve bize rağmen bu önemli sorunları nasıl çözebilir. Merkez bize inanmayabilir, fakat Orconikidze ve Mdivani gibi yetkililer de merkezin kararlarını takdir etmiyorlar.... Hani, her zaman Müslüman komünistlerin Azerbaycan'ı Rusya'ya sattıklarını söylüyorlar. Aynı Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyor, fakat nedense Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti kurulamadan önceki tartışmasız toprakları artık tartışmalı buluyor.”¹⁸

15 Temmuz'da subay Aleksandr Yegorov, XI. Ordu Askeri Devrim Konseyi Yetkili Temsilcisi Anastas Mikoyan, Azerbaycan SSC Halk Deniz İşlerinden Sorumlu Komiseri Aliheyder Garayev, Halk Dışişleri Komiseri Mirzedavud Hüseynov, Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı N. Nerimanov, Halk Eğitim Komiseri ve İşçi

16 Письмо Нариманова, Мдивани, Микоэла Нанейшвили, Веснина, Левандовского и Михайлова ЦК РКП(б). 10.07.1920. АРПІІІSSA, f. 1, siy. 44, iş 118, v. 25-28.

17 Письмо Н.Нариманова В. И. Ленину. АРПІІІSSA, f. 609, siy.1, iş 62, v. 19.

18 Письмо Н.Нариманова В. И. Ленину. АРПІІІSSA, f. 609, siy. 1, iş 71, v. 41.

ve Köylü Müfettişliği Komiseri Dadaş Bünyadzade, Azərbaycan Devrim Komitesi üyesi Mirbeşir Qasımov, Azərbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi İdare Heyeti Başkanı Victor Naneyşvili, Grigori (Sergo) Orconikidze, Azərbaycan Komünist Partisi Kafkasya Bürosu çalışanı Yelena Stasova, XI. Ordu Askeri Konseyi temsilcileri ve RSFSC'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki Tam Yetkili Temsilcisi Boris Legran Büronun katılımıyla Azərbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 15 Temmuz'daki toplantısında Ermenistan ile barış konusu da ele alındı.¹⁹

Görüşmeler sonucunda kabul edilen dört maddelik kararın birinci maddesinde Zengezur'un Azərbaycan ile birleştirilmesi gerektiği belirtildi.

10 Ağustos 1920'de Bolşevik Rusya'sı Taşnak Ermenistan'la antlaşma imzaladı. Aynı gün İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin yenilgisini kapsayan Serv Antlaşması'nı imzaladılar.

Az sonra Taşnak Ermenistan'ı, İtilaf Devletleri'nin kışkırtmasıyla birçok cephede bağımsızlık savaşı veren Türkiye'ye karşı savaş başlattı. Türkler karşılık vermek zorunda kaldılar.

Türkiye-Ermenistan savaşı sürerken Bolşevik Rusya'sı, kendisini Ermenistan'ın kurtarıcısı olarak göstermek ve tarafına çekmek, Taşnaklarla savaşı kazanacak olan Türkiye'nin Azərbaycan ile yakınlaşmasını önlemek için Bakü'ye baskı yapmak amacıyla bazı tedbirler aldı. Azərbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Bürosunun Kafkas Bürosu üyeleriyle 4 Kasım 1920'de Bakü'de yapılan toplantıda (protokol No 4, madde 2) "Ermenistan"daki durum hakkında yoldaş Legran'ın raporu müzakere edildi. Toplantı başkanı Azərbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Grigori Kaminski, sekreteriye Loznerdi. Toplantı, Siyasi Büro üyeleri Azərbaycan SSC XKK Başkanı N. Nerimanov, Halk Dışişleri Komiseri M. Huseynov, Aleksander Yegorov, RK(B)P Kafkas Bürosu üyeleri İosif Stalin, G. (Sergo) Orconikidze, Yelena Stasova, RSFSC'nin Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti temsilcisi Aron Şeynman, RSFSC'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki temsilcisi Boris Legran, Ermenistan Askeri Devrim Komitesi ve Askeri Devrim Konseyi üyesi Saak Gabrielyan ve Azərbaycan Halk Askeri Deniz İşlerinden Sorumlu Komiseri Aliheyder Garayevin katılımıyla yapıldı.²⁰ B. Legra'nın raporunun ardından gizli kararlar alındı. Siyasi Büro üyeleri böyle bir

19 Протокол заседания Бюро ЦК АКП.15.07.1920. АРПІІІSSA, f. 1, siy. 1, iş 18, v.13-14.

20 Протокол №94 заседание Политбюро ЦК АКП совместно с членами Кавбюро ЦК РКП(б). 04.11.1920. АРПІІІSSA, f. 1, siy. 1, iş 22, v. 17, 20.

fikir bildirdiler ki, Ermenistan ile Rusya arasında imzalanacak barış anlaşmasında Zengezur'un Ermenistan'a devrinin belirtilmesi siyasi ve stratejik açıdan yararlı değildir, ancak çaresiz kaldığında yapılabilir. Siyasi Büro'nun Zengezur hakkındaki görüşünün gerekçelerinin düzenlenmesi görevi N. Nerimanov'a verildi.

Bu kararlar Bakü'de Merkez'in Zengezur'un Ermenistan'a devredilmesi yönündeki baskısı altında alınırken, Taşnak Ermenistan'ı ile Türkiye arasındaki savaş devam ediyordu. Taşnakların yenileceğine dair hiçbir şüphe olmadığından, Sovyet Rusya'sı yetkililerini Bakü'nün ve Sovyet hükûmetinin akıbeti daha fazla ilgileniyordu. Q. (Sergo) Orconikidzenin verdiği bilgilere dayanarak RSFSC'nin Halk İşçi-köylü Teftiş komiseri, Milletler Halk komiseri, RK(B)P Kafkas Bürosu üyesi İ. Stalin, 16 Kasım 1920'de Vladikafkaz'dan V. Lenin'e gönderdiği şifreli bir telgrafta şunları yazıyordu:

“Bakü üç taraftan tehdit altındadır. Birinci tehlike güneyden İngiltere tarafından. Eğer Enzeli ve Reşt Şah hükûmetine verilirse, İran'da tek gerçek iktidar İngiltere olacaktır. Bu durumda İngiltere, Hazar Denizi'ne birkaç denizaltı bırakabilir, bizim deniz ulaşımımızı bozabilir. Eğer ordularını bir bu kadar da kuzeye doğru getirirse, o zaman Bakü'nün savunması için çok fazla kuvvet gerekecektir. Bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için İngilizler İran'dan çıkana kadar Enzeli ve Reşt'in geçici olarak elimizde kalması şart konulması gerekir. İkinci tehlike Türkiye tarafından. Eğer Türkiye Ermenistan'da kalırsa, o zaman Azerbaycan ile ortak sınır kazanır. Bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için bugünkü durumdan faydalanarak Ermenistan'ı Sovyetleştirmek, Türkiye ile Azerbaycan arasında bir “Ermeni Sovyet kazığı çakmak” gerekir. Üçüncü tehlike Gürcistan tarafından, yani İtilaf blokundan gelmektedir. Sorun şu ki, Tiflis (Tiflis) ile Yelizavetpol arasında toprak batıdan gelecek saldırılardan korunabilecek durumda değildir. İlk saldırı sırasında düşman Yelizavetpol'a girebilir. Burada kuşkusuz burjuva Azerbaycan hükûmeti kurulur, böylece bizim Azerbaycan'daki askerlerimizin arkasında yer almış olur. Burjuva Gürcistan'ı var oldukça bu tehlike bütün tehlikelerden daha ciddi olacaktır. Bu nedenle biz Gürcistan'a karşı daima ciddi güçler bulundurmak zorunda kalacağız. Bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için bugün Gürcistan'ı Sovyetleştirmek ve kendi birliklerimizi Tiflis'e (Gürcistan) doğru hareket ettirmek gerekir. Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi sonucunda Kuzey Kafkasya karşı devrimcileri arka cepheden yoksun bırakacak ve Kuzey Kafkasya etkisiz hale gelmiş olacaktır.”²¹

21 Шифротелеграмма Сталина Ленину.16.11.1920. РГАСПИ, ф. 558, оп. 2, д. 10, л. 1-2.

Bu belgeden açıkça anlaşıldığı üzere, Bolşevik liderleri, Türkiye'nin zafer kazanması halinde Azerbaycan ile ortak bir sınır elde edeceğinden, İtilaf Devletleri'nin Hazar Denizi'nden saldıracaklarından ve Menşevik Gürcistan'ın politikasından rahatsız olduklarından dolayı, çözüm olarak Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi "Sovyet Ermeni kazığını Türkiye ile Azerbaycan'ın arasına çakmaya" ve diğer tampon bölgeler oluşturmaya çalışmaktaydılar. Onlara göre, Azerbaycan'da Sovyet hükümetinin devrilmesi, Kuzey Kafkasya'daki Sovyet karşıtı hareketi güçlendirecek, Karadeniz ve Kafkasya'da nüfuz sahibi olan İtilaf Devletleri'nin Moskova'ya uzanan yolunu açmış olacaktı.

Taşnak Ermenistan'ı Türkiye ile savaşta yenildi.

İ. Stalin durumu Sovyet lideri V. Lenin, RSFSC Halk Askeri ve Deniz İşleri Komiseri Lev Trotski ve RK(B)P Merkez Komitesi Siyasi Bürosu Üyesi Lev Kamenev ile telefonda görüştü. Onlara Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Taşnak Ermenistan'ı arasındaki barış görüşmelerinde ara bulucu olarak atanan temsilci Polykarp (Budı) Mdivani'ye teslim edilmek üzere Bakü'de bulunan Q (Sergo) Orconikidze'ye gönderdiği 30 Kasım tarihli telgraf hakkında bilgi verdi. Türklerden Aleksandropol'ün (Gümrü) Ermenistan'da kalmasına dair güvence, aynı zamanda Türkiye ile Ermenistan arasındaki barış görüşmelerinde Sovyet Rusya'nın ara buluculuğunu isteyen Q (Sergo) Orconikidze, P. (Budı) Mdivani'ye gönderdiği telgrafta şunları yazıyordu:

"Sovyetleştirilecek Aleksandropol'un Ermenistan'nda kalması için Kemaistlerden güvence almak gerekir. Eğer bizim barış görüşmelerinde arabuluculuk çabalarımız kabul edilmeyecekse, o zaman Kemalistlere, Zengezur... kazalarının Ermeni-Türk konferansının konusu olmayacağını hatırlatmak gerekir. Şöyle ki bu kazalar Rusya ile müttefik olan Ermenilerle Azerbaycan arasında tartışma konusudur."²²

Zengezur'un Ermenistan'a Verilmesinin İlanı

Sovyet hükümeti Azerbaycan üzerindeki baskısını artırdı. Merkezin talimatına uygun olarak, Azerbaycan K(B)P MK Siyasi ve Teşkilat Bürosunun 30 Kasım tarihli toplantısında, Ermenistan ile ilişkilere dair meselenin müzakeresi sonunda bu şekilde karar alındı:

"Sovyet Azerbaycan'ı ile Sovyet Ermenistan'ı arasında herhangi bir sınır

22 Телеграмма И.Сталина Орджоникидзе для Мдивани. 30. 11. 1920. РГАСПИ, ф. 558, оп. 2, д. 14, л. 1-2.

yoktur. Zengezur ... Ermenistan'a veriliyor. ... Sovyet Azerbaycan'ı, Sovyet Ermenistan'ı ile sarsılmaz askerî ve ekonomik ittifak (petrol dahil) kuruyor. Nerimanov bu konuda bir kararname hazırlamakla görevlendiriliyor.”²³

RK(B)P Merkezi Komitesine bağlı olan Azerbaycan K(B)P Merkez Komitesi Siyasi ve İdari Bürosunun kararını uygulayan N. Nerimanov, 1 Aralık 1920 tarihinde devlet tiyatrosunda gerçekleşen görkemli toplantıda yaptığı konuşmada Zengezur'un Ermenistan'a devredilmesini ve Azerbaycan birliklerinin bu topraklardan çekilmesini aşağıdaki satırlarla ifade etmekteydi:

“Sovyet Azerbaycan'ı Ermenistan ve Zengezur'da en iyi komünist yoldaşlarımızın masum kanını akıtmış ve akıtmakta devam eden Taşnak hakimiyetine karşı emekçi Ermeni halkının mücadelesine yardım göstererek, ilan ediyor ki, bundan sonra hiçbir toprak meselesi yüzyıllardan beri komşu olan iki halkın, yani Ermenilerin ve Müslümanların birbirinin kanını dökmesi için esas oluşturamaz., Zengezur ... kazalarının arazisi Sovyet Ermenistan'ının bölünmez parçasıdır... Zengezur sınırlarında tüm askeri operasyonlar durduruluyor. Sovyet Azerbaycan'ının birlikleri ise oradan tahliye ediliyor.”²⁴

N. Nerimanov'un tarihi gerçeğe çelişen açıklaması toplantıda “tarihi bir açıklama” olarak nitelendirildi. N. Nerimanov ve M. Hüseyinov, Sovyet hükûmetinin kurulması vesilesiyle Ermenistan'a gönderdikleri tebrik telgrafında bu tutumu tekrarladılar.

Azerbaycan Sovyet Hükûmeti, Ermenistan ve Zengezur'da Taşnak yönetimine karşı savaştan çalışkan Ermeni halkına karşı tavrını bu sözlerle ifade ediyordu:

“Bundan sonra hiçbir arazi sorunu iki asırlık komşu olan Azerbaycanlı ve Ermeni halkları arasında kan dökülmesine neden olmayacaktır.”²⁵

23 Объединенные заседание Политбюро и Оргбюро ЦК АКП(б) 30.11.1920. АРПІІІSSA, f. 1, сіу. 1, іш 24, v. 51a.

24 Торжественное заседание Бакинского Совета. Речь главы азербайджанского правительства Н.Нариманова. 01.12. 1920. Газ, “Коммунист”, Баку, 02.12.1920, №178; Историческое заседание Бакинского Совета по случаю объявления Советской Армении. 01.12.1920. Газ, “Коммунист”, Баку, 07.12.1920, № 181; Musa Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2019, s. 69-100. N. Nerimanov tarafından Nahçıvan'ın Ermenistan'a devrine dair konular hakkında daha fazla bilgi için bk. İbrahim Ethem Etnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan 1918-1921*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

25 Историческое заседание Бакинского Совета по случаю объявления Советской Армении. 01.12.1920. Газ, “Коммунист”, Баку, 07.12.1920, № 181.

“İki asırlık komşu Azerbaycan ve Ermeni halkları” tabiri kullanılarak aslında Ermenilerin bölgeye 200 yıl önce geldikleri ima edilmekteydi.

N. Nerimanov, baskı karşısında bu yanlış adımı atarken bir dizi gerekçelere dayanıyordu: Sovyet Azerbaycan'ı Ermenistan'ı yoksulluğun ve çöküşün eşliğine getirmiş Taşnak hükûmetine karşı Ermeni halkının kahramanca çabalarını takdirle karşılıyordu. Taşnak iktidarı yılları kanlı çatışmalar, Azerbaycanlıların ve Ermenilerin kanının aktığı millî katliamlar dönemi olmuştur. Taşnaklar, İtilaf Devletleri'nin elinde kör bir silaha dönüşmüşlerdir. Emperyalist güçler Zengezur'u ve diğer toprak meselelerini ortaya atarak Ermenileri Azerbaycanlılara karşı kışkırtmışlardır. Toprak anlaşmazlıkları Taşnaklar ve Müsavatçılar tarafından çözülememiştir. Yüzlerce yıkılmış köy, yurtlarından kovulmuş, açlık ve sefaletle mahkum edilmiş yüz binlerce insan son yıllar bu olaylara canlı tanıklık etmişlerdir.

Zengezur'un Verilmesine Dair Beyanata Rusya, Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan'dan Yaklaşım

N. Nerimanov'un Zengezur'un Ermenistan'a devrine ilişkin açıklamasına dair verilen tepkiler aynı değildi.

Bu karar Ermeni yetkililer tarafından sevinçle karşılandı. RK(B)P Kafkasya Bölge Komitesi Sekreteri Amayak Nazaretyan, 1 Aralık'ta G. (Sergo) Orconikidze ile yaptığı telefon görüşmesinde Azerbaycanlıları takdir ederek, yarından itibaren bu konuda basında yüksek sesle konuşmaya başlayacağını söylemişti.²⁶

2 Aralık'ta Q. (Sergo) Orconikidze Bakü'den V. Lenin ve İ. Stalin için yolladığı raporda şunlar yazılıyordu:

“Azerbaycan dün... Zengezur'un... Ermenistan'a verildiğini duyurmuştur.”²⁷

İ. Stalin Pravda Gazetesi'nin 4 Aralık sayısında Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi münasebetiyle yayınladığı tebrik mektubunda belirtmekteydi:

“1 Aralık'ta Azerbaycan kendi isteğiyle tartışmalı eyaletlerden vazgeçmiş ve Zengezur'u ... Sovyet Ermenistan'ına verdiğini beyan etmiştir.”²⁸

İ. Stalin, 4 Aralık 1920 tarihli, Sovyet hükûmetinin Ermenistan'daki zaferi

26 Телефонный разговор Орджоникидзе с Назаретяном. 01.12.1920. РГАСПИ, ф. 85, оп. 14, д. 37, л. 1.

27 Сообщение тов. Орджоникидзе. 02.12.1920. Газ, “Правда”, 04.12.1920, № 283.

28 И.Сталин. Да здравствует советская Армения. Газ, “Правда”, 04.12.1920, № 283.

münasebetiyle yayınladığı bildiride, Azerbaycan'ın tartışmalı olan Zengezur'dan 1 Aralık'ta feragat ettiğini ve Sovyet Ermenistan'ına verdiğini ilan etmişti.²⁹

Zengezur'un devrine dair N.Nerimanov'un açıklamasına ilişkin bazı Ermeni basınında yer alan bilgiler, kazanın baskı altında aktarıldığını bir kez daha teyit etmektedir. Örneğin Taşnakların medya organı olan "Aşhatavor" (İşçi) gazetesi, Zengezur'un devrine dair N.Nerimanov'un bildiri yayınlaması emrinin Moskova'dan geldiğini iddia ediyordu. 10 Aralık'ta Sovyet Basın Bürosu Müdürü Yerofeev, gazetede yayınlanan aşağıdaki içerikli makaleyi G.Çiçerin'e göndermişti:

"Moskova'dan gönderilen emre uygun olarak Azerbaycan'ın Zengezur'dan ....feragat etmesini takdir ediyoruz. Fakat Rusya, Zengezur'u..... vererek Ermenistan'ı memnun etmek istiyor... Ermeni vatandaşları, Ermenistan'ın Rusya'nın eyaleti olmasını kabul etmeyecekler. Ermenistan bağımsız sınırlara sahip olmalıdır."³⁰

"Aşhatavor" gazetesi daha sonra şunları yazıyordu:

"Zengezur'dan ....feragat eden Azerbaycan, zayıf Ermenistan'a yardım etmek istiyor. Azerbaycan'ın seçtiği yol, iki halkın barış içinde bir arada yaşamasına hizmet ediyor."³¹

Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan topraklarını Ermenistan'a vermesi haberi Türkiye'de endişeyle karşılandı. 15 Aralık 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Halk Dışişleri Komiseri G. Çiçerin'e gönderdiği bir telgrafta, Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinin ardından Rusya'nın Erivan'a karşı tutumunu sorarak yazıyordu:

"Türk-Ermeni barışı (2 Aralık'ta imzalanan Gümrü Barış Antlaşması'nın-M.Q.) zorla değil, ulusların kendi kaderini tayin hakkına dayanarak bağlanmış, Türkiye Taşnaklar tarafından vahşice tehdit edilen Türk nüfusun yaşadığı toprakları ilhak etme niyetinde olmamıştır.

Duyduğumuz söylentilere göre, Ermeni hükümetinin değişmesinden sonra anlaşmamızı yeniden gözden geçirmek ve Türklerin yaşadığı toprakları

29 И. Сталин. Заявление народного комиссара по делам национальностей о победе советской власти в Армении. 04.12.1920. Документы внешней политики СССР. Т. III. М.: Политиздат, 1959, s. 366-367.

30 Забюропечати Ерофеев – накроминделу Чичерину. 10.12.1920. ARDA, f. 28 s., siy.1, iş 38, v. 116.

31 Телеграмма забюропечати Швырова Чичерину. 23.12.1920. ARDA, f. 28 s., siy.1, iş 38, v. 119.

Ermenistan'a teslim etmek istiyorsunuz. Böyle bir çözüm onların tamamen yok olmasına yol açabilir.”³²

Azerbaycan topraklarının Sovyet Ermenistanı'na verilmesi hakkında Ahmet Muhtar'ın telgrafında yazılanlar söylenti değil, gerçektir. Ankara hükûmetinin kuşkuları asılsız değildi. Bu kuşkular, Erivan'daki Sovyet temsilcilerinin Bolşevik Rusya'nın “Ermeni meselesini” kullandığı, Zengezur ve Azerbaycan'ın diğer topraklarının Ermenistan'a verilmesine dair Erivan'daki Sovyet yetkililerin ilan vermesi, Taşnaklar tarafından kurulan Ermeni ordusunun muhafaza edilmesi, Türkiye'den toprak talep etmesi, veb. ile ilgiliydi. Konuyla ilgili, P. (Budü) Mdivani Kars'tan G. Çiçerin, İ. Stalin ve RK(B)P Merkez Komitesi Kafkas Bürosu ve Gürcü Askerî Devrim Konseyi üyesi Şalva Eliava'ya gönderdiği 8 Ocak 1921 tarihli 275 N°lu çok gizli telgrafta şunları yazıyordu:

“Türkler...bize inanıp inanmamakta tereddütlere, emin değiller. Rusya Türkiye'yi kendi çıkarları için kullanmak istemiyor mu?” Bu bakımdan her adımda, önerilerimizi, özellikle “Ermeni meselesi” ile ilgili tutumumuzu bilmek istiyorlar. Bizim bu konudaki tutumumuz Türkleri şaşırtıyor ve Türkiye'nin değil, sadece Ermenistan'ın çıkarlarına önem verdiğimiz ve hatta Türkiye'yi Ermenistan'ın çıkarları doğrultusunda kullanmak istediğimiz konusunda kuşkuları pekiyor. Bu kuşkulara esas oluşturan hususlar şunlardır: Erivan'daki temsilcilerimizin Rusya adına ...Zengezur'un... Ermenistan'a katılması konusunda beyanatlarda bulunması, ayrıca, bunun Azerbaycan tarafından kabul edilmesinin baskımız sonucunda olduğu, Türkiye'nin gerçek düşmanı olan Taşnaklara ilgili temkinli tutumumuz, onların bir kısmının barış heyeti olarak tam güvence ile Rusya tarafından koruma altına alınması, Lavrov'un atanması ile Ermeni ordusunun önceki heyette devam etmesi, Ermenistan için Van, Bitlis ve Muş'un talep edilmesi. Tüm bunlar Türkiye ile birliğimize ciddi zarar veriyor. Halk arasında, hatta çocuklar önce Ermenilere, sonra İngilizlere karşı derin nefret söz konusudur. Gerek hükûmet, gerekse komutanlık halihazırda yükselen Ermeni karşıtı bir ruh hali içindedir ve onlar bu slogan altında Ermenistan'a ordu sokmuştur. Türklerle müzakerelerde somut ve pratik sonuçlara ulaşmak, özellikle Türk ahalide Sovyet Rusyası'na olan saygıyı korumak ve geliştirmek için emekçi Ermeni halkının da nefret ettiği Taşnaklarla ilgili politikamızı kökten değiştirmek ve siyasi açıdan onları tasfiye etmek gerekir. Sınırlı büyüklükte bir Ermeni Kızıl Ordusu kurarak bizim Kızıl Ordumuza katmak, böylece Ermenistan tarafından bir tehdit beklentisine dair Türklerin iddialarını boş

32 Народный комиссар по иностранным делам ВНСТ Ахмед Мухтар – наркоминделу РСФСР Чичерину. 15.12.1920. РГАСПИ, ф. 159, оп. 2, д. 56, л. 43-44.

çıkarmak gerekir. Bunu Türkler hiçbir zaman kabullenmeyecekler, hatta Türklerin Kars'ı bırakmaları son derece zordur. Diğer konularda Türkler büyük tavizler verecekler. Mevcut durumda Türkiye'de hakimiyetin milletçi hükümetin eline geçmesine kadar bu önlemlerin alınması gerekir.”³³

Türkiye'nin kararlı duruşu bazı Azerbaycanlıları da etkiledi. Toprakların Ermenistan'a verilmesine itiraz eden Azerbaycan SSC'nin RSFSC hükümeti yanındaki olağanüstü temsilcisi Behbud Şahtatınski, bu konuyla ilişkin RK(B)P Merkez Komitesi'ne bir mektup yazmıştı:

“Zengezur'da 123.095 Azerbaycanlı ve 99.257 Ermeni yaşıyor. Buna rağmen 1920 yılında Gence Gubernatörlüğü'nün Zengezur kazası, Yeni Bayazıt kazasının Basarkeçer mahalî, Erivan Gubernatörlüğü'nün Vedibasar, Qazah kazasının güneyi ve Meğri'ye komşu olan topraklar Ermenistan'a verilmiştir”.³⁴

Kazanın devrinden sonra yerli Azerbaycanlıların tarihi topraklarından sürülmesi daha da arttı. Bununla ilgili, B.Şahtatınski, RK(B)P Merkez Komitesine 1 Mart 1921 tarihli 42 No-lu “Kafkas cumhuriyetleri arasında tartışma konusu olan topraklar” başlıklı mektupta öfkeyle yazmaktaydı:

“... Şu anda Ermenistan Cumhuriyeti'nin kontrolü altında olan Zengezur kazası Müslüman (123.095 kişi) ve Ermenilerden (99.257 kişi) oluşuyordu - şu anda orada neredeyse hiç Müslüman kalmamıştır.”³⁵

Halkın iradesi gözetilmeden Merkezin baskısı altında Azerbaycanlılara ait olan Zengezur'un hiçbir tarihi, coğrafi, etnik veya kültürel temeli olmayan bir millete, halkın iradesini dikkate almadan verilmesi ciddi bir siyasi hataydı. En içler acısı olan, Zengezur'un verilmesinin Azerbaycan'ın önerisiyle gerçekleştirilmiş gibi yansıtılmasıydı. Bu kararın ciddi sonuçları kendini çok beklemedi.

Batı Zengezur'un Ermenileştirilmesi

Zengezur'un Ermenistan'a verileceği ilan edilse bile bu süreç hemen gerçekleştirilmedi. Önce Azerbaycan SSC'nin resmi belgelerinden Zengezur

33 Телеграмма Мдивани из Карса Чичерину о дипломатическим шагах России в Турции в отношении армянского вопроса. Сов. секретно. 8 января 1921 г. № 275. РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2203, л. 43.

34 Бехбуд Шахтагинский – ЦК РКП(б). АРПІІІІSSA-нын surət fondu.

35 Б. Шахтагинский. Территории, являющиеся объектом споров между Закавказскими республиками. 1 марта 1921 года. №42. Г. Москва. АРПІІІІSSA, f. 268, ст. 30, іш 942, v. 1-3.

kazasının adı çıkarıldı. Azərbaycan Devrim Komitesi tarafından 19 Mayıs 1921'de yayınlanan "Azərbaycan Sovyet Sosialist Cumhuriyeti topraklarında nüfus sayımına ilişkin kararname" (№367)'de Zengezur'un adı artık kazalar listesinde yer almıyordu.³⁶

1921 yazında, Zengezur'un batısındaki Sovyet karşıtı Taşnaklar devrildi. Aynı yıl Zengezur ikiye bölündü ve batı kısmı Ermenistan'a verildi. Çarlık döneminde bu topraklara yerleştirilen Ermenilerin sayılarının Azerbaycanlılardan azacak üstün olduğu Zengezur'un batı kesiminde, Ermenistan SSC Halk Komiserleri Sovyetinin idari toprak paylaşımına dair aynı yılın 20 Temmuz tarihli kararıyla Zengezur kazası kuruldu, Sisyan, Meğri, Qafan və Gorus ilçeleri bu kazaya dahil edildi. Ermenistan SSC Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı A.F.Myasnikov Ordu Komutanlığına gönderdiği bir telgrafta, Zengezur'daki sivil nüfusun acılarını itiraf ederek yazmıştı:

"Halk Komiserleri Sovyeti, silahlı kuvvetlerin yerel hükümetle birlikte Taşnaklar tarafından işkence görmüş, şimdi kurtulmuş nüfusla kardeşlik ilişkileri kuracağını, her türlü zorlukları ve anlaşmazlıkları kararlılıkla ortadan kaldıracığını ummaktadır."³⁷

Batı Zengezur'un teslim edilmesinden sonra, Ermeni hükümeti bölgeyi Ermenileştirmeye başladı. Bunun için Ermeni Bolşevikler bazı yöntemler kullanmaktaydılar. Her şeyden önce, Azerbaycanlı besicilerin yüzyıllardır kullandıkları meralara girişine izin verilmedi. İkincisi, Azerbaycanlı nüfusu tarihi topraklarından kovarak evlerine yurt dışından getirilmiş Ermenileri yerleştiriyorlardı. Bu eylemler Azerbaycan hükümetinde protestolara yol açtı. 2 Mayıs 1922'deki ÜmumAzərbaycan Sovyetler Kongresi'nde, Azerbaycan SSC XKS başkanı Q. Musabeyov, hükümetin raporunda, Azerbaycan topraklarının neredeyse onda dokuzunun ova olduğunu ve bu nedenle nüfusun bu dağlık alanlara ihtiyacı olduğunu söyledi. Dört yıldır onlar bu meralara gidemiyorlar. Sorun, kardeş Sovyet Ermenistan'ı ile karşılıklı şekilde çözülmüştür. Ermenistan artık besicilerin meralarda otlatmasına izin veriyor. Q. Musabeyov, mülteci meselesinin de ciddi bir mesele olduğunu, ancak 1921'deki keskinliğini kaybettiğini söyledi. Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi ile savaş sona erdiğinden Azerbaycan'daki

36 Декрет о производстве переписи на территории Азербайджанской Советской Социалистической Республики. №367. 19 мая 1921 г. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сборник документов. Баку, Азернешр, 1988, s. 485-487.

37 Телеграмма председателя Совнаркома ССРА и члена Реввоенсовета Мясникова. Привет освободителям Зангезура. Газ, "Бакинский рабочий", 1921, 25 июля, № 166 (299).

mülteci kitlelerin geri gönderilmesi, onların kendi ayakları üzerinde durmaları ve tarımcılığın düzenlenmesine izin verilmesi gerektiğini sözlerine ekledi. Artık çalışmalar başarıyla tamamlanmıştır ve mülteci sorunu artık eskisi gibi değildir.³⁸

Q. Musabeyov'un söyledikleri gerçeği olduğu gibi yansıtmıyordu, daha çok propaganda niteliğindedir. İki cumhuriyet arasında herhangi bir askerî operasyon olmasa da, mülteci sorunu oldukça aktüeldir. Taşnak politikasını sürdüren Ermeni Sovyet hükûmeti, Zengezur ve diğer bölgelerden sürülen Azerbaycanlı mültecilerin geri dönüşüne izin vermemiş, onların evlerine yurt dışından gelen Ermenileri yerleştirmişti. Bu nedenle, Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi mülteciler konusunda özel bir komisyon kurmuştu. Komisyon bölgelere giderek olayı araştırmayı ve sonuçlarını ortadan kaldırmayı hedefliyordu.

Zengezur mültecilerinin içler acısı durumu hakkında Nahçıvan Merkez Yürütme Komitesi başkanı 27 Mayıs 1922'de Transkafkasya Birliği Sovyeti'ne gönderdiği mektup yazmaktaydı:

“Kafkasya'da devrimden iki üç yıl önce Taşnak egemenliğinde olan Ermeni köylülerinin fanatik bir kesimi yüzyıllarca komşu olan Azerbaycanlılara karşı silah kullandılar ve bir ölüm kalım mücadelesi başladı. Andranikin, Japonun ve diğer Taşnak liderlerinin baskılarıyla her şeyden mahrum kalan Azerbaycanlılar daimi ikametgahlarını terk ettiler. Onlardan bazıları Nahçıvan'a sığındı. Yöre halkı yiyeceklerini bu insanlarla paylaştı. Ama bu, okyanusta bir damlaydı. Mülteciler hastalıklara yakalandılar. Zengezur'un Sovyetleştirilmesinden sonra, daimi ikametgahlarına geri dönmelerine umutları arttı ve öndeki gruplar Zengezur'a döndü. Ancak Zengezur'da kabul görmediler. Bu kişiler evlerine yerleşen Ermenilerle tartışmaya başladılar. Ermenistan Salmas ve Hoy'dan gelen Ermeni mültecileri yerleştirdiği için Azerbaycanlıları daimi ikametgahlarına kabul etmediler.”³⁹

Zengezurlu mülteciler konusunu görüşmek üzere Nahçıvan'a gelen Zengezur Devrim Komitesi başkanı S. Q. Arutunyan, Zengezur'da 100.000 kişi nüfus olduğu halde sadece yaklaşık 300.000 desiyatin (1.036 ha.) tarım arazisi ve mera olduğu için, Azerbaycanlı mültecileri kabul etmeyeceklerini açıkça belirtti. Birkaç gün sonra, Ermenistan SSC Halk Komiserleri Sovyeti, Azerbaycan hükûmetine bu görüşü teyit eden bir telgraf gönderdi.

38 Отчет Рабоче-Крестьянского Правительства АССР. Доклад тов. Г.Мусабекова Второму Всеазербайджанскому Съезду Советов 2-го мая 1922 года. ARDA, f. 57, сіу. 8, іш 31, v. 15.

39 Председатель НахЦИК-а в Союзный Совет, Gürcüstan Mərkəzi Ən Yeni Tarix Arxivı (GMƏYTA), f. 612, сіу. 1, іш 27, v. 170-171.

Transkafkasya hükümeti mülteci meselesini araştırmak için bir komisyon kurdu. 9 Haziran 1922'de Mülteciler meselesine dair Komisyonun ilk toplantısı (protokol №1) yapıldı. Toplantıda Gürcistan SSC Halk Toprak Komiseri Silvester Todriya, Ermenistan SSC Halk Toprak Komiseri Aramais Erzikyan, Azerbaycan SSC Halk Dışişleri Komiseri M. Huseynov, Nahçıvan temsilcisi F. Bağirov, danışman Kakabadze, Ter-Gazaryan ve Aliyev hazır bulundular. İlk sırada, Nahçıvan Kaza Yürütme Komitesi başkanı Heyderov ve yetkili sekreter yardımcısı Musayev'in telgrafi tartışıldı. Telgrafta, Qubadlı kazasından Zengezur kazasına evlerine dönen mültecilerin yerel yetkililer tarafından engellendiği belirtiliyordu. M. Hüseyinov ve F. Bağirov, Ermeni SSC'den olan, topraklarına henüz Ermeniler yerleştirilmemiş Azerbaycanlı mültecilerin Zengezur kazası hariç Ermenistan'daki eski ikamet yerlerine dönmeleri gerektiğini bildirdiler. Fakat bu fikir dikkate alınmadı. Kararda, Ermenistan SSC sınırları dahilinde serbest toprak kurumu olmaması nedeniyle Azerbaycan SSC hükümetine Ermenistan'dan mülteci olan yaklaşık 28.000 Azerbaycanlı mültecinin serbest topraklarda yerleştirilmesi, onların köylerinde Ermenistan SSC deki Ermenilerin yerleştirilmesi tavsiye edildi. Bu, Ermeni Sovyet hükümetinin, Ermeni SSC topraklarından sürülen mültecilerin kendi topraklarına dönmelerine izin vermediği anlamına geliyordu.

İkinci mesele ise Zengezur'dan Nahçıvan diyarının Ordubad kazasına sığınan mültecilerle ilgiliydi. Bu konuda da birinci meseleye benzer bir karar verildi, yani bu mültecilerin eski ikamet yerlerine geri gönderilmeleri uygun görülmedi.⁴⁰

Komisyonun 12 Haziran'daki toplantısında mülteciler konusu yeniden ele alındı. A. Erzikyan komisyon raporunu sundu. Bir önceki toplantıda alınan kararlar onaylandı. Toplantıda Nahçıvan Halk Sosyal Güvenlik Komiseri'nin raporu dinlendi. O, Ermenistan hükümetinin Zengezur'dan gelen mültecilerin daimi ikametgahlarına geri dönmelerini kabul etmediğini, Ermenistan'da Ermenilerin yerleştirmesine dair Taşnak politikasının devam ettiğini ve Ermeni temsilcisi Manusyan'ın yaklaşık 4.000 put (1 put =16.38 kg) tahılı yalnızca Ermenilere dağıttığını, Azerbaycanlıların ihtiyaçlarını gözardı edildiğine dikkat çekti. Nahçıvan'da Zengezur mültecilerinin dönüşüne dair karar alınmasına rağmen bunun kağıt üzerinde kaldığını belirtti.

Görüşmeler sırasında Mülteci Meseleleri Komisyonu'nun daimi bir komisyona dönüştürülmesine karar verildi. Komisyonunda Ermenistan'dan Surhay Karabekyan,

40 Протокол заседания комиссии по беженским вопросам. 09.06.1922. ГМЭУТА, ф. 612, с.1, іш 27, v.15-16.

Gürcistan'dan Kakabadze ve Azerbaycan'dan N. Necefov yer aldı. Daimi komisyonun toplantıları gerçek siyasi savaşı andırıyordu. Ermeni Bolşevikleri, tarihi topraklarından sürülen Azerbaycanlıların geri dönüşüne izin vermemekte ve çeşitli bahaneler üreterek üst makamlara başvurmaktaydılar. Örneğin, Transkafkasya Birliği Sovyeti yanında Mülteciler Daimi Komisyonunun Ermeni asıllı üyesi RK(B) P Transkafkasya Bölge Parti Komitesi'ne gönderdiği bir mektupta, Ermenistanda mültecilerin yerleşmesi için bir karış dahi toprak olmadığını yazmaktaydı. O, tüm Ermenistan'da en kötü durumda Zengezur kazasının olduğunu, bazı mültecilerin yerleştirilmesi, diğerlerinin toprak payının azaltılmasıyla sağlandığını, bu sebepten bu köylülerin de topraksız köylüler dönüştüğünü iddia etmekteydi. Mektupta Taşnak yönetimi döneminde toprakların genişletilmesi için amansız mücadele verildiği, tam da bu dönemde Azerbaycanlıların Zengezur'dan kovulduğunu itiraf edilmekteydi. Komisyon üyesine göre, Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra Azerbaycanlılar kendi topraklarına dönmüşlerse de, bu topraklar artık Ermeni köylülerinin eline geçmişti. Geri dönen Azerbaycanlı mültecilere toprak vermek oldukça zordu. Ayrıca Zengezur kaza İdari Komite'sinin anlaşmazlığı çözdüğünü ve yerli Azerbaycanlılara küçük de olsa toprak payı tahsis ettiğini yazmaktaydı. Bundan böyle Azerbaycanlıların Zengezur kazasına dönüşünün zorluk yaratabileceğine dikkat çekilen mektupta, gelecekte yaşana bilecek ciddi sorunların önünü kesmek için sorunun *Azerbaycanın engin toprak kaynakları* kullanılarak çözülmesi istenilmekte, Qubadlı kazasında 10.000 desiyatin verimli arazinin bulunduğu, Zengezur ve Qubadlı kazaları için ortak toprak fonu kurulmasının önerilmekteydi.⁴¹

Ermeni tarafının Azerbaycan ile ortak toprak fonu kurma önerisi sebepsiz değildi. Böylece Ermeni hükümeti, önce ortak bir toprak fonu oluşturmayı, daha sonra fona dahil olan arazileri ihtilafli ilan ederek zamanla ele geçirmeyi planlamaktaydı.

Ortak toprak fonu kurulması önerisine ilişkin Azerbaycan tarafının görüşünü Halk Toprak Komiseri Dadaş Bünyadzade, 8 Kasım 1922'de RK(B)P'nin Transkafkasya Diyar Komitesi'ne gönderdiği mektupta, net bir şekilde açıkladı. Azerbaycan'da kalan (belgede kalan ifadesi kullanılmıştır - M.Q.) Qubadlı ve Ermenistan'a geçen (belgede geçen ifadesi kullanılmıştır - M.Q.) Zengezur kazaları ortak bir toprak fonunun kurulması önerisine itiraz etmemektedir. Ancak, Qubadlı kazasının toprakları daha önce Azerbaycanlı nüfusun emrinde olmuş, milli çatışmalar

41 Член постоянной Беженской Комиссии при Союзе Советов в Президиуме ЗАКК Райкома. ГМЭУТА, f. 612, с. 1, іш 7, v. 83-84.

sonucunda şimdi Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine dağılmışlardır. Ona göre Qubadlı kazasından herhangi bir toprak payı tahsis etmeden önce Azerbaycanlı mültecilerin sayısını netleştirmek gerekmektedir. Yalnız bundan sonra hangi arazilerin genel fon kapsamına alınacağını belirlemek mümkün olacaktır. Mektupta, Zengezur kazasının 405.000 desyatın (4 bin 425 kilometre kare) toprağının Ermenistan'a verildiği yazılmaktaydı. Bu topraklarda geniş ormanlar ve tarım alanları mevcuttu. Belgelerde bu toprakların 140.000 desyatınınin yüzyıllardır Azerbaycanlılar tarafından kullanıldığı yazılmaktaydı.⁴²

RK(B)P Transkafkasya Bölge Parti Komitesi Başkanlık divanınının 2 Aralık 1922'deki toplantısında (protokol №46), Birlik Sovyetinin Mülteci meseleleri Daimi Komisyonuna Qubadlı ve Zengezur kazalarında mültecilere toprak ayrılması için fonun incelenmesi amacıyla bilgi toplama talimatı verildi.⁴³ Ermeni tarafı bu konuda kurnaz tekliflerde bulunmaktaydı. Zengezur Kaza Parti Komitesi Sekreteri Tevekkülyan ve Kaza Yürütme Komitesi Başkanı Arutunov Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne yolladıkları telegrafta Azerbaycanlı mültecilere “toprak verilmesi sorununun çözümüne dair” önerilerini yazdılar. Daha önce Qubadlı ve Zengezur kazalarında “ortak toprak fonu” oluşturulmasını öneren bu kişiler, Azerbaycanlı ağaların topraklarını vermemek için mültecileri Zengezur dağlarının topraksız alanlarına sürdüklerini iddia ettiler, Azerbaycanlı mültecilerin topraklarının 5-6 yıldır topraksız Ermeni köylülere verildiğini belirttiler. Onlara göre, Azerbaycanlıların geri dönüşü milletler arası ilişkilerde tansiyonu yükseltecekti. Bununla da Ermenistan yetkilileri Azerbaycanlılara mahsus topraklara ve evlere Ermenileri yerleştirdiklerini, onları geri kabul etmeyeceklerini kendileri de itiraf etmekteydiler.

Arazi konusu, 9 Ocak 1927'de Kafkasya Merkez Yürütme Komitesi Toprak Komisyonu toplantısında ele alındı. Transkafkasya MSK Başkanlığı 11 Ocak 1927 tarihli toplantısında (protokoller №2, §5) ise Miha Tsahakayanın başkanlığı ile , Toprak Komisyonunun 9 Ocak tarihli toplantı tutanağının (№38) 1. fıkrası olan “Ermenistan SSC'nin Zengezur ve Meğri ilçeleri ile Azerbaycan SSC'nin Kürdistan ve Qaryagin kazalarının idari sınırlarının belirlenmesi meselesi” tartışıldı. Konu, Transkafkasya Merkez Yürütme Komitesi Toprak Komisyonu

42 Письмо наркомзема АССР в Закрайком РКП. Доклад по вопросу об образовании общего для уездов Кубатлинского и Зангазского земельного фонда с целью обеспечения беженцев и безземельных. 08.11.1922. ГМЭУТА, f. 612, сія. 1, іш 27, v. 110-111.

43 Выписка из протокола №46 заседания президиума Закрайкома. 02.12.1922. ГМЭУТА, f. 612, сія. 1, іш 27, v. 98.

tarafından sunuldu. Toprak Komisyonu'nun 9 Ocak tarihli toplantısının tutanaklarının 1. fıkrası onaylandı. Karara göre, Zengezur ve Kürdistan kazaları arasındaki sınır, Gorusçay'dan Susantepe dağlarındaki höyüğün güneyine kadar 64-12 '075 / 39°9'4525 onaylanması Azerbaycan'ın Nuvedi, Eynadzor ve Tuğut köylerin toprakları ile birlikte Ermeni SSC'nin Meğri kazasına verilmesi karara bağlandı. Okçuçay ve Besitçay havzalarında nüfusu Azerbaycanlılardan oluşan 21 köy, Zengezur ve Karyagin kazaları arasında tartışmalı alan olarak kaldı. Bu bölgelerin bu yoksa diğer tarafa bağlı olduğu sorusu açık tutuldu. Sınırı küçük ayrıntılarına kadar doğru belirlemek için ilk fırsatta Transkafkasya Merkez Yürütme Komitesi üyesi Vano Sturua'nın başkanlığı ile Azerbaycan ve Ermenistan Halk Toprak Komiserleri sahaya gönderilecek, onlara yer ölçen verilecekti.⁴⁴

Transkafkasya Merkez Yürütme Komitesi Başkanlığı'nın M. Tsahakaya'nın başkanlığında 18 Şubat 1929'da tarihinde yapılan toplantısında (protokol №3, 1. fıkra, 3A), toprak konusu yeniden tartışıldı. Karara göre, 12.000 desyatın alana sahip Alagöller merası Kürdistan kazasına bağlı tutuldu. Ermenistan SSC'nin Zengazur kazası ile Azerbaycan SSC'nin Kürdistan kazası arasındaki sınırlar taraflar arasında imzalanmış 24, 25, 26 Ağustos 1928 tarihli anlaşma protokollerine dayanarak onaylandı. Daha önceden Ermenistan'a verilmiş Nuvedi, Eynadzor ve Tuğut köylerinin Ermenistan SSC'nin Meğri, yoksa Azerbaycan SSC'nin Cebrayl kazalarına verilmesi konusu yeniden tartışıldı. Bu üç köy, toprakları ile birlikte Ermenistan SSC'nin Meğri kazasına verildi. Nüfusu Azerbaycanlılardan oluşan 21 köy Cebrayl kazasına bağlı tutuldu, 9 köy Ermenistan'a verildi.⁴⁵

Böylece, tarihi Azerbaycan toprağı olan Zengezur'un batı kısmının Ermenistan'a verilmesi sonucunda bu topraklar parçalandı. Azerbaycan'ın diğer kısımlarının Nahçıvan, Türkiye'nin ise Türk dünyası ile kara bağlantısı koparıldı.

Sonuç

Dolayısıyla incelenen probleminden genel olarak bu sonuçlar çıkarılabilir: Eski Türk, Azerbaycan toprağı olan Zengezur Karabağ Hanlığı'na, Çarlık döneminde Gence Guberniyası'na, Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Karabağ General

44 Протокол №2 заседания Президиума Закавказского Центрального Исполнительного Комитета Совета Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Матросских депутатов от 11 января 1927 года. ARDA, f. 379, сіу. 3, іш 940, v. 2-3.

45 Протокол №3 заседания Президиума Закавказского Центрального Комитета Совета Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Матросских депутатов от 18 февраля 1929 года. ARDA, f. 379, сіу. 3, іш 2035, v. 1-4.

- Guberniyası'na bağlı olmuştur. Zengezur'un nüfusunu çoğunluk olarak Azerbaycan Türkleri oluşturmuştur. Azerbaycan'ın işgalinden sonra Bolşevik Rusya yapay şekilde Zengezur konusunu gündeme getirmiş ve kazayı tartışmalı ilan etmiştir. Bu politikanın temel amacı, bölgeyi ilerde Sovyetleştirilecek olan Ermenistan'a vermek, Türkiye'nin Azerbaycan ve Türk dünyası ile kara bağlantısını koparmaktı. Sovyet Rusya bu politikayı doğrudan kendisi değil, Azerbaycan'daki Sovyet hükûmetinin eliyle gerçekleştirmiştir. Moskova'nın baskısı altında Azerbaycan Sovyet hükûmetinin başkanı Neriman Nerimanov Zengezur'un Ermenistan'a verildiğini açıklamıştır. Zengezur'un Ermenistan'a devri, Rusya, Taşnak ve Bolşevik Ermeniler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Türk hükûmeti Zengezur ve diğer Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a devredilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Türkiye'nin bu tutumu bazı Azerbaycan devlet adamlarının da görüşlerini etkilemiştir. Zengezur'un batısının Ermenistan'a devredileceği duyurulsa da bu hemen yapılmamıştır. Önce Azerbaycan SSC'nin resmi belgelerinden Zengezur kazasının ismi çıkarılmıştır. Ardından Ermenistan SSC Halk Komiserleri Konseyi'nin kararıyla Zengezur kazası kurulmuştur. Zengezur bölüştürülmüş, batısı Ermenistan'a verilmiştir. Bundan sonra, Ermeni hükûmeti Batı Zengezur nüfusunun etnik yapısının değiştirilmesi politikası izlemiştir. Bölgenin aborjin nüfusu olan Azerbaycanlıların evlerine girmelerine izin verilmemiştir. Onların evlerine ve çiftliklerine Ermeniler yerleştirilmiştir. Azerbaycan hükûmetinin Azerbaycanlı mültecileri evlerine döndürme çabaları sonuçsuz kalmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ARDA),

- f. 28 s., siy. 1, iş 99, v. 12.
f. 28 s., siy.1, iş 38, v. 116.
f. 28 s., siy.1, iş 38, v. 119.
f. 57, siy. 8, iş 31, v. 15.
f. 379, siy. 3, iş 940, v. 2-3.
f. 379, siy. 3, iş 2035, v. 1-4.

Azerbaycan Cumhuriyeti İşler İdaresi İctimai-Siyasi Senetler Arşivi (ARPIİİSSA),

- f. 1, siy. 169, iş 249, v. 8.
f. 1, siy. 31, iş 186a, v. 9.
f. 1, siy. 31, iş 186a, v. 38.
f. 1, siy. 44, iş 118, v. 25-28.
f. 609, siy.1, iş 62, v. 19.
f. 609, siy.1, iş 71, v. 41.
f. 1, siy. 1, iş 18, v.13-14.
f. 1, siy. 1, iş 22, v. 17, 20.
f. 1, siy. 1, iş 24, v. 51a.
f. 268, siy. 30, iş 942, v. 1-3.

Rusya Devlet Siyasal ve Sosyal Tarih Arşivi (Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ),

- ф. 85, оп. 13, д. 32, л. 3.
ф. 85, оп. 3 с., д. 2, л. 3.
ф. 85, оп. 3 с., д. 2, л. 6.
ф. 64, оп. 1, д. 17, л. 60.
ф. 558, оп. 2, д. 10, л. 1-2.
ф. 558, оп. 2, д. 14, л. 1-2.

ф. 85, оп. 14, д. 37, л. 1.

ф. 159, оп. 2, д. 56, л. 43-44.

ф. 5, оп. 1, д. 2203, л. 43.

Gürcistan Merkezi En Yeni Tarih Arşivi (GMƏYTA),

f. 612, siy. 1, iş 27, v. 170-171.

f. 612, siy.1, iş 27, v. 15-16.

f. 612, siy. 1, iş 7, v. 83-84.

f. 612, siy. 1, iş 27, v. 110-111.

f. 612, siy. 1, iş 27, v. 98.

Araştırma ve İnceleme Eserler

İbrahim Ethem Etnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan 1918-1921*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Musa Qasımlı, *Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyə: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2019.

Musa Urud, *Zəngəzur toponimləri*, Nurlar NPM, Bakı 2013.

Musa Urud, *Zəngəzur: uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər*, Nurlar NPM, Bakı 2016

Zəngəzur qəzasının kameral təsviri 1874-cü il, Tərcümə, tərtib, giriş mətni, qeyd və şərhlərin müəllifi Nazir Əhmədli, Elm və təhsil, Bakı 2021.

Адресь-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г, Под редакцией А. И. Ставровского, Правительственная типография газ, “Азербайджан”, Баку 1920.

Газ, “Бакинский рабочий”, 1921, 25 июля, № 166 (299).

Газ, “Коммунист”, Баку, 01.05.1920, №1.

Газ, “Коммунист”, Баку, 02.12.1920, №178.

Газ, “Коммунист”, Баку, 07.12.1920, № 181.

Газ, “Правда”, 04.12.1920, № 283.

Декрет о производстве переписи на территории Азербайджанской Советской Социалистической Республики. №367. 19 мая 1921 г. Декреты Азербкома (1920-1921 гг.). Сборник документов. Баку: Азернешр, 1988.

Документы внешней политики СССР. Т. III. М.: Политиздат, 1959.

Зелинский С. П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде, Елисаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т. 4, ч. 1.

Кавказский календарь на 1916 год (LXI г.), Тифлис, 1915

Качазнун Ов, Дашнакцугюн больше нечего делать!, Тифлис, 1927.

İnternet Kaynakları

İlham Əliyev xalqa müraciət edib. 10.11.2020. <https://president.az/articles/45924/print>.

Şuşa Bəyannaməsi. https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Respublikası_ile_Türkiyə_Respublikası_arasında_müttefiqlik_münasibətləri_haqqında_Suşa_Beyannamesi-1808083.

XVIII. Yüzyılın Ortaları - XIX. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Askeri Tarihinin Sorunları

Nermine Amirbeyova*

Özet

Tebliğimizde XVIII. yüzyılın ortaları - XIX. yüzyılın başlarında (Hanlıklar dönemi) Azerbaycan'ın harp sanatının bazı konuları ele alınacaktır. Bu maksatla şu meseleler öngörülmüştür:

- Azerbaycan hanlıklarında askeri organizasyonun incelenmesi.

Bütün Hanlıklarda ordu başkomutanlığını *Han* yapardı. Han ordusu, Han'ın özel muhafız birliğinden (*hassa*), beylerden oluşan feodal süvarilerinden, köylülerden ve paralı askerlerden oluşuyordu. Muntazam ordu, süvari, piyade ve zamburek topçularından ibaretti. Han ordusunun askeri önderi “*Soltan*” idi. Ardından “*koşunovis*” geliyordu. “*Korucubaşı*” (“*keşikçibaşı*”) Han'a en yakın mutemed yetkililerden olup kişisel korunmasından sorumluydu. Şehrin sur kapılarının ve Han sarayının muhafazasını *kalabey* sağlıyordu. Tüfikle silahlanmış müfrezelere “*tüfekçi*” veya “*korcu*” denirdi. Piyade sınıfına *serbaz* adlanan ve *serhancılar* tarafından yönetilen askeri birlikler dahildi. Han muhafızları birliğinde *çaparlar* adlanan özel grup vardı.

- Ateşli ve soğuk (yakın dövüş) silahların çeşitli nevelerinin gelişim sürecinin incelenmesi.

Hanlıklar döneminde Azerbaycan'da kullanılan ateşli silahlar, top ve bireysel ateşli silah olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Sözkonusu dönemse toplar sahra (zamburek ve tekerlekli araba üzerinde aletler), kale (zamburek ve top) ve kuşatma (dig) nevelilerle temsil olunmuşlardı. Bireysel silahlar, av tüfekleri ve tabancalardan (fitil ve çakmaktaşı) ibaretti. XVIII. yüzyılın sonunda Azerbaycan'da ziyarette bulunmuş M.Biberşteyn yazıyordu: “Sonsuz savaşlar ve yağmalar ahaliyi daim silahlı olmaya zorluyordu.” Bu nedenle silah üreten atölye (cebbehane) sayısı artar, çok sayıda silah ustaları (aslahasaz) ortaya çıkar.

Hanlıklar döneminde kullanılan soğuk silahlar delici, darbeci, yarıcı-bölücü, yarıcı-delici, kesici-delici nevelere ayrılırdı.

- Sözkonusu dönemde istihkam yapıların durumunun ve özelliklerinin incelenmesi.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, zamburek@mail.ru DOI: 10.37879/9789751756466.2023.5

Hanlıklar dönemi Azerbaycan'da savunma yapıların şu türleri mevcuttu: 1. Şehir-kaleler (Bakü, Gence, Nahçıvan, Tebriz vb.); 2. Hakimlerin ikametgahı olan kaleler ve stratejik ve taktik önem arz eden kaleler (Askeran, Serdarabad); 3. Müstakil kuleler.

- Sözkonusu dönemde savaş karakterlerinin incelenmesi.

Savaşlar yerel (Azerbaycan'da liderlik için hanlar arasında) ve Güney Kafkasya'daki büyük güçler arasında liderlik savaşları (Rus-Osmanlı ve Rus-Kaçar) olarak ikiye ayrılıyor.

Azerbaycan Hanlıkları, özellikle de İrevan Hanlığı Güney Kafkasya ile alakalı uluslar arası ilişkilerin oldukça sertleştiği bir dönemde kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Askeri Teşkilat, Hanlıklar, Ateşli Silahlar, İstihkam, Askeri Tarih, Rus-Osmanlı Savaşları, Rus-Kaçar Savaşları.

The Problems of the Military History of Azerbaijan in the Middle of XVIII - Early of XIX Centuries

Abstract

Our paper deals with the some subjects of warfare of Azerbaijan in the middle of the XVIII. - the beginning of the XIX. centuries (Khanate period). For this purpose the following issues will be considered:

- Analysis of military organization in Azerbaijani Khanates.

In all Khanates *Khan* was the commander-in-chief of the army. The Han army consisted of the Khan's special guard (*hassa*), feudal cavalry consisting of *bey*s, rural militia and mercenaries. The regular army consisted of cavalry, infantry and zamburek artillery. The military leader of the Han army was "*Soltan*". Then came the "*koshunovis*". "*Korujubashi*" ("*keshikchibashi*") was one of the closest and loyal officials to the Khan and was responsible for his personal protection. The *kalabey* provided the protection of the city's fortification gates and the Khan's palace. The detachments armed with rifles were called "*tufekch*" or "*korju*". The infantry units included military detachments called *serbaz* and led by *serkhanids*. In the Khan guards units a special group were *chapars*.

- Consideration of the stages of improving various types of firearms and cold (close combat) weapons.

The firearms used in Azerbaijan in the middle of the XVIII. - the beginning of the XIX. centuries were divided into two groups: cannons and individual firearms. The cannons in Azerbaijan during khanate period were represented by the field (zamburek

and artillery on wheeled carts), fortress (zamburek and cannon) and siege (dig) types. The individual firearms were represented by the hunting weapons and pistols (wick and flint). M. Biberstein who visited Azerbaijan at the end of the XVIII. century wrote: "The endless wars and plunders forced the people to be armed always." Therefore, the number of workshops (*cebbehane*) producing weapons increased, and a large number of gunsmiths (*aslahasaz*) appear.

The cold weapons used in the Khanate period were divided into penetrating, putschist, splitter-splitting, splitter-piercing, sharp-piercing types.

- Examining the condition and characteristics of the fortification structures in the mentioned period.

During the Khanate period the following types of defensive structures existed in Azerbaijan: 1. City-fortresses (Baku, Ganja, Nakhchivan, Tabriz, etc.); 2. Fortresses that were the residence of the rulers and fortresses which had strategic and tactical importance (Askeran, Sardarabad); 3. Detached towers.

- Examining of the war characteristics in the mentioned period.

The wars were divided into local wars (ie, between khans for leadership in Azerbaijani lands) and wars for leadership between great powers in the South Caucasus (Russian-Ottoman and Russian-Qajar).

Keywords: Organization of Troops, Khanates, Firearms, Fortification, Military History, Russian-Ottoman Wars, Russian-Qajar Wars.

Giriş

Azerbaycan harp tarihi - savaş nedenlerini, özellik ve koşullarını, askeri yapılanma tarihini, silahlı kuvvetlerin kurulmasını ve örgütlenmesini, silah ve donatım türlerini inceler ve ayrıca belirli savaşların amaçlarını, nedenlerini ve niteliğini, özellikle de sonuçlarını ve tarihsel süreç içindeki önemini ortaya çıkarmaktadır. Bu bildiri, 18. yüzyılın ikinci yarısında ve 19. yüzyılın başlarındaki savaşların tarihini incelemektedir, çünkü bu dönemde Azerbaycan kendisine komşu ülkeler olan Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar İran'ı arasındaki rekabetin merkezinde bulmaktaydı.

Ordu Birliklerin Yapısı ve Yapılanması

O dönem birliklerinin yapısını ve örgütlenmesini es geçecek olursak, Azerbaycan harp tarihinin incelenmesi eksik olurdu. Savaşa hazır olan bir ordu, sayısız

düşmana karşı mücadelede bağımsızlık demektir. İşte bu yüzden orduya özen göstermek çok önemlidir.

Çeşitli hanlıkların askeri sistemleri incelerken, onların birbirlerinden pek de farklı olmadıkları görülür.

Önemli fark asker sayısıydı. Bu sayı 1.000 - 25.000 arasında değişmekteydi. Örneğin, Guba Hanlığı 12-25 bin kişi, Karabağ 10-15 bin, Şeki 12 bin, Şirvan 8-10 bin, Gence 8 bin civarında, Tebriz 10 bin, Urmi 5 bin kadar, Erdebil ve Karadağ 2 biner ve Bakü bin kadar gibi.¹

Sayısal açıdan Guba, Şamahı, Karabağ, Şeki, Gence, Erivan, Tebriz, Hoy hanlıklarının birlikleri daha çoktu. Savaşa hazır ve büyük bir ordunun varlığı, yalnızca bağımsızlıklarını savunma değil, aynı zamanda fethetme ve genişletme, komşu hanlıkları işgal etme ve vasallarına dönüştürme fırsatı sağlamaktaydı. Tüm hanlıklarda, han ordu birliklerinin başkomutanıydı ve askeri niteliklere sahipti: sancak ve davul. Sancak ve davulun önemi Mirza Yusuf Karabağı ve Mirza Adıgözal Bey tarafından belirtilmektedir. Özellikle, “bayrak” ve “bayraktar”² terimlerinin yanı sıra, birlikler davulla savaşa çağrılır “... bundan sonra geri çekilme davullarına vurdular.”³

Han, kendi atadığı görevlilerin yardımıyla ordusunu yönetiyordu. Han ordusu han korumaları, beylik mangaları, köy korucuları ve paralı askerlerden oluşmaktaydı. Gerek duyulduğunda toplanan düzenli birliklere ve gönüllü askerlere bölündü.

Düzenli ordu, tarım işlerinden alınmayan ve maaşa bağlanmış savaşçılardan oluşmaktaydı. Ordu atlı, piyade ve topçu - falconet⁴ birliklerine ayrılmaktaydı. Fakat bu birliklerin zaman zaman askeri tatbikatlar yapmalarına rağmen profesyonel olmadıkları da belirtilmelidir.

Düzenli ordu divanhane den gerekli tüm donatım, nakliye ve silahları almaktaydı. Divanhane askeri konuların - savaş ve barış konularının çözülmesine yardımcı olan, hana bağlı bir kurumdu. Divanhane yöneticisi Divan beyiydi. Bu unvan genelde din adamlarına verilir. XVIII. asrın ortalarında Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmını kapsamakta olan Azerbaycan dâhilinde müstakil hanlıklar

1 Huseyin, Dəlili, *Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında*, Elm, Bakı 1979, s. 144.

2 Mirzə Yusif Qarabağı, “Tarixi-safi”, *Qarabağnamələr*, II kit, Yazıçı, Bakı 1991, s. 86.

3 Mirzə Adıgözəl bəy, “Qarabağnamə”, *Qarabağnamələr*, I kit, Yazıçı, Bakı 1989, s. 31.

4 Mirzə Adıgözəl bəy, “Qarabağnamə”, *Qarabağnamələr*, s. 29, 63.

mevcuttur. Ancak, bu hanlıklar arasında iktisadî ilişkilerin zayıf olması sebebiyle Azerbaycan'da merkezi bir devletin kurulması mümkün olamamıştır.

Divan beyi manevi gücünü kullanarak halkı düşmanlara karşı savaşmaya çağırır ve hanlıkların askeri güçlerinin seferber edilmesinde önemli bir görev üstlenirdi.

Divanhanenin bir diğer önemli şahsı ve han ordusunun en yüksek askeri liderlerinden biri olan “sultan” (“sultan”) idi. “Sultan” han yanında ordu ve askeri teçhizattan bizzat sorumluydu. Han seferdeyken, “sultanlar” hanın yerine geçer ve “naip” olarak görevlendirilirdi. Onlara “yüzbaşı” da denirdi.⁵

“Sultan”dan sonraki askeri yetkili “goşunovis” idi. Görevi mevcut birliklerin listelerini hazırlaması ve onların donatımıydı. Hanlıkların belgelerine göre askeri kalem görevini yürüten kişiler “goşunovis” unvanını taşıyordu. “Goşunovis” sayısı, hanlıkta bulunan ordu türlerinin sayısına bağlıydı. Örneğin, Hoy ve Urmi hanlıklarında iki “goşunovis” bulunmaktaydı. Biri piyade diğeri atlı birlikleri yönetiyordu. Serap, Marağa, Karadağ hanlıklarındaysa bir “goşunovis” vardı, çünkü bu hanlıklardaki ordu genelde atlılardan⁶ oluşmaktaydı.

Hanın yakınlarından ve en güvenilir yetkililerden biri, korucubaşı (keşikçibaşı)⁷ denilen kişidir. O hanın özel koruma birliklerinin komutanıydı. Korucubaşı ile birlikte, görevleri şehir kapılarının ve han sarayının⁸ korunması olan bir kalabeyi de görev yapardı. Onun emrinde özel bekçi birlikleri de vardı. Şehir kapılarının anahtarları da kalabeyinde bulunmaktaydı.⁹ Bazı kaynaklarda kale komutanı “kutval” (7-15. yüzyıllarda Arapçada kullanılan bir Ortaçağ terimi) olarak anılmaktadır. Muhtemelen, bu terim bir gelenek olarak kullanılmıştır.¹⁰ İdari olarak, düzenli ordu onlarca, yüzlerce ve binlerce kişiye bölündü. Buna göre bu

5 Mirzə Adigözəl bəy, Qarabağnamə, *Qarabağnamələr*, s. 63.

6 Нармина Амирбекова, *Вопросы военной истории Азербайджана в период ханства*, ЭЛМ, Баку 2004, s. 18 (Narmina, Amirbekova, *Voprosy voyennoy istorii Azerbaydzhana v period khanstva*, Elm, Baku 2004, s. 18.

7 Dəlili, *age.*, s. 33-34.

8 Майя, Багирова. *История Шехинского ханства и присоединение его к России*. ЭЛМ, Баку 1980, s. 104 (Mayya, Bagirova, *Istoriya Shekinskogo khanstva i prisedineniye yego k Rossii*. Elm, Baku 1980, s. 104).

9 Mirzə Yusif Qarabaği, “Tarixi-safi”, *Qarabağnamələr*, s. 5-92, s. 69, 87; Mir Mehdi Xəzani, “Kitabi-tarixi Qarabağ”, *Qarabağnamələr*, II kit. Yazıçı, Bakı 1991, s. 97, 197.

10 Mir Mehdi Xəzani, *age.*, s. 197.

birliklerin komutanlarına onbaşı, yüzbaşı¹¹, bazı güçlü ve büyük hanlıklardaysa binbaşı¹² deniyordu.

Bazı kaynaklarda “alay”¹³ terimine de rastlanmaktadır. Türk kökenli bu terim zaten bildiğimiz “alay” anlamına gelmektedir. Terim, toplanma noktasındaki feodal askeri-idari birim alayların (askeri-taktik birimler) bir parçası gibi birleştiğinin göstergesidir. Alaylar, askerlerinin çoğunun geldiği şehir veya yer adlarıyla adlandırılmaktaydı. “Nahçıvan Alayının başında Nahçıvanlı Miralay İhsan Han vardı...”¹⁴ Alaya dahil olan soylu milisler terhis edilmediler.¹⁵ Bir bütün olarak, hepten orduya alındılar. Onların komutanları alayın subayları oldular. Alay başında miralay, yani “devlet komutanı” bulunuyordu. Onlar hana yakın olanlar arasından seçiliyordu.¹⁶

Savaşlar sırasında, Han koruma birlikleri de ayrı bir birlik olarak savaşa katılırdı. “Kullar Ağası Hasan Han ordudan bir gulam, tüfekçi birliği ve 2 top almalıdır...”¹⁷ Fakat bu birlikler genelde özel operasyonlar için kullanılırdı. Ayrıca, soğuk silahlarla donanmış çok sayıda yasovul, ferraş ve uşak da bulunmaktaydı.¹⁸

Hanlıklarda, askerleri finanse etmek ve donatmak için halktan çeşitli vergiler alınmaktaydı. Bu vergiler şunlardır: darğalık (Şeki Hanlığı), atarpası (Karabağ, Şeki Hanlıkları), alafa, dişkirası (Guba Hanlığı), ihracaat (Lenkaran Hanlığı), vb.¹⁹ Farklı hanlıklarda farklı adlar ve miktarlarda vergiler de vardı. Önemli vergilerden biri olan sürsat ise “yiyeceklerin teslimatı görevi” olarak adlandırılıyordu.²⁰

Belirtmemiz gerekir ki han ordusunun silahlanması da farklıydı. Bu da hanlığın ekonomik durumuna bağlıydı. Tüfeklerle donanmış birliklere “tüfekçi” veya

11 Mir Mehdi Xəzani, *age.*, s. 129, 172.

12 Mir Mehdi Xəzani, *age.*, s. 116, 183.

13 Mirzə Adıgözəl bəy, *age.*, s. 47.

14 Mirzə Yusif Qarabaği, “Tarixi-safi”, *Qarabağnamələr*, s. 84.

15 Mirzə Yusif Qarabaği, “Tarixi-safi”, *Qarabağnamələr*, s. 84.

16 Mirzə Adıgözəl bəy, *age.*, s. 48.

17 Qarabaği, *age.*, s. 66.

18 Xəzani, *age.*, s. 162, 164; Mirzə Camal oğlu Rzaqulu bəy, “Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri”, *Qarabağnamələr*, II kit., Yazıçı, Bakı 1991, s. 243; Baharlı, “Əhvalatı-Qarabağ”, *Qarabağnamələr*, II kit., Yazıçı, Bakı 1991, s. 275.

19 Fezail Ağamalı, “XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti”, *Azərbaycan Ensiklopediyası*, Bakı 1999, s. 244, 245.

20 Mirzə Adıgözəl bəy, *age.*, s. 76.

“gorçu” deniyordu. Tüfekçi birliklerin başında Tüfekçi Başı bulunmaktaydı. Tüfekçi savaşçılar savaşa en önde girer, savaşa ana ordudan birkaç gün önce başlardı.²¹

Kara ordusunda ayrıca serbaz olarak adlandırılan ve serhancılar²² tarafından yönetilen birlikler de vardı. Genellikle hana yakın olan her serhancıya 1 yaver, 8 sultan, 16 naip ve birkaç yüzbaşı bağlıydı. Savaş olmadığında serbazlar köylerde yaşar, çiftçilikle uğraşır ve arada tatbikatlar için şehre çağırılırdı. Tatbikatlar sırasında onlara maaş verilirdi.

Atlı birliklerde durumun farklı olduğunu belirtmemiz gerekir. Burada atlı bileşimindeki farkı gözlemleyebilirsiniz. Örneğin Karabağ Hanlığında elatlar hanın atlı birliklerine girerlerdi. Nahçıvan Hanlığında atlılar sadece Kengerlilerden oluşmaktaydı. Onlar her türlü vergiden muaf tutulur, baş reis, iki sultan, dört naip tarafından yönetilirlerdi.²³ Atlı birlikler yaklaşık 200 atlıdan oluşuyordu ve onlardan yaklaşık 30'u sırayla Kullarağası komutanlığıyla hanın yanında bulunurlardı.²⁴

Han korumasında özel savaş timlerinden biri de çaparlardı. Türkçe kökenli “çapar” (ulak) terimi “haberci, haberci” anlamına gelir. Haberciler-çaparlar hanlıkta önemli kişilerdi. Onlar döneminin en hızlı postacılarıydı, iletişim sağlama görevini yaparlardı. Hem barış hem de savaş sırasında haber götürmek ve bir cevapla geri dönmek onların göreviydi. Çaparların dayanıklı olması, iyi at binicisi olması, bölgeyi ve harita kullanımını iyi bilmesi gerekiyordu.²⁵

Han ordusunun tek bir askeri üniformaya sahip olduğu veya ordunun değişik birlikleri arasında herhangi bir farkın olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgi bulunmadığını da belirtmek gerekir. Tek istisna Urmiye Hanlığıdır. Urmiye ordusunda tek bir askeri üniforma vardı. Yaya, atlı ve topçular sadece kıyafet rengiyle seçiliyordu. Aynı askeri üniformayı giymiş ve Kara Çuha olarak adlandırılan Urmiye ordu birlikleri kahramanlıkları ve savaşmalarıyla ünlüydü.²⁶

İran'ın resmi tarihçileri bile Urmiye ordusunun disiplinini, donatımını

21 Mir Mehdi Xəzani, *age.*, s. 11, 122, 149; Rzaqulu bəy, Mirzə Camal oğlu, *age.*, s. 232, 243; Mirzə Yusif Qarabaği, *age.*, s. 43, 80.

22 Həsən Dəlili, *age.*, s. 34.

23 Mayya Bağirova, *age.*, s. 25.

24 Hüseyn Dəlili, *age.*, s. 33.

25 Mirzə Adıgözəl bəy, *age.*, s. 32, 52, 73.

26 Mirzə Adıgözəl bəy, *age.*, s. 73.

övmek zorunda kalıyor ve bu orduyu muhteşem, Şah'a yakışır olarak nitelendirmekteydiler.²⁷

Ayrıca, birliklerin seferberliğinden ve toplanmasından sorumlu olan ve yasovul adlandırılan kişilerin çalıştığı da belirtilmelidir. Yasovullar da Han ordusunun bir parçasıydı.²⁸

Han birliklerinin görevleri arasında sınır ve garnizon hizmeti yapmak, şehri ve şehre giden kervan yollarını korumak vb. yer almaktaydı. Unutulmamalıdır ki, han birlikleri, sınır ve garnizon hizmetinin yanı sıra, hanın ikametgâhına bitişik olan bu stratejik noktalarda ve ticaret yollarında şehir ve kervan yollarının korunması görevlerini de yerine getirmiştir. Diğer durumlarda, bu görevler, mülkleri sınır bölgesinde ve ticaret yollarında bulunan beylere verilir.

Hanın diğer askerleriyse bey ve köylü savaşçılarıydı. Tehlikeli durumunda, beylerin yönetiminde belirtilen konumlara gitmeleri ve başkomutanın tüm emirlerini yerine getirmeleri gerekiyordu. Bu birlikler çerik adlandırılıyordu²⁹. Türk kökenli “çerik” terimi birçok kaynakta sık geçmektedir.³⁰

Ayrıca hanlıklarda yaşayan maaflar da savaş bölgesine gönderilirdi. Azerbaycan hanlıklar döneminde maafların askeri ve resmi önemleri vardı. Bu terim hanların yönetimi sırasında ortaya çıktı. Onlar tüm vergi ve harçlardan muaf tutulsa da ilk çağrıda han ordusuna silahla katılmayı zorunluydu. Muaflik ayrıcalıkları, hanlara bağımlı, özel hizmeti olan, sıradan halkla akrabalığı bulunan beylerin kefaletiyle elde edildi. Demek ki maaflar hanın kendisi tarafından oluşturulan, halkın özel bir sosyal grubu olduğu anlamına gelir. Buna duyulan ihtiyaç, sürekli dıştan gelen tehditle, hanların ek askeri güce ihtiyaç duyduğu siyasi olaylarla açıklanır, çünkü büyük ve devamlı ordunun bakımı hanlar için pahalıydı ve zengin hanlıkların bile bunu karşılaması oldukça zordu.

Azerbaycan hanları paralı askeri birlikleri de kullanmaktalardı. El yazmalarında onlar bazen “muzdlu (paralı) ordu”³¹ olarak anılırlardı.

Kuzey Azerbaycan'da paralı askerlerin rolü genelde Dağıstan'dan olan birlikler

27 Hüseyin Dəlili, *age.*, s. 19.

28 Mirzə Adıgözəl bəy, *age.*, s. 52.

29 Hüseyin Dəlili, *age.*, s. 72.

30 Mirzə Yusif Qarabaği, *age.*, s. 25, 199; Hüseyin Dəlili, *age.*, s. 74.

31 Mirzə Yusif Qarabaği, *age.*, s. 25-26; Mir Mehdi Xəzani, *age.*, s. 126, 134; Mirzə Camal oğlu Rzaqulu bəy, *age.*, s. 219, 223, 227.

tarafından yerine getirilmekteydi. Onlar Karabağ Hanlığıyla müttfiklerdi. Şöyle ki onlar arasında akrabalık bağları bulunmaktaydı. Kaynaklarda ayrıca Lezgi (Dağıstan'dan gelen askeri birlikler), Car (Car – Balaken Cemaatlığı birlikleri) ve Avarlar (Zakatala'da bulunan Azerbaycan ve Gürcistan sınır bölgelerinden gelen birlikler) adı geçmektedir. Carların savaflara paralı asker olarak katılmaları cemaatin geçimi için önemli kaynaktı.

Car ve Avarlar genel olarak Karabağ Hanının Gürcistan'a yaptığı önemli savaflarda kullanılırlardı. “Avar yöneticisi Ummahan ve Dağıstan emirleri İbrahim Hana sadıktı. Dağıstan emirleri herhangi bir çatışma çıkınca İbrahim Hanın tek işaretiyle Gürcistan'a saldırırlardı. Örneğin, 1205 (1790) olduğu gibi”. Lezgi birliklerle iç çatışmalar sırasında kullanılırdı. “Dağıstan ülkesinden ona (İbrahim Hana) yardım geldi ve o Lezgi birliklerini Karabağ köylülerinin hesabına misafir olarak ağırlardı...”³² Azerbaycan hanları, birbirine karşı komşu hanlıklardan ordu kiralarlardı.³³

Böylece 18-19. yüzyıllarda Azerbaycan hanlarının sahip olduğu her türlü orduları incelemiş olduk.

Fakat Azerbaycan askeri kuvvetlerinin yapılanmasıyla ilgili önemli bir olguyu daha belirtmemiz gerekir.

Savaflar sırasında askerler arasında kayıp ve yaralıların bulunması doğaldır. Bu durum da orduda sağlık ve doktor hizmetlerinin bulunmasını gerekli kılmaktaydı.

Örneğin Guba Hanı Fetali Han Baş Harp Doktoru “başhekim-i cenk” rütbesini almış Doktor Sultan Murad'ın yardımıyla askeri tıp birliğini kurdu. Başhekim askeri tıp konularıyla ilgileniyordu ve başkomutanına bağlıydı. Bu dönemde askeri tıp heyeti de kuruldu.

Her yüzbaşının bir askeri hekimi bulunmaktaydı. Binbaşuya bağlıysa hekim-i cenk vardı; bu askeri doktorlar askeri tıp heyetine girmekteydi. Askeri doktorların 6-8'er yardımcı erleri bulunmaktaydı. Bunlar; berber, aktarcı (hekim), sımıkçı, aşçı gibi çeşitli kimselerden oluşmaktaydı. Gerektiğinde onlar her türlü işi yaparlardı. Askeri sağlık biriminin emrinde çeşitli araçlar, tedavi gereçleri, askeri hastaneleri (azarhane) vardı.³⁴

32 Эльмира, Летицова, Северо-Западный Азербайджан. Илисуйское султанство, Алтай, Баку 1999, s. 101 (Letifova E. M., *Severo-zapadny Azerbaycan İlisuyskoe sultanatstvo*, Altay, Baku 1999, s. 101).

33 Firudin Əsədov, Sevda, Kərimova, *Çarizmi Azərbaycana gətirmələr*, Gənclik, Bakı 1993, s. 227.

34 Baharlı, “Əhvalati-Qarabağ”, *Qarabağnamələr*, II kit., Yazıçı, Bakı 1991, s. 283.

Askeri doktorlar yerlerde ilk yardım yapar, ağır yaralı ve hastaları savaş alanından tahliye eder, ayrıca hijyen konularını denetlerdi. Saç kesme, banyo yapmak, askeri alanın temizliği, beslenme (kirli su kullanımının yasaklanması, bahçe ürünlerinin kullanımı vs.) gibi hususlarla da ilgilinelirdi.

Önleyici yöntemler de yapılmaktaydı. Örneğin, Sultan Murad sirkelerden kurtulmak için tarak ve iç giyimlerin dikişlerine petrol sürme, “sirke-tarak” kullanımı vb. gibi emirler verdi.

23 Ağustos 1722’de Büyük Petro’nun Derbent’e girdiği bilinmektedir. Ondan önce Ötemiş ve Tarhu’da da savaş yapıldı. Her iki tarafın can kaybı çoktu. Yine “salgın hastalıklardan” can kaybı savaş kayıplarından daha fazlaydı. Sultan Mahmud’un kaybı daha azdı ve bunun nedeni Han ordusuna su içmek ve bostan ürünleri yemelerinin yasaklanmasıydı. Bunun dışında, hazımsızlık ve soğuk algınlığına iyi gelen, sarımsaklı yoğurt kullanıyorlardı. Bu sadece bir rastlantı bile olsa, komutanlık tarafından orduya gösterilen özenin belirtisiydi.³⁵

Fakat elimizde bulunan kaynaklar ve malzemeleri inceledikten sonra, hanlığın kendi ordusunun bile genelde gönüllülerden oluşturulduğunu ve düzenli bir ordu olmadığını görmekteyiz. Hanın özel koruma ordusu ve askerliğini yapan ordusu vardı.

Azerbaycan hanlıklarının yapısını ve yapılanmasına göz atarsak, feodal parçalanmalara ve Azerbaycan’da çok sayıda devlet kurulmasına rağmen, ordu yapısı ve yapılanmasında köklü bir fark olmadığını görmekteyiz. Tarihin farklı aşamalarında hanlar müttefik olsalar veya birbirine karşı savaşsalar da feodal parçalanmalar ve çıkarları onların politik durumlarını daha istikrarlı kılacak dış müdahalelere karşı birleşmelerine fırsat vermiyordu. Basit hesaplamalardan bile belli oluyor ki o dönemde Azerbaycan’da tek devlet kurulsaydı, en az yüzlerce silah donatımlı 70.000’lik bir ordu oluşturmak için insan ve ekonomik kaynaklar bulunmaktaydı.

Azerbaycan Ordularının Silahları

Azerbaycan askerlerinin hanlıklar döneminde silah ve teçhizatı; kılıçlar, hançerler, çeşitli topuz türleri ve çakmaklı tüfek ve tabancalar gibi geleneksel silahlarından oluşmaktaydı.

35 Ибрагим, К. Эфендиев, *История медицины в Азербайджане с древнейших времён до XIX века*, Изд-во Акад. наук Азерб. ССР Баку 1964, s. 225, (Ibragim, K. Efendiyev, *Istoriya meditsiny v Azerbaydzhanе s drevneyshikh vremen do XIX veka*, Izd-vo Akad. nauk Azerb. SSR, Baku 1964, s. 225).

18. yüzyılın ikinci yarısında - 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da ortaya çıkan sayısız iç ve dış savaşlar, başta ateşli silahlar olmak üzere çok sayıda çeşitli silah ve mühimmatın üretilmesini gerektirdi. Gence ve Guba hanlıklarının topraklarında demir ve kurşun çıkarılsa da, seri silah üretimi için yeterli yerel hammadde yoktu. Bu nedenle, İran'dan, Türkiye'den ve özellikle Rusya'dan çoğu zaman kaçak yollarla Azerbaycan'a büyük miktarda demir, çelik, kurşun, silikon ve diğer malzemeler ithal edilmekteydi.

Önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemde Azerbaycan'da genel olarak üretilen silah türleri çeşitli ateşli silahlar, farklı kalibreli silahlar, tüfek ve tabancalardı. Daha önce sadece şehirlerde üretiliyse, o zaman sık sık saldırıya uğramaları ve yok edilmeleri nedeniyle, ayrı ayrı köylerde de silah üretimiyle uğraşmaya başladılar. Ateşli silah türlerinin yapısının zorlaşması, üretimlerinde de iş bölümüne yol açtı. Bireysel bileşenleri, namlu, dipçik, tüfek kilidi vb. üretiminde uzmanlaşmış ustalar tarafından yapılıyordu.³⁶

Azerbaycan'da genel olarak silah üretim merkezleri Gence, Şamahı, Ağsu (Yeni Şamahı), Tebriz ve Lahıç Köyü idi. Ayrıca, yeni Şamahı'da yaşayan ustalar, çeşitli silahların tamiri ve onarımı konusunda uzmanlaşmıştı. Lahıç Köyü'nde, genellikle silah ve tabanca üreten sekiz büyük silah atölyesi vardı³⁷. Küçük kalibreli silahlar - falconetler de burada yapıldı.³⁸ Lahıç'ın yüksek kaliteli ürünleri sadece çeşitli Azerbaycan hanlıklarında yaygın olarak kullanılmamış aynı zamanda Dağıstan ve İran'a da ihraç edilmiş ve büyük talep görmüştür.

18. yüzyılın 60'lı yıllarında Şamahı'da, Muhammed Said Han'ın saltanatı sırasında çeşitli ateşli silahların ve soğuk çelik üretiminin gelişmesi Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden silah ustalarını buraya çekti.³⁹ Bizzat son Şamahı Hükümdarı Mustafa Han'a ait olan büyük bir silah atölyesi Nial Dağı'nın eteğinde kurulmuştu.⁴⁰

36 Camal M. Mustafayev, "Xanlıqlar dövründə Azərbaycanca silah istehsalı", *Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri*. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, S. 1-2, 1992, s. 31-32.

37 Camal, M. Mustafayev, *age.*, s. 33-34.

38 Вадим, Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Изд-во АН Азерб. ССР, Баку 1948, s. 54 (Vadim, N. Leviatov, *Oчерки iz istorii Azerbaydzhana v XVIII v.*, Izd-vo AN Azerb. SSR, Baku 1948, s. 54).

39 Camal, M. Mustafayev, *M*, *age.*, s. 34.

40 А.П., Фитуни, "История последней столицы Ширвана", *Известия Азербайджанского Комитета охраны памятников старины, искусства и природы*. Вып. 3, Баку 1927, s. 76 (Fituni A.P. "Istoriya posledney stolitsy Shirvana", *Izvestiya Azerbaydzhanskogo Komiteta okhrany pamyatnikov stariny, iskusstva i prirody*. Вып. 3. Baku 1927, s. 76).

Fakat ateşli silah üretim teknolojisinin ilkelliğinin devam ettiğini de belirtmek gerekir. En yetenekli ustaların bile ayda sadece bir veya iki tabanca ürettiğini söylemek yeterlidir.⁴¹

Tebriz biri silah ve tabanca olmak üzere çeşitli ateşli silahların ve ikincisi barut üretiminde uzmanlaşmış iki büyük atölyenin bulunduğu Azerbaycan'ın en büyük silah üretim merkezlerinden biri olmaya devam ediyordu.⁴² Rus - İran Savaşı sırasında Tebriz'de, Velihaht Prens ve İran birliklerinin Başkomutanı Abbas Mirza'nın İngiliz uzmanların yardımıyla silahlar, tüfekler ve mühimmat üretimini genişletmek için büyük önlemler alması boşuna değildi.⁴³

Derbent, Nahçıvan, Ordubad, Şuşa ve diğer yerlerde de silah atölyeleri bulunmaktaydı. Barut ve mühimmat üretimi özellikle Urmiye Hanlığı'nda daha iyi gelişmişti. Mermiler genellikle demir ve kızılçak ağacından yapılıyordu ve kurşun tabakası ile kaplanıyordu.⁴⁴ Hem ateşli silahlar hem de kesici silahlar altın ve gümüşle kaplandıktan sonra üzerlerine Kuran'dan sureler ve silah ustalarının isimleri işleniyordu.

Çok sayıda yazılı, açıklayıcı ve maddi kaynaklardan 18. yüzyılın sonları - 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan askerlerinin ateşli silahlarla silahlandırıldığı belli oluyor. Kaynaklardan alınan bilgiler, yalnızca bu silahların kullanıldığı gerçeğini değil aynı zamanda türlerini, çeşitlerini, mevcut performans ve ayrıca ateşli silahların kullanım özelliklerini belirlemeyi sağlamaktadır.

Azerbaycan'da kullanılan ateşli silahları daha kolay inceleyebilmek için topçu ve bireysel ateşli silahlara ayrılabiliriz.

Kullanım amacına ve kullanım şekline göre, 18. ve 19. yüzyılların topçu silahları saha, kuşatma ve kale olarak ikiye ayrılıyor.

Her şeyden önce bir çatal üzerine monte edilmiş bir çelik alet ilgi çekicidir.⁴⁵ Çelik silah namlusunun uzunluğu 31 cm olan, ateşli silahlar için genel kabul görmüş sınıflandırma ve tanımlama sistemi kullanarak üç parçaya ayrılabilir: kama (4 cm), döner (7.5 cm) ve namlu (16 cm).

41 Camal, M. Mustafayev, *age.*, s. 35.

42 Camal, M. Mustafayev, *age.*, s. 35.

43 Camal, M. Mustafayev, *age.*, s. 36.

44 Camal, M. Mustafayev, *age.*, s. 36.

45 Azərbaycan Milli Tarix Muzei, Silahlı və Bayraqlar fondu (AMTM S.B.F.), № 123.

Silahın kama kısmı namlunun en geniş kısmıdır (d = 17 mm.). Namlu daralarak geniş bir kayışla biter (dış d = 4,5 cm). Kundak ve namlu arasında, namluyu çatala tutturmak için tasarlanmış, yanlarına 2.5 cm uzunluğunda 2 muylunun lehimlendiği döner bir parça vardır. Namlunun dış yüzeyi, silahın gücünü arttırmaya yarayan birkaç kayışla kaplanmıştır. Özel bir parça, toplam uzunluğu 3,5 cm olan tabak ve bağdır, kamayı kapatır ve toz gazların basıncına dayanacak şekilde tasarlanmıştır. 2 cm çapında ve 25 cm uzunluğunda olan delik bir ateşleme deliğine bağlanmıştır.

Çatal üst kısımları pimleri takmak için halka şeklinde yapılmış ve alt kısımları tek bir bütün halinde kaynaklanmış iki çelik çubuktan oluşur. Yandan bakıldığında çatalın üst kısmının kavisli olduğunu görebilirsiniz.

Namlu ve çatal kabaca işlense de durumu gayet iyi. Bazı unsurları namlunun bir kalıba döküldüğünü ve daha sonra muyluların kaynaklandığını ve son olarak bir çatal takıldığını gösteriyor. Ayrıca müze koleksiyonunda bu alet için kalıplara dökülen çelik, kabaca işlenmiş maçalar da bulunmaktadır.

18. yüzyılın sonu - 19. yüzyılın başlangıcına ait belgeler Rus kaynaklarında bu türden silahların “falconet”⁴⁶ ve Farsça kaynaklarda “zamburek” (“eşek arısı”)⁴⁷ olarak tanımlanmaktadır. Rus kaynaklarına göre, silahın böyle bir isim alma nedeni düşmanı öfkelenndirmektir. Falconet 16. yüzyılın ortalarından beri bir ateşli silah türü olarak kaynaklarda geçmektedir. Onun Safevi birliklerinde kullanıldığı da belirtilmektedir.

Avrupa kaynakları falconetlerin tanımına çok dikkat etmişler. Şöyle ki Fransız gezgin G. Drouville, iki tür falconet olduğuna dikkat çekmiştir. Daha büyük, yarım kiloluk kalibre, büyük bir tahta kütüğe yerleştirildi. Ateş ederken, namlu yere yapışmış bir çatala dayanıyordu ve stok yere dayanıyordu. Daha küçük falconetlerin bir locası yoktu. Her iki tür de özel eyerlerle develer üzerinde taşınırdı.

Falconet için ahşap eyer yüksek kulplu ve ortasında keçe yastıklıydı. Ön yaya bir el bombası çatalı, bir falconet ve arka yaya kırmızı bayraklı uzun bir shaft takılıyordu. Küçük falconetler için eyerler demirle bağlanıyordu. Her deve bir falconet, barut için iki deri çanta ve 20 defa ateş edilmesini sağlayan top mermisi taşıyordu. Topçu

46 Вендален, Бехайм, *Энциклопедия оружия*, Оркестр, Санкт-Петербург 1995, s. 565 (Vendalen, Bekhaym, *Entsiklopediya oruzhiya*, Orkestr, Sankt-Peterburg 1995, s. n565).

47 Александр, Кибовский, В. Егоров, “Персидская регулярная армия I –ой половины XIX века”, *Цейхгауз*, № 6, ч. 2, s. 28-30, s. 29. (Aleksandr, Kibovskiy, V. Yegorov, “Persidskaya regulyarnaya armiya I –oy poloviny XIX veka”, *Tseykhgauz*, № 6, ch. 2, s. 28-30).

develeri özel olarak seçilir ve eğitilirdi. Eyer siyah bir kepçe ile kaplandı ve devenin karnının altına bir su tulumu bağlandı.⁴⁸

“Deve topçuları” birliğinde trompetçiler ve davulcular da bulunmaktaydı. P. Yermolov, falconetçinin Avrupa kesimli kırmızı yakalı mavi üniformaları, kâğıt kumaşından yapılmış geniş pantolonları ve başlarında kırmızı külahları olduğunu yazıyordu. Omuzlarında fişek taşıyorlardı. Fars Şahının emrinde 400 ve diğer bölgelerdeyse 200’er kadar falconetçi vardı.

1853 yılında ABD Ordusu Albayı F. Colombari Kaçar ordusunda dört falconetçi bölüğünün (200 kişi, savaş halinde ve yedekte deve, 25 müzisyen) kaldığını belirtiyordu.⁴⁹

Kaynakları incelerken falconetçi birliklerin atlılar adıyla hareket ettiğini ve yokuşunda her deveye ayrıca bir piyade oturduğu görülmektedir.

Savaşlar sırasında falconetlerin bir silah menziline ateş ettiğini görülmekteydi. Fakat güçlü geri tepme ve hedefleme eksikliği, hedeflenen yere ateş yapmayı imkânsız hale getiriyordu. Uzun bir tüp üzerinde kırmızı bayrak, parlak giysiler ve takılar, trompetçi ve davulcuların eşliğinde, falconetlerin 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında kullanıldığını ve düzenli birliklerle yapılan savaşta tamamen yararsız olduğunu gösterdi.⁵⁰

İkinci tip topçu parçaları Şeki Hanları Sarayı’nın duvar resimlerinde tasvir edilmiştir. Rus askeri kaynakları da bundan bahsetmiştir. Doğu kaynaklarında “top” alt adıyla biliniyordu. Sarayın duvar resimlerinde yaklaşık 80-90 cm yüksekliğinde ve yaklaşık 2 m uzunluğunda kara silahları çizilmiştir. Silahlar bir namlu ve bir top arabasından oluşuyordu. Namlu bir kama, döner ve namlu parçalarından oluşan bir dökme boruydu. Duvar resimleri açıkça kascabel ve tabaklar tasvir ediyordu. Resimden barutun kamasındaki pilot delikten ateşlenerek ateş edildiği açıkça görülmektedir. Savaşçılardan biri fişek deliğine çelik bir çubuk sokmaktadır. Başka bir savaşçı kızgın bir çelik çubuk getiriyor.

Böylece, bu resim bu türden silahların, tüm dünyada olduğu gibi bir kapak (bir barut torbası), bir çekirdek (veya bir patlayıcı el bombası) ve bir tomar (mühür) ile doldurulduğunu belirtmektedir. Savaşçı başlığı ateşleme deliğinden bir çubukla

48 Aleksandr, Kibovskiy, V. Yegorov, *age.*, s. 30.

49 Aleksandr, Kibovskiy, V. Yegorov, *age.*, s. 30.

50 Nermine, Amirbekova, *age.*, s. 32.

sokuyor ve daha sonra kırarmış bir çubuk getirerek, barutu ateşliyor ve bir el ateş ediyor. Silahın sağlam ahşaptan yapılmış ve demir şeritli iki tekerleği vardı.

Yermolov, bu tür silahların sadece atlarla taşındığını ve farklı kalibrelerle sahip olduğunu yazıyordu. Onun yazdıkları Tebriz'de karşılaştığı silahları anlatan G. Druvel tarafından onaylanmaktaydı.

Yukarıdaki silah türlerinin güçlendirilmiş versiyonlarda bir araba yoktu ve en iyi ihtimalle basit bir çerçeve kullanılabilirdi. Küçük kalibreli kale silahlarını falconetler oluşturmaktaydı. Şöyle ki 19. yüzyılın 30'lu yıllarında yapılan kazılarda Bakü Kalesi'nde Lezgi Camisi civarlarında bir falconet topu bulundu.⁵¹ Bu silahın kalibresi 40 mm, namlu uzunluğu 66 cm'dir.

Daha büyük kale silahlarına Şeki şehrinin yerel tarih müzesindeki iki silah örnek gösterilebilir. Onlar kara toplarının arabasız versiyonuydu.

Kuşatma ve kale toplarına, düz ateşli silahlar dışında, taşınır ateşli silahlar – havan topları da girmektedir.⁵²

Havan topları 16. yüzyılda Azerbaycan'da kullanılmış ve dik (kaz) (balistik niteliklerine göre) veya kazan (dış görünüşlerine göre) terimleriyle adlandırılmıştır.

Havan toplarının geniş kazan şeklinde bir namlusu ve bir dayanma levhası olan basit bir arabası bulunmaktadır. Tüm dünyanın ordularında havan topları arabalarda taşınmaktaydı.⁵³ Guba Hanı Fetali Han birliklerinin arabalarda silah taşıdığı, hanlık birliklerinin havan toplarıyla silahlandırıldığını belirtmektedir.

Ve böylece 18. yüzyılın sonu - 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da topçuluk sahra, kale ve kuşatma silahlarıyla temsil edilmekteydi. Büyük ve küçük falconetler, tekerlekli arabalardaki saha topları, falconetler kale toplarının yanı sıra sahra silahlarının ve monte edilmiş ateşli silahların arabalı versiyonları ve kazma (kazan) buraya girmektedir. Kuşatma topçusu, tekerlekli arabalardaki toplar ve kazma (kazan) silahlarıydı. Gördüğünüz gibi farklı şekillerde yalnızca üç tür silah kullanılmaktaydı. Böyle bir evrenselleşme çabası, büyük ölçüde hanların ekonomik zayıflığından ve çeşitli amaçlar için geniş bir topçu silah filosunu tutamamalarından kaynaklanmaktaydı.

Bireysel silahlar olarak av tüfeği ve tabanca sayılabilir. Bu bağlamda Azerbaycan'da fişekli ve çakmaklı olmak üzere iki tür silah kullanılmıştı.

51 AMTM S.B.F № 5268–1001.

52 Nermine, Amirbekova, *age.*, s. 33.

53 Vendalen, Bekhaym, *age.*, s. 557.

Çifteli silahlar daha eskileri gibi, dünyadaki müzelerde oldukça az rastlanılmaktadır. Fakat 18. yüzyıl sonlarına ait Azerbaycan üretimi olan iki fişekli tüfek Azerbaycan Tarih Müzesi'nde korunmaktadır. Silah bir namlu, dipçikli bir dipçik, bir fişek mekanizması ve bir ayaktan oluşmaktadır. Namlu 8 taraflı bir çelik borudur (dış d: 4 cm, kalibre 20 mm.). Ayrıca delik de 8 kenarlıdır ve yuvaları vardır. Makatta sağda bir ateşleme deliği olup merkezde bir nişan çubuğu lehimlenmiş ve namlu üzerinde bir arpacık vardır. Namlu neredeyse dörtte üç oranında ahşap kundak içine gömülmüştür. Kutunun önüne, alttan sağlam ahşaptan yapılmış iki kalınlaştırma eklenmiştir. Dikdörtgen şekilli birinci kalınlaşma ayağı sağlama almak için tasarlanmıştır. Belirgin bir şekle sahip bir damlanın ikinci kalınlaşma, kayışın bir ucunu sabitlemek için tasarlanmıştır (kayışın öteki ucu, kutunun daha geniş kısmındaki çelik bir braketle bağlanmıştır). Kundak yüzeyi kenarları olmayan ve iyi işlenmiş olan dipçiğe rahat bir şekilde geçmektedir.

Ayak, kundağın ön tarafının kalınlaşmasını sağlayan dişli bir vidadır. Vidaya iki hafif kavisli ahşap bipot takılıdır. Silahın mekanizması diğer ülkelerdeki fişekli silahlara benzemektedir.⁵⁴ Biri tetik rolü oynayan ve ikincisi fişek klipsi rolü oynayan iki levhadan oluşmaktadır. Levhalar mafsallı bağlantılar vasıtasıyla birbirine bağlanır ve oyulmuş kundak ön girintisine yerleştirilir.

Silahın toplam uzunluğu 166 cm'dir. Ağırlığının çok oluşu, ölçüleri ve kullanım zorluğu, bu silahların daha çok kale silahı olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Vereşagin'in resimlerinde de tasvir edilen ve doğuda multuk adıyla bilinen benzerleri İstanbul Askeri Müzesi'nde sergilenmektedir.

Bir sonraki silah türü çakmaklı silahtı. Bu silah çakmaktaşı çelik levhaya çarptığı anda ateşlerdi. Çakmaktaşı küçük bir mengenede özel bir kelepçeyle sabitlenirdi. Çakmaklı tabancanın yapısı oldukça basitti. Bir ucu kapalı metal bir boru olan namlu, bir çakmaktaşıdan yapılı ve ahşap bir kundaktan oluşmaktaydı. Onun mühimmatıysa sadece barut ve yuvarlak kurşunlardı. Etnografik araştırmalarda çakmaklı silahların sembolik adının "dayan doldurum" ("dur, doldurayım") olduğu belirtilmiştir.

Azerbaycan'da 18. - 19. yüzyılın başlarında iki tür tabanca kullanılmaktaydı. Her iki türe duvar yazıtlarında, gezginlerin çizimlerinde, askeri notlarda ve müze örneklerinde rastlanılmaktadır.

⁵⁴ Vendalen, Bekhaym, *age.*, s. 559, 563.

1. tür tabancaların en iyi örneklerinden biri Azerbaycan Tarih Müzesi'nde korunan tabanca olabilir⁵⁵. Bu tür tabancanın bir benzeri İstanbul Askeri Müzesi'nde (No. 7889) “çakmaklı karabina” adı altında sergilenmektedir. Türk araştırmacı T. Çoroğlu, “İstanbul” örneğini Azerbaycan ustaların emeğinin meyvesi hesap etmektedir.

İkinci türden tabanca daha sık kullanılmaktaydı. Bu sadece çok sayıda müze örneklerinden değil, aynı zamanda çağdaşların çizimleri ve duvar resimlerinden de bellidir. Bu tür, Azerbaycan Tarih Müzesi'ndeki örneğinde de görülmektedir.⁵⁶ O kullanım şekli farklı olsa da yapı açısından aynıydı. Şöyle ki gövde düz, genişlemeyen, düzgün bir şekilde kavisliydi ve fildişinden yapılmış bir kabzadan oluşmaktaydı. İstanbul Askeri Müzesi'nde bu türün benzeri (No. 1452) “Kafkasya Çakmalı Tabancası” adıyla sergilenmektedir.⁵⁷

Küçük ateşli silahlar için gereçler: barut için bir ölçek, barutun basıncını belirlemek için basit bir cihaz, bir mermi tabancası, bir mermi torbası, bir yağ tenekesi, bir barut kesesi ve tabanca için ek bir kılıf içeriyordu.

Azerbaycan hanlıklarının askerlerinin kullandığı soğuk silahlar hem tür hem de tür olarak oldukça çeşitliydi. Kullanılma amacına göre soğuk silahları bu türlere ayrılabilir: delici, vurucu, kesici-parçalayıcı, kesici-delici, parçalayıcı-delici.⁵⁸

Atış mesafesine bağlı olarak, bu türden silahlar orta (2-5 metre), yakın (5-7 metre) menzil silahları ve çarpışma silahlarına ayrılabilir. Yapısına göre, silah sap ve başlıktan oluşmaktaydı.⁵⁹

Atış menziline göre delici silahlar mızraklar, başlıklar ve dişlerden oluşmaktadır. Topuz ve gürz, 18. yüzyılın sonları - 19. yüzyılın başlarında vuruş silahlarıydı. Boğa başlı topuzlar ve “mustafiye” o dönemlerde revaçta idi. Mustafiye, içi boş çelik kulp ve kesici başlıktan oluşan bir silahtı.

Orijinal vuruş silahı, doğu kaynaklarında “amut” olarak geçen boğa başlı topuzlardı. Zaman içinde topuz bir silah olarak kullanımını kaybetmeye başladı ve bir güç ve komutanlık sembolüne dönüştü.

55 AMTM S.B.F, 835.

56 AMTM S.B.F, 836.

57 Nermine, Amirbekova, *age.*, s. 32.

58 Nermine, Amirbekova, *age.*, s. 48.

59 Nermine Amirbekova, *age.*, s. 48.

Bir diğerk vuruş silahlı türüyse doğu kaynaklarında “şesper” olarak geöen silahlı. Bu tür silahlar hem tören hem de savaş silahlı olarak kullanılmıştır.⁶⁰

Ortaöağ’ın paröalam aletleri kesme baltalar ve teberzinlerdi. Teberzin (balta) hilal öeklinde yapılmıştır. Teberzinler öok kullanılışyadı. Paröalama, kesme (bıöak), vurmali (tersi), delici (üst) silahl gibi kullanıyorlardı. Teberzin genelde piyade silahlıydı. O ağır ve iriydi. Vuruş içinse daha geniş alan gerekirdi.

Araştırılan dönemde kesici-delici silahlar genellikle öeşitli kılıö öeşitleri, gaddar, hanöer öeşitlerinden oluşmaktadır. Yermolov da doğunun hafif kılıölarının Avrupalı silahlardan daha iyi olduğuna dikkat öekiyordu. Kılıö bir kabza, balöak ve bir gövdeden oluşurdu.

Azerbaycan’da 18. - 19. yüzyılın başlarında bir savaşçının sembolü olan saldırı silahlının en öarpıcı örneğı kılıöı (tığ, kamçı). Kılıö öift kenarlı, düz bir bıöağa ve basit bir kabzaya sahip bir kesici ve delici silahlı.

Kılıölar tek elle, her iki elle, hem tek elle hem de iki elle kullanmak için tasarlanmıştı. Kılıö, bir savaşçının gururuydu ve babadan öğula geöen bir aile yadigârıydı. Öelikten yapılan bu silahlar sadece Azerbaycan’da değıl, tüm dünyada sağıamlığı, gevrekliğı ve keskinliğı ile ünlüydü. Bıöak iki ucu birbirine değıecek öekilde bükölür fakat öelik buna dayanabilir ve kırılmazdı.

Böyle bir silahlı en iyi ipek kumaş veya öelik zırh kesilebilirdi. Düz bir bıöağı olan sert bir yüzeyi kesebilen kılıcın yumuşak dokuları kesme gücü azdı. Kıvrımlı bıöaksa tam tersi, darbenin uygulandığı yere dik vurmaz öok fazla kesik açmasa da daha derin yara açardı.⁶¹

Şimşir kılıcı Türk halkları arasında yaygın olarak kullanılırdı. Kılıö atlı bir savaşçının silahlı, Türklerin icadıydı. Sık yapılan savaşlar daha hafif, daha etkili silahlar gerektiriyordu. Bıöağın kavisli olması, kılıcın yuvarlaklığı etki alanını genişletiyordu. Güçlü kavisli, dar ve kalın bir bıöağı olan bir kılıca, Farsöada “aslan penöesi” anlamına gelen şimşir adı verildi.

Şaşka tamamen Kafkas tipi keskin uçlu bir kılıöı. Şaşka genelde ülkenin dağılık ve eteklerinde yaşıyan savaşçılar tarafından kullanılırdı. “Geddare” de şaşka gibi tamamen Kafkasya’ya ait bir silahlı. Hanöerler de saldırı silahları sınıfındaydı. Hanöer sadece daha rahat, hafif, kıyaslamada daha ucuz, fakat aynı zamanda

60 Nermine Amirbekova, *age.*, s. 50.

61 Nermine Amirbekova, *age.*, s. 50-52.

şerefli bir silah olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca 18-19. yüzyıllarda erkek onurunun sembollerinden biri de hançerdi. Azerbaycan hançerleri hem düz hem de kavisli şekillere sahipti.

Soğuk silahları araştıran birçok bilimsel çalışmada “Azerbaycan'ın Askeri, Milli Bıçakları” tanımı yapılmaktadır. Azerbaycan bıçaklarının belirleyici özelliklerinin yelman ve payandalı düz bir bıçak, dama tipi bir sap ve ayrıca bıçak ile kabza arasında kavisli bir çelik çıkıntının olduğu düşünülüyordu. Savunma silahlarının zamanla ortadan kaldırılışı, bıçak şeklinde de bir değişikliğe neden oldu. Silah ustaları klasik bir Azerbaycan savaş silahı olarak kabul edilen bıçağa, milli bıçaklara en iyi özellikleri yansıttılar. Şaşkaya benzer kabza savaştının eline daha yatkındı ve böyle bir kabza tutmak için daha rahattı. Daha sağlam olması için sapın dar kısmı metal kaplamalıydı. Elin bıçak üzerine kaymasını önlemek için bıçakla kabza arasına çıkıntılı kaplamalar yapılmıştı. Son olarak da kesmek ve delmek için tasarlanmış sapın kendisi bir yelmene sahipti ve eşit kesiklerle bölünmüştü.⁶²

Verilen örnekler neticesinde Azerbaycan askerlerinin her türlü soğuk silahı kullanabildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca bu silahlar hem sanatsal hem de teknik açıdan çok büyük zenginlik ve çeşitliliğe sahipti.

18-19. Yüzyıllarda Koruma-Savunma Yapıları

18. yüzyılın ortalarında - 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan tarihi sürekli işgaller ve iç çatışmalarla doludur. Bu nedenle, dönemin inşaat çalışmalarında öncelik savunma surlarının yapılmasına yönelikti.

Araştırılan dönemde Azerbaycan savunma yapıları aşağıdaki türlere ayrılabilir:

1. Kale şehirler (korunan şehirler),
2. Hükümdarların yaşadıkları ve stratejik öneme sahip kaleler,
3. Bağımsız kuleler.

Daha önce de belirtildiği gibi Azerbaycan tarihinin bu dönemi ülkenin sosyo-politik hayatında çok karmaşık olayları içermektedir. Bu koşullar altında, hanlıkların bütünlüğünü sağlamanın en önemli garantisi, iyi korunan başkentlerin düşman birliklerinin saldırısına dayanabilecek şehir kalelerinin kurulmasıydı. Bu nedenle, kale şehirlerin kurulması, her şeyden önce, tamamen askeri nitelikteki nedenlerden kaynaklanıyordu.

62 Nermine Amirbekova, *age.*, s. 53-54.

Dağlarda bulunan kale şehirlerin özellikleri Şuşa şehri (18. yüzyıldan kalma bir kale-şehir örneği) ve Şeki (tamamen yeniden inşa edilmiş bir sur örneği) örneklerinde görülebilir; kıyı şehir-kaleleri - Bakü (tamamen yeniden inşa edilmiş bir kale-şehir örneği) ve Lenkeran (19. yüzyılın başlarına ait bir kale-şehir örneği); ovalar - Gence, Tebriz, Hoy (tamamen yeniden inşa edilmiş surlara bir örnek) ve Erdebil (savunması tamamen kale tarafından gerçekleştirilen şehir örneği) ve ayrıca bir örnek olarak İrevan şehri farklı özelliklere sahip alanda yapılmış bir kale-şehirdir.⁶³

Bu dönemde belirli korunma örnekleri olan kaleleri hem kale hem de yerleşke niteliklerine göre ayırabiliriz. Nitekim Askeran Kalesi araştırmacılar tarafından yerel askeri mimari geleneklere uygun inşa edilmiş stratejik bir kale olarak kabul edildi; Abbasabad Kalesi⁶⁴ - Avrupa askeri mimarisinin başarıları temelinde inşa edilmiş stratejik bir kaleydi; Gelirsın-Görürsün Kalesi- kale konut örneği; Sardarabad Kalesi stratejik amaçlarla inşa edilmiş kale örneğidir.

Azerbaycan'ın kuzey ve kuzey-batı bölgelerinin askeri-politik ve sosyo-politik durumları, sürekli görülen savaşlar özgü mimarinin ortaya çıkmasına neden oldu ve özellikle savunma yapılarında kule tiplerinin gelişimini etkiledi. Bu dönemde 2 tür savunma yapısı vardı: kule ve kapı üstü.

Bir tür savunma yapısı bağımsız kulelere özgüydü. İncelenen dönemde bu türden kuleler sadece Azerbaycan'ın kuzey ve kuzeybatı sınırlarında inşa edildi. Bu yönlerden büyük bir ordu girip saldıramazdı ve her dağ geçidinde bir kale inşa etmenin anlamı yoktu. Birbirini görebilecek mesafede bağımsız kuleler inşa ederek ateş veya duman aracılığıyla bölgenin diğer ucuna haber vermek yeterliydi.

Bu kulelere karşı top kullanmanın imkânsızlığı, 18. - 19. yüzyılın başlarındaki kule şekillerinin Ortaçağ kule şekillerinden pek farklı olmamasına neden oldu. Kuleler, yüksek (10 metre ve üzeri), çok katlı (3- 5 katlı), küçük bir garnizonu (10-20 kişi) hafif silahlarla korumak için uyarlanmıştır.

63 Эльтуран, Авалов, Абдулвагаб, В.Саламзаде, *Архитектура города Шуши*, Элм, Баку 1977, s. 38-49 (Elturan, Avalov, *Arkhitektura goroda Shushi*, Elm, Baku 1977, s. 38-49); Абдулвагаб, В. Саламзаде, Эльтуран, Авалов, Р. Салаев, *Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана*, Элм, Баку 1979, s. 72-181 (Abdulvagab, V. Salamzade, Elturan, Avalov, R. Salayev, *Problemy sokhraneniya i rekonstruktsii istoricheskikh gorodov Azerbadzhana*, Elm, Baku 1979, s. 72-181).

64 Александр, П. Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*. Т. II Издательство Тип. Р Голик Санкт-Петербург 1890, s. 267-268 (Aleksandr, P.Shcherbatov, *General-feldmarshal knyaz Paskevich. Yego zhizni deyatelnost*, T. II Izdatelstvo Tip. R Golik Sankt-Peterburg 1890, s. 267-268).

İlginçtir ki, kulenin “herkese karşı” (18. yüzyılın ikinci yarısında - 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kuzey ve kuzeybatı sınırındaki durum böyle adlandırılabilir) savaşta bağımsız direniş sağlayabilmesi kulelerin adına da yansıdığı gibi “gulle” (“bekçi kulesi”) terimiyle değil, “kala” (“kale, savunma yapısı”) terimiyle gösterilmesi çağdaşları tarafından çok takdir edilmekteydi.

Böylece çalışmamızda söz konusu dönemde Azerbaycan'da koruma-savunma yapılarının gelişiminin özgünlüğü gösterildi.

18. Yüzyılın Ortalarında - 19. Yüzyılın Başlarında Askeri Tarih Sorunları

Azerbaycan hanlıklarının yarım yüzyılı aşkın bir sürede var olmasına rağmen, bu dönem savaşlarla yoğundu. Bu savaşları tasnif etmek için onları üç gruba ayıracağız: 1) 18.yüzyılın ikinci yarısında bölgede güçlü hanların liderliğini kurmak adına düzenlenen seferler; 2) 18.yüzyıl sonu hanlıkların dış düşmanlarla mücadelesi; 3) Azerbaycan hanlıklarının iki Rus-Kacar savaşı sırasında bağımsızlıklarını koruma mücadelesi. Bildirimizin bu bölümünde askeri-politik olayları tekrarlamadan, hanların birbirlerine karşı iç savaşlarında kullandıkları bazı taktik yöntemlerini ele alacağız.

18. yüzyılın ortalarında, Guba Hanlığı büyük bir ölçüde güçlendi ve topraklarını genişletmek için başarılı bir mücadeleye öncülük etti. Fetali Han kendi tanımıyla “silah gücü” ve askeri taktikle topraklara sahip oldu. Guba Hanlığına giren ilk bölgelerden biri Derbent'ti. Derbent alınmaz bir kaleydi. Bu yüzden Fetali Han sefere iyi hazırlanmaya başladı.

Saldırı sırasında şehrin kapılarını açacak olan bir grup şehir halkını kendi tarafına çekme planlanıyordu. Bu dönemde Guba Hanın bu sorunu tek başına çözmek için yeterli kadar gücünün olmayışı Fetali Hanın Güney Dağıstan yöneticileri Tarkovski Şamhali Amir Hamza ve Tabasaran kadısıyla bir birlik kurmasını gerekiyordu. Fetali Han bunu çok iyi şekilde yerine getirdi.

Askeri operasyonların ilk aşaması Derbent'e götüren yolların tutulmasıydı. Şehre girmeden önce, müttefik birlikler Derbent Hanlığı'nın Tabasaran Dağları ile Hazar Denizi'nden Beşparmak'a kadar olan topraklarının bir kısmını işgal etti. Onlar Derbent'in Muşküer, Rustov ve Beşparmak Köylerini ele geçirdiler. Bundan sonra müttefik birlikler şehre yaklaştı.

Askeri operasyonun ikinci aşaması şehrin kuşatılması ve işgaliydi. 1759 yılının eylül ayı sonlarında birleşik birlikler kaleyi kuşatmaya başladı. Kuşatıcılar için en

büyük bir zorluk, Derbent'teki tüm evlerin, savunucuların her evi kale olarak inşa edilmesiydi. Bu da düşmanın büyük can kayıpları vermesine neden olmaktaydı. Bütün bu koşullar göz önüne alan Fetali Han saldırıya cesaret edemedi. O defalarca Derbent yöneticisi Muhammed Hüseyin Han'a şehri gönüllü olarak teslim etmesini önerdi ve kaleye erzak sokulmaması kararını verdi. Fakat önerisi inatla reddedildi. Şehrin kuşatması iki ay sürdü. Plan üzere şehir halkı kasım ayı başlarında kale kapılarını açtı. Fakat müttefikler orduyu Derbent'e hemen sokmadı. Fetali Han'ın emriyle önce şehre Amir Hamza'nın birliği girdi. Peşinden Guba hanı ordusunun bir kısmı şehre girdi. Diğer birliklere Derbent surları civarındaki eski konumlarında kalmaları emredildi. Derbent hanı özel koruma birliğiyle Narin Kale'ye çekildi. Sokak savaşları başladı. Derbent'in güneyini işgal eden Fetali Han, Muhammed Hüseyin Han'a teslim olmasını söyledi. Görüşmeler sonrası o kendi can güvenliğinin sağlanması şartıyla kaleyi teslim etmeyi kabul etti.⁶⁵

Böylece Fetali Han, müttefiklerinin yardımıyla ve yerli halkın önemli bir kısmının desteğiyle stratejik açıdan önemli bu şehri kendi topraklarına katmayı başardı. Sonuç olarak Guba Hanlığı komşu hanlıklar ve Güney Dağıstan feodal beylerine göre daha üstün bir konuma ulaşmıştı.

Bu askeri seferi incelerken, her şeyden önce özenli bir hazırlık yapıldığı dikkat çekmektedir. Derbent Seferi öncesi dağ ve deniz bölgelerinin ele geçirilmesi sonucu dış dünyadan izole edilmesi ve özellikle de Derbent kuşatması sırasında şehrin ticaret ve zanaat nüfusunun aktif desteği seferin başarıya ulaşmasını sağladı.

Önemli bir etken de kasaba halkının memnunsuzluğunu, halkın farklı kesimleri ve feodal beyler arasındaki çekişmeleri topraklarını genişletmek için kullanmayı başaran Guba Hanlığı'nın akıllıca politikasıydı. Bunun dışında Fetali Han, Güney Dağıstan feodal beylerini kendi tarafına çekmeyi ve onların silahlı birliklerini Derbent hanına karşı kullanmayı başardı.

18. yüzyılın 80'li yıllarının başında, Guba Hanlığı'nın konumu önemli ölçüde sağlamlaştı. Fetali Han'ın dikkati yeniden Şeki Hanlığı'na yöneldi.⁶⁶

Şeki'de bazı siyasal olay sonrası yönetime Muhammed Hasan Han geçti. Onun yönetimi sırasında Şeki Hanlığı ile Fetali Han arasındaki ilişkiler yeniden

65 Гаси, Б. Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-е гг. XVIII века*, Изд-во Акад. наук АзССР, Баку 1958, s. 41 (Gasi, B. Abdullayev, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-е гг. XVIII века*, Изд-во Акад. наук АзССР, Баку 1958, s. 41).

66 Gasi, B. Abdullayev, *age.*, s. 180.

keskinleşti ve savaş durumuna geldi. Şeki Hanı intikam amaçlı sefere hazırlıklara başladı. Güçlü bir ordu topladı ve Mehdiulla Hükümdarı Ali Sultanla Şirvan'a yöneldi. Fetali Han, Şeki Hanın seferinden haberdar edildiği için Mehdi Bey'i Lezgi birlikleriyle yardıma çağırıldı. Onlarla eski şehrin (Eski Şamahı) yakınında buluşmaya karar verdi.

Savaşın ilk aşaması Şekililerin Fetali Han'ın ordusuna saldırısıyla başladı. Fetali Han ordusunu düz bir hatla dizdi. Merkezde ve sağ kanatta Guba Han'ın piyade alayları, sol kanatta Mehdi Bey komutanlığında Lezgi birliği vardı. Öndeki birliklerin arkasında, 500 kişilik özel koruma birliğiyle Fetali Han'ın kendisi vardı. Guba Han tarafından yaklaşık 5.000 kişi savaşa katıldı. Şekililer de da aynı düzene sahipti. Merkezde ve sağ kanatta Şeki Han'ın piyade alayları ve sol kanatta Mehdiulla hükümdarı Ali Sultan'ın birliği vardı. Genel olarak 6.000 kişilik orduları vardı. Savaşın başında Şeki ordusu önemli başarılar kazandı. Şeki ordusu piyadeleri Fetali Han'ın merkez birliklerini geri püskürtmeyi başardı ve sağ kanadı kırarak şehrin bazı bölgelerine girdi. Bu Guba piyadelerinin tek başına savaşmaları yüzünden oldu. Sol kanattaki Lezgi birliği hiçbir şey yapmadı.

Savaşın ikinci aşaması Gubalıların karşı saldırısıdır. Lezgilerin savaşa katılmadıklarını anlayan Guba komutanlarından biri piyade birliğini geri çekerek Lezgilerin konumunu sağlamlaştırmaya yönlendirdi. Böylece yenik Guba ordusu Lezgileri savaşa katılmaya sevk etti. Bu manevra başarılı oldu. Lezgi hükümdarı birlikleri duyarsızca savaşı seyrederken düşmanın Guba birliklerinin kovararak kendilerine yaklaştıklarını görünce onları yakın mesafeden ateşle karşıladı ve Guba piyadelerinin desteğiyle çok iyi savaştı. Şeki ordusunun kafası karıştı, kayıplara uğradı ve kaçtı. Mehdiulli birliklerinin yenildiğini ve Tekinlerin Guba'nın sol kanadını geçip şehre girdiğini gören Fetali Han, hemen Guba ve Derbent'ten olan 500 kişilik seçme süvarisinden olan sol kanatla saldırdı. İşte bu da savaşın kaderini belirledi. Fetali Han böylece zafer kazandı. Muhammed Hasan Han çok sayıda can kaybı verdi, 2400 kişi esir düştü. Kendisiyse iki oğlunu alıp kaçtı.⁶⁷

18. Yüzyılın İkinci Yarısında Hanlıkların Dış Düşmanlarla Mücadelesi

18. yüzyılın ikinci yarısında Rusya, Batı Avrupa ve Ortadoğu'nun önde gelen ülkeleri çeşitli yöntemlerle özellikle Hazar Denizi havzasında bulunan

67 Искендер бек, Гаджинский, *Жизнь Фатали хана Кубинского*, Издание АН Аз. ССР, Баку 1959, s. 51 (Iskender bek, Gadzhinskiy, *Жизнь Фатали хана Кубинского*, Издание АН Аз.ССР, Баку 1959, s. 51).

ve Azerbaycan için büyük stratejik, siyasi ve ekonomik öneme sahip Güney Kafkasya'ya yönelik yayılcı politikalarını geliştirmeye devam ettiler. Rusya bu açıdan daha aktifti. Rusya, Hazar Denizi havzasındaki ve daha sonra tüm Güney Kafkasya'daki konumunu güçlendirmeye çalışıyordu. Bu hedefe ulaşmak için büyük, iyi donatımlı ordu gerekirdi.

Bu amaçla 1796 yılının başında Güney Kafkasya'da büyük sefer için hazırlıklar başladı. İlk başta, ordunun komutanlığı A. V. Suvorov'a verildi fakat son anda o bunu reddetti. Daha sonra Hazar filosunun da bağlı olduğu birliklerin başkomutanlığına Korgeneral V. A. Zubov atandı.

15 Haziran'da Rahmanov'un birlikleri Bakü'yü işgal etti. 19 Haziran'da Zubov Şamahı'ya doğru yola çıktı. Daha ilk adımda Şeyhali Han kaçtı. Hırız köyüne yerleştikten sonra Ruslarla savaşmak için asker toplamaya başladı. Fakat kendisini bulmak için birlik gönderildiğini duyunca Dağıstan'a kaçtı. Burada dağlılardan ve Kazıkumuklardan kurulan birlik topladı.

Ruslara karşı mücadeleyi Guba Han Şeyhali Han yönetiyordu. Kazıkumuk'ta epey sayıda asker toplanması bilgisini alan Zubov, Bulgakov'un birliğini Samur'un üst kısımlarına gönderdi. 29-30 Eylül'de Şeyhali Han ordusunun bir kısmı ve Surhay Han Rus askeri konvoyuna saldırdı. Bulgakov Yüzbaşı Semyonov komutanlığında yüz korucu ile bir keşif birliği gönderdi.⁶⁸ Onlar Alpan Köyü'nün bir mil uzağında Yarbay Bakunin'in birliğiyle birleştiler. Şeyhali Han burada savaşmaya karar verdi.

Savaşın ilk aşaması Bakunin'in birliğinin pusuya düşürülmesiydi. Şeyhali Han ve Surhay Hanın planına göre Lezgi birliğinin Rusları köyden çok uzak olmayan bir vadiye çekmesi gerekiyordu. Ve sonra arkadan gelen ana birlikler düşmanı kuşatacak ve mahvedecekti. Aslında plan başarılı oldu. 1 Ekim 1796'da, Alpan yakınlarındaki geçitte, Han birlikleri Rusları yendi. Ruslar büyük kayıplar vererek geri çekildiler. Fakat han ordusunun da can kaybı çoktu. Toplam asker sayısı 1000 kişiydi.⁶⁹

Savaşın ikinci aşaması yeni Rus kuvvetlerinin gelmesi ve Azerbaycan birliklerinin yenilmesi idi.

Alpan yakınlarındaki geçitte Rus birliğinin pusuya düşürüldüğü bilgisini alan Bulgakov yardım için Uglitski alayını gönderdi. Ertesi sabah Ruslar süngü savaşı

68 Говхар, Н. Мамедова, *О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 году*, Элм, Баку 2003, с. 67 (Govkhar,N, Mamedova, *O pokhode V.Zubova v Azerbaydzhan v 1796 godu*, Elm Baku, 2003, s. 67).

69 Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü İlmî Arşivi (AMİA TİİA), Dosya, 1796 (1).

başlattı. Şeyhali Han ve müttefiki geri çekilmek zorunda kaldı.⁷⁰

Bu olaylar Şamahı'daki araştırma seferi yapan birlikleri neredeyse 6 hafta geciktirdi.

6 Kasım 1796'da II. Catherine öldü. Tahta çıkan İmparator Pavel Rus birliklerine seferleri durdurmayı ve Kafkasya hattına geri dönmeyi emretti. V. Zubov birliklerin komutanlığından alındı.

Azerbaycan ve Rus-Kacar Savaşları

18-19. yüzyılların başında Azerbaycan'ın iç ve dış ilişkileri son derece karıştı. Bu dönemde Rusya'nın dış politikasının ana görevlerinden biri Güney Kafkasya'nın işgaliydi. Bu bölgenin işgali geleneksel Rus-Türk rekabetindeki güç dengesini Rusya'nın lehine değiştirecekti.

Rus-İngiliz rekabetinin artması nedeniyle Güney Kafkasya'nın Rusya için önemi de arttı. Güney Kafkasya'nın özellikle Azerbaycan'ın işgali Büyük Britanya'nın doğudaki etkisine ağır bir darbe indirebilirdi.

Bütün bu çelişkiler Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmesi ve topraklarımızın hunharca parçalanması, tarihte Kuzey ve Güney Azerbaycan kavramının ortaya çıkması neden olacak iki Rus-Kaçar savaşına (1804-1813, 1826-1828) yol açtı.

Bu savaşlara tarihi eserlerde sık yer verilmektedir. Bu yüzden bu savaşların bir sonucunu tanımlayalım. Her iki savaşta da az sayıda askerle Rusya minimum can kaybıyla üstünlük elde edebildi. Bunun nedenlerinden biri de Azerbaycan askeri birliklerinin ustaca kullanılmasıydı. Şöyle ki ikinci savaşta önemli askeri operasyonlarda Azerbaycan askerleri ustaca kullanılıyordu.

Rus birliklerinin bir parçası olarak Azerbaycan birliklerinin savaşlarına katılımı özellikle belirtmek gerekiyor. Arşiv materyallerine dayanarak daha 1. Rus-İran Savaşı'nda yaklaşık 10.000 süvari ve 12.000 piyade Azerbaycanlı askerin Rus ordusunda yer aldığı tahmin edilmektedir. 1806-1812'li yıllardaki Rus-Türk Savaşı'na 3.700 Azerbaycanlı atlı asker katılmıştır.⁷¹

70 *История Русской армии и флота*, Издательство Тип. Русского Товарищества, Москва 1911, т IV, s. 28 (*Istoriya Russkoy armii i flota*, Izdatelstvo: Tip. Russkogo Tovarishchestva, Moskva 1911, t IV, s. 28).

71 Хаджи Мурат, Ибрагимбейли, *Россия и Азербайджан в первой трети XIX века: из военно-политической истории*, Наука Москва, 1969, с. 150 (Khadzhi Murat, Ibragimbeyli, *Rossiya i Azerbaydzhan v pervoy treti XIX veka: iz voyenno-politicheskoy istorii*, Nauka, Moskva 1969, s. 150).

Kaçarların saldırılarını önlemek için yeterli güce sahip olmayan Çar hükümeti yerli askerleri kullanmaktan memnundu. 1812-1813'lü yıllar arasında savaşta bulunan Rus ordusunun toplam sayısının 12 bin kişiyi (1808'den önce 5 bin kişi) geçmediği göz önüne alındığında, Azerbaycan süvarilerinin katılımının ne denli önemi olduğu ortaya çıkıyor. Azerbaycan Türkleri yolları ve önemli noktaları korumak için 20-70 kişilik birliklerde toplandılar. General Tormasov “yerli mıntıkların” büyük önemini kabul ederek, “onlar olmadan düşmanı önlemek ve atlı devriyeler olmadan düşmanın hareketlerinden haber almak imkânsızdır” diye yazıyordu.⁷² Rus birliklerinin önemli kuvvetleri olarak 500-3000 atlı arasında değişen Azerbaycan süvarilerinden kurulmuş birkaç birlik vardı. Rus komutanlığı özellikle Kazak, Şamşadil ve Borçalı bölgeleri halkından oluşan süvari birliklerini takdir etmekteydi. 1812-1813 savaşlarında General Rtişçev Şamşadil ve Borçalı askerlerinin “şevk ve gayreti”ni defalarca belirtti. Düzensiz Azerbaycan askeri birliklerinin sayısındaki artış Rus komutanlara nevbet ve kara hizmetleri sorunları için bir “El Kitabı” hazırlamasına neden oldu.⁷³

1. Rus-İran daha sonra Rus-Türk Savaşı'nın sona ermesinden sonra, düzensiz birliklerin çoğu - bekçilik görevi yapan birlikleri hariç- dağıtıldı. İki Rus-Kaçar Savaşı arasındaki dönemde Rus yönetiminin “Müslüman vilayetlerinde” yaptığı haksızlık ve adaletsizlik, daha önce Rus birliklerinde görev yapanların çoğunun bu kez Rusların çağrılara cevap vermemesine neden oldu. Hatta bazıları hanların ve Abbas Mirza'nın birliklerine katıldı.

Ne yazık ki 19-20. yüzyılın kasıtlı ve bazen şoveniz eğilimli Rus tarihçileri Azerbaycanlıların savaşa katılımına dikkat çekmemeye çalıştılar ve bu nedenle yerli düzensiz birliklerin can kayıpları kayıp listelerine bile alınmadı. Oysa çok büyük kayıplar vardı.

Ne yazık ki, 19. yüzyılın Rus tarihçiliği ve daha sonraki Sovyet araştırmacılarının geneli, Azerbaycanlıların Rus birliklerindeki önemine değinmediler veya küçümsediler. Oysa Rus ordusunun üst düzey komutanlarından gelen raporlar ve mektuplar, Rus orta ve alt düzey subaylarının not ve anıları, “yerli Tatar süvarilerinin savaşa kullanılması hiç de yararsız olmadığını” gösteriyor. General

72 Khadzhi Murat, İbrahimbeyli, *age.*, s. 151.

73 Акты собранные Кавказской Археографической Коммиссией (АКАК), Архив Главного Управления Наместника Кавказского. под ред. Ад., Берже, т. VIII, Тифлис 1878, раздел 282, (Akty sobrannyye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Kommissiyey (AKAK), Arkhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo/ pod red. Ad., Berzhe, t. VIII, Tiflis 1878, razdel 282.

Yermolov “Ülkemizde süvari eksikliğini Karabağ süvarileri hesabına doldurmak gerekiyor” diye yazıyordu.

Son olarak 1827 savaşında Şirvan ve Guba'dan “silahlı ve atlı 1000 seçilmiş”, 5 bine kadarsa “Borçalı bölgesinin Müslüman süvarileri” katıldı. Ağustos 1827'deki ünlü Uşagan Savaşı'na 3.000 Rus piyade, 1.000 Kazak, 100 Gürcü piyade, 100 Ermeni piyade ve 5.000 (!) *Azerbaycan düzensiz süvarisinin* katılması da ilginçtir. Bununla bile Rus tarihçiliği savaşları anlatırken yalnızca Rusların ve Kazakların sayısını gösterir “yerliler”den kurulu birlikleri es geçerbler.

Sonuçta Dubrovin, Potto, Şerbatov ve diğerlerinin eserlerinde “küçük Rus birliklerin” “çok sayıda Fars ordusunu” parçaladığını yazarlar. Ve bu 1828'de Rus ordusunun Münferit Kafkas Kolordusundaki Azerbaycan atlılarının sayısının 12 binden fazla olmasına rağmen yazılmaktadır⁷⁴. Anlatılan olayların tanığı olan Albay Frederiks şöyle yazıyor: “Müslümanların kendilerine verilen zor görevlere rağmen sadakat ve özenle hizmet ettiklerini, ölü ve yaralıları dışında görevi terk etmediklerini, tüm birliklerinin sadakate ve özenle hizmet ettiğini söylemeyi bir vicdan borcu olarak görüyorum”.⁷⁵ Bununla da 19. yüzyılın başlarında, Çarlık “karalamacılarının” “şanlı” geleneklerini sürdüren bir dizin Rus tarihçisinin, 19. yüzyılın başında Azerbaycanlıların kahramanlıklarını görmemesi ulusal kibir dışında başka bir şeyle açıklanamaz.

74 Khadzhi Murat, İbrahimbeyli, *age.*, s. 152-153.

75 Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), фонд 184, оп.1, дела 52 (Rossiyskoy Gosudarstvennyy Voenno-Istoricheskiy Arkhiv (RGVIA), F, 184, op.1, d. 52, l.5).

Kaynaklar

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü İلمي Arşivi (AMİA TİİA), Dosya, 1796 (1).

Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), фонд 184, оп.1, дело 52 (Rossiyskoy Gosudarstvennyy Voenno-Istoriçeskiy Arkhiv (RGVIA) f.184, op.1, belge 52)

Акты собранные Кавказской Археографической Коммиссией (АКАК), Архив Главного Управления Наместника Кавказского, под ред. Ад., Берже, т. VIII, Тифлис 1878, раздел 282, (Akty sobrannyye Kavkazskoy Arkheograficheskoy Kommissiyey (AKAK), Arkhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, pod red. Ad., Berzhe, t. VIII, Tiflis 1878, razdel 282).

Baharlı, “Əhvalati-Qarabağ”, *Qarabağnamələr*, II kit., Bakı Yazıçı, 1991.

Qarabaği, Mirzə Yusif, “Tarixi-safi”, *Qarabağnamələr*, II kit., Yazıçı, Bakı 1991, s. 5-92.

Mirzə Adıgözəl bəy, “Qarabağnamə”, *Qarabağnamələr*, I kit., Yazıçı, Bakı 1989, s. 7-17.

Mirzə Camal oğlu Rzaqulu bəy, “Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyətləri və o zamanın hadisələri”, *Qarabağnamələr*, II kit. Yazıçı, Bakı 1991, s. 235-274.

Mir Mehdi Xəzani, “Kitabi-tarixi Qarabağ”, *Qarabağnamələr*. II kit., Yazıçı, Bakı 1991, s. 107-235.

Ağamalı, Fezail, *XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti*, Azərbaycan Ensiklopediyası, Bakı 1999.

Dəlili, Hüseyn, *Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında*, Elm, Bakı 1979.

Əsədov, Firudin, Kərimova, Sevda, *Çarizmi Azərbaycana gətirənlər*, Gənclik, Bakı 1993.

Mustafayev, Camal M., “Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda silah istehsalı”, *Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası*, Sayı 1-2, 1992, s. 31-40.

Абдуллаев, Гаси, Б, *Из истории Северо- Восточного Азербайджана в 60-80-е*

zz. XVIII века, Изд-во Акад. наук АзССР, Баку 1958 (Abdullayev, Gasi, B, *Iz istorii Severo- Vostochnogo Azerbaydzhana v 60-80-ye gg XVIII veka*, Izd-vo Akad. nauk AzSSR, Baku 1958).

Авалов, Эльтуран, *Архитектура города Шуши*. ЭЛМ, Баку 1977 (Avalov, Elturan, *Arkhitektura goroda Shushi*, Elm, Baku 1977).

Амирбекова, Нармина, *Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств*, ЭЛМ, Баку 2004 (Amirbekova, Narmina, *Voprosy voyennoy istorii Azerbaydzhana v period khanstv*, Elm, Baku 2004).

Багирова, Майя, *История Шекинского ханства и присоединение его к России*. ЭЛМ, Баку 1980 (Bagirova, Maууа, *Istoriya Shekinskogo khanstva i prisedineniye yego k Rossii*, Elm, Baku 1980).

Бехаим, Вендален, *Энциклопедия оружия*, Оркестр, Санкт-Петербург 1995 (Bekhaym, Vendalen, *Entsiklopediya oruzhiya*, Orkestr, Sankt-Peterburg 1995).

Гаджинский, Искендер бек, *Жизнь Фатали хана Кубинского*, Издание АН Аз.ССР, Баку 1959 (Gadzhinskiy, Iskender bek, *Zhizn Fatali khana Kubinskogo*, Izdaniye AN Az.SSR, Baku 1959).

История Русской армии и флота, Издательство Тип. Русского Товарищества, Москва 1911, т IV, (*Istoriya Russkoy armii i flota*, Izdatelstvo Tip. Russkogo Tovarishchestva, Moskva 1911, t IV).

Ибрагимбейли, Хаджи Мурат, *Россия и Азербайджан в первой трети XIX века: из военно-политической истории*, Наука, Москва 1969 (Ibragimbeyli, Khadzhi Murat, *Rossiya i Azerbaydzhan v pervoy treti XIX veka: iz voyenno-politicheskoy istorii*, Nauka, Moskva 1969).

Кибовский, Александр, Егоров, В. “Персидская регулярная армия I –ой половины XIX века”, *Цейхгауз*, № 6, ч. 2, s. 28-30 (Kibovskiy, Aleksandr, Yegorov, V., “Persidskaya regulyarnaya armiya I –oy poloviny XIX veka”, *Tseykhgauz*, № 6, ch. 2, s. 28-30).

Левиатов, Вадим, Н. *Очерки из истории Азербайджана в XVIII в.*, Изд-во АН Азерб. ССР, Баку 1948, (Leviatov, Vadim, N. *Ocherki iz istorii Azerbaydzhana v XVIII v.*, Izd-vo AN Azerb. SSR, Baku 1948).

Мамедова, Говхар, Н., *О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 году*, ЭЛМ, Баку 2003, (Mamedova, Govkhar.N, *O pokhode V. Zubova v Azerbaydzhan v 1796 godu*, Elm, Baku 2003).

Фитунни А.П. “История последней столицы Ширвана”, *Известия Азербайджанского Комитета охраны памятников старины, искусства и природы*, Вып. 3, Баку, 1927, s. 76 (Fituni A.P. “Istoriya posledney stolitsy Shirvana”, *Izvestiya Azerbaydzhanskogo Komiteta okhrany pamyatnikov stariny, iskusstva i prirody*, Выр. 3, Baku 1927, s. 76).

Саламзаде, Абдулвагаб, В., Авалов, Эльтуран, Салаев, Р. *Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана*, Элм, Баку 1979, (Salamzade, Abdulvagab, V., Avalov, Elturan, Salayev R, *Problemy sokhraneniya i rekonstruktsii istoricheskikh gorodov Azerbadzhana*, Elm, Baku 1979).

Щербатов, Александр, П., *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, Т. II Издательство Тип. Р Голик Санкт-Петербург 1890 (Shcherbatov, Aleksandr, P., *General-feldmarshal knyaz Paskevich. Yego zhizni deyatelnost*, Т. II Izdatelstvo Tip. R Golik, Sankt-Peterburg 1890).

Эфендиев, Ибрагим, К., *История медицины в Азербайджане с древнейших времён до XIX века*, Изд-во Акад. наук Азерб. ССР Баку 1964, (Efendiyev, Ibragim, K., *Istoriya meditsiny v Azerbaydzhane s drevneyshikh vremen do XIX veka*, Izd-vo Akad. Nauk Azerb. SSR, Baku 1964).

Bolşevik İktidarının İlk Aylarında Azerbaycan'da Yeni Rejime Karşı Halk Ayaklanmaları

Anvar Mammadov*

Özet

Azerbaycan'ın XI. Ordu tarafından 27 Nisan'dan Mayıs 1920'nin sonuna kadar işgali sırasında Kızıl Ordu birliklerinin geçtiği bölgelerde sivillerin kimliğine ve mallarına yönelik çok sayıda şiddet eylemi gerçekleşti. Bu süreçte, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümetinde görev yapmış çok sayıda kişinin tutuklanması ve kurşuna dizilmesi de eşlik etti. Askeri yetkililer işgal altındaki topraklarda bir terör rejimi kurmuştu. Azerbaycan'da Bolşevik keyfilik tarihinin en karanlık sayfaları, Azerbaycan bölgelerinde askeri vahşetin hüküm sürdüğü, müsadere ve yağmaların yönetim pratiği haline geldiği, vilayet halkının sürekli baskı altına alındığı aylardır. Kızıl Ordu birliklerinin “haydutlar”, “hırsızlar” ve “karşı-devrimciler” arayışları, Sovyet yönetiminin ilk döneminde Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde bir direniş hareketine yol açtı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kızıl Ordu, Karşı Devrimciler, Askerî Vahşet.

Popular Revolts Against the New Regime in Azerbaijan in the First Months of Bolshevik Rule

Summary

During the occupation of Azerbaijan by the XI. Army from April 27 to the end of May 1920, numerous acts of violence against the identity and property of civilians took place in the areas where the Red Army units passed. This process was accompanied by the arrest and shooting of many people who served in the government of the Azerbaijan Democratic Republic. The military authorities had established a regime of terror in the occupied territories. The darkest pages in the history of Bolshevik arbitrariness in Azerbaijan were the months when military brutality prevailed in the regions of Azerbaijan, confiscation and plunder became administrative practice,

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, mammadovanvar1969@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0524-3995, DOI: 10.37879/9789751756466.2023.6

and the people of the province were constantly oppressed. The search for “bandits”, “thieves” and “counter-revolutionaries” by the Red Army units sparked a resistance movement in various parts of Azerbaijan during the first period of Soviet rule.

Keywords: Azerbaijan, Red Army, Counter Revolutionaries, Military Authorities.

Bolşevik İktidarının İlk Aylarında Azerbaycan'da Yeni Rejime Karşı Halk Ayaklanmaları

Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulması ile sonuçlanan Nisan Devrimi biçimsel olarak siyasal devlet sisteminin tamamen yıkılarak yenisi ile değiştirilmesiydi. Bu olay sonucunda Azerbaycan yeni isim ve yeni sosyo-siyasi biçimde kurulmuş fakat kendi imparatorluk özünü barındıran yapıya dahil edilerek önemli ölçüde bağımsızlığını kaybetti.

Çarlık Rusyası'nın sömürgelerine karşı yürüttüğü politikanın biraz farklı biçimde Bolşevik rejiminin ilk günlerinde de sürdürülmesi - Nisan Darbesinin ardından ülkede fiili işgal rejiminin kurulması, milli ruhun çöküşü, yürütülen sosyo-ekonomik politikalar, özellikle de köye ve köylüye karşı soyguncu siyaset halkın öfkesine neden olmuştu. 1920-1921 yıllarında Azerbaycan; işgale karşı halk ayaklanmalarına sahne olmuş, sonraki yıllarda da Bolşevik rejimi aleyhinde konuşmalar ara vermemiş, cumhuriyetin birçok şehrinde yerleşim birimlerinde gizli siyasi örgütler faaliyet göstermişti. Bolşevik ceza sisteminin tüm araçlarını kullanarak bastırdığı direniş hareketi, Azerbaycan halkının Bolşevik rejimine karşı yürüttüğü özgürlük mücadelesi Azerbaycan'ın neredeyse bütün ilçelerini sarmıştı. Bu çalışmada Gence, Karabağ, Zakatala, Balaken, Nuha, Terter, Gökçay, Cevat, Lenkeran, Guba, Gusar, Deveci, Cebrayıl-Zengilan ilçelerinde yaşanan ayaklanmalara odaklanılacaktır.

Kızıl Ordu, işgalin ilk ayında Azerbaycan'ın stratejik olarak önemli tüm bölgelerini ele geçirerek ana güçleri aşağıdaki gibi yerleştirmişti: Bakü'de XI. Ordunun Karargahı ve 28. Tümen, Yevlah'ta 32. Tümen, Azerbaycan'ın Ermenistan sınırında 20. Tümen, Lenkeran'da ise 1. ve 18. Kafkas Tümenleri, ayrıca Güney Kafkasya demiryolu hattının Azerbaycan topraklarındaki kısmı boyunca zırhlı trenler yerleştirilmişti.¹

1 Velikanov M. D., “Qandjinskoye vosstanie i yeqo likvidasiya (vospominaniya)”, *Vöyna i revolyusiya*, 1928, No. 2, s. 144.

Kızıl Ordu birlikleri ilk günden bu yerlerin sahibi gibi davranıyor, ilçe Devrim Komitelerinin varlığını kabul etmiyor, izinsiz olarak evlerde aramalar yaparak hırsızlık ve yağmacılıkla meşgul oluyordu. Kırmızı birliklerin yaptıklarına tanık olmuş Azerbaycan Ulusal Ordusunun subayı Asker Mehmet oğlu Askerov-Kengerlinski “Azerbaycan'ın faciası” adlı eserinde şöyle yazıyordu: “Ben sarhoş denizcilerin, kırmızı askerlerin ve Olağanüstü Komisyon üyelerinin zalimliklerinin hepsini tasvir etmek olanağına sahip değilim. Yağmalar, insanlara hakaret edilmesi ve bu gibi cinayetler...her gün keyfi yapılan istimlaklar, kitlesel arayışlar.... tüm bunlar tetkikini bekliyor”.² Zakatala ilçe Qah birim Askeri Devrim Komitesi başkanı Süleymanov, Azerbaycan Merkezi Askeri Devrim Komitesi, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesine ve Adalet Komiseri A.Garayev'a gönderdiği 28 Mayıs 1920 tarihli mektubunda şöyle yazıyordu:

“Zakatala ilçesine dahil olmuş Kurişko'nun komuta ettiği Özel Kafkas Tümeni ve Rusya Olağanüstü Komisyonu Özel Şubesinin askeri birlikleri burada köyleri yağmalıyor, kadınlar kaba muamele görüyor, evlerde yapılan izinsiz arayışlar sırasında Kuran, kutsal kitaplar ayak altına atılıyor, halkın dini duygularına hakaret ediliyor. Bu çalışmalarında Ermeniler de kullanılıyordu. Eğer böyle hareketlerin önü zamanında alınmazsa bu, kısa sürede büyük patlamaya neden olacak ve Sovyet iktidarını sempatiyle karşılamış halk ondan yüz çevirecek”.³

XI. Ordu birliklerinin bulunduğu Azerbaycan'ın öyle bölgesi yoktu ki, orada askerlerin yağma emellerinden ahali bıkmınsın. Gökçay ilçesinde de Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi halkın hoşnutsuzluğunun temel nedeni Sovyet yönetim organlarının ve askeri birliklerinin keyfilikleri idi. Örneğin, Ağdaş ve Gökçay ilçeleri Olağanüstü Komiserinin raporunda deniliyordu ki, ilçede bulunan 18. Süvari Tümeni neredeyse bütün tahıla el koyduğundan ahali açlıktan ölmekteydi.⁴ Sovyet tarihçiliğinde kahraman komutan olarak kaleme alınan⁵ P. V. Kurişko'nun başkanlığındaki özel süvari tümeni Olağanüstü Komite ve Özel Bölüm ile birlikte Zakatala ilçesinde soygun ve zorbalık yapmaktaydı. Qah Nahiyeye Devrim Komitesi'nin mektubunda (1920, 28 Mayıs) süvari tümenininin ahaliye

2 Askerov-Kengerlinskiy A., “Traqediya Azerbaydjana”, *Xazar*, 1990, No. 3/4, s. 80-81.

3 Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 410, siyahı 1, iş 27, vərəq 4.

4 ARDA, f. 410, s. 1, iş 81, v. 73-75.

5 İnternasionalnaya pomoş XI Armii v borbe za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane. Dokumenti i materialı (1920-1921), s. 194.

3 milyon manat değerinde zarar verdiği, Özel Bölümün masum insanları hapse alarak, işkence ve hakaretlere maruz bıraktığı belirtiliyordu.⁶

Kızıl Ordu askerlerinin keyfiliği, başkalarına ders vermek için halkın gözü önünde gösterişli şekilde suçsuz insanları öldürmesi halkın gazabına sebep oluyordu. Halk kitleleri revizisizyadan (el koyma), gıda ve mallarına zorla el koyulmasından, Özel Bölüm temsilcilerinin keyfiliğinden hiddetlenmişti. Ahali, Kızıl Ordunun hatta onlara bel bağlamış yerel komünistlerle de hesaplaşmak niyetinde olmadığını anlıyordu. Tüm bunları önceden gören demokratik aydınlar daha Sovyet iktidarının ilk günlerinde şöyle yazıyordu: “Kendi istiklali için kurbanlar vermiş, kazandığı özgürlüğü iki yıl boyunca var gücüyle koruyan ve aziz bilen Azerbaycan halkı ona şiddet yoluyla kabul ettirilen yeni düzenle barışamaz”.⁷ Bu konuda M. Resulzade yazıyordu: “İşgalden bir ay sonra Azerbaycan korkunç işgale maruz kaldığını anladı... halk dayanamadı ve isyan etti”.⁸ Müsavat Partisinin yönettiği “Azerbaycan’ın İstiklal Komitesi” ise ülke işgal edildikten sonra yayınladığı deklarasyonda Azerbaycan’daki Sovyet iktidarını işgalci ve saldırgan olarak niteleyerek halkı yitirilmiş bağımsızlığını geri kazanmak için mücadeleye çağırılmıştı.⁹

Toplu tutuklama ve baskılarla eşlik edilen işgale karşı halkın büyüyen öfke dalgası Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde Sovyet tarihçiliğinde “bey”, “han”, “molla” karışıklıkları gibi adlarla damgalanarak üstünden sessizce geçilen kitlesel halk hareketlerine neden oluyordu. Sovyet tarih ilmi bu sorunların üstünden sessizce geçse de, işgalin ilk aylarında tüm Azerbaycan’ı antisovyet isyanları sardığını belgelerin belleğinden silmek mümkün olmadı.

İlk isyan Azerbaycan Ulusal Ordusunun temel kuvvetlerinin toplandığı Gence’de yaşandı. Şehirde yaşayan Ermeniler aracılığıyla Gence’de isyanın hazırlanması, Kızıl Ordu birlikleri üzerine saldırının olacağı konusunda haber alan Sovyet yönetim organları acil önlemler almaya başladı.¹⁰ Bu amaçla 18 Mayıs’ta Gence’ye tayin edilmiş İçişleri Komiseri H. Sultanov İlçe Devrim Komitesinin toplantılarını düzenleyerek mevcut durumla ilgili önlemler almaya başladı.¹¹ Önce Gence

6 ARDA, f. 410, s. 1, iş 72, v. 52-53.

7 İbrahimli X., *Azərbaycan siyasi mühacirəti*, s. 23.

8 Quliev Dj. B., *K istorii obrazovaniya Vtoroy Respubliki Azerbaydjana*, s. 163.

9 Rəsulzadə M. Ə., *Azərbaycanda milli hərəkət*, s. 33.

10 Velikanov, agm., 147.

11 ARDA, f. 410, s. 1, iş 180, v. 60.

komendantı Prens Mehmet Mirza Kaçar, daha sonra 1. Piyade Tümeninin komutanı Tuğgeneral Cavadbey Şıhlinski ve 3. Gence Piyade Alayının Komutanı Albay Cahangirbey Kazimbey görevden uzaklaştırılır.¹²

Bu, aynı zamanda Gence'de bulunan General Şıhlinski'nin komuta ettiği 1. Azerbaycan Tümeni, 3. Gence Alayı, Nuha Süvari Alayının tatbikat ekibi, onun bir taburu ve tümen karargahının karartma takımından oluşan isyancı güçleri hazırlık çalışmalarını hızlandırmaya sevk ediyor. Azerbaycan Devrim Komitesi'nin 11 Mayıs 1920 kararı ile mevcut ulusal askeri birlikler yeniden organize edilerek XI. Ordunun Askeri Devrim Konseyi'ne teslim ediliyordu. 22 Mayıs'ta C.Kazimbeyin girişimi ile askerlerin bir grubu-meşedi Bağırbey ve Alibey, Gence Askeri Garnizonunun Komutanı Tuğgeneral Cavadbey Şıhlinski, 3. Gence Piyade Alayının Komutanı Albay Cahangirbey Kazimbeyov, 3 Süvari Tümeninin Komutanı Albay Teymurbey Novruzov, Gence'nin eski komendantı Mehmet Mirza Kacar, Gence ilçesinin eski General Vlisi Emir Aslan Han Hoyski Gence'nin eski emniyet müdürü Kanber Tağı oğlu, aynı zamanda ünlü kaçaklar Sarı Alekber, Bayramov Cabbar ve diğerlerinin katılımıyla yapılan toplantıda silahlı isyana kalkarak demiryolu istasyonunu ele geçirmekle Bakü ile batı bölgelerin bağlantısını kesmek, oradaki Kızıl Ordu birliklerinin Azerbaycan'ın içlerine doğru hareketini önlemek ve nihayetinde Bolşevik iktidarını devirme kararı alındı.¹³ Karabağ'da bulunan Milli Ordu birlikleri ile ilişki kurmak amacıyla Gence isyanının yöneticileri tarafından bölgeye iki subay gönderilmiş, Bolşeviklerle mücadelede Gürcistan'la birliğe ulaşmak için ise C. Kazimbeyin talimatı ile Gence'de gizli yaşayan Gürcü Albayı Tiflis'e yola koyulmuştu.¹⁴ Denikinci subaylardan Alman asıllı Albay Hauzen isyancı yaya birliklerinin, albay Nikolayev ise topçu bataryasının komutanı tayin edilmişti. İsyancıların esas darbe gücünü Albay C. Kazimbeyin yönettiği Azerbaycan Ulusal Ordusunun Gence'deki 3. Gence Alayı ve 3. Nuha Alayının Süvari birlikleri oluşturuyordu. İsyan sırasında Albay C. Kazimbey garnizon komutanı tayin edilmişti.¹⁵ Kaçak Sarı Alekber ve Kamber'in yönetimindeki 2000 kişilik ekibi, kaçak Kasım Kosaganlı, kaçak Mikail ve başka grupların, aynı zamanda isyana katılan şehir nüfusu ile birlikte

12 Bayramova R. M., *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilafatlar və daxili-siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)*, Bakı 2007, s. 37.

13 ARDA, f. 410, s. 1, iş 180, v. 60.

14 İbrahimli, *age.*, s. 38.

15 *Kommunist qəzeti*, 1920, 9 iyun.

isyançıların toplam sayısının 10-12 bine ulaştığı gösteriliyor.¹⁶

Gence isyanının bastırılmasına katılmış 20. Tümenin komutanı M. D. Velikanovun verdiği bilgilere göre, ayaklanma öncesinde Gence'de Bolşeviklerin komutasındaki kuvvetler toplam 30 makineli tüfekli olan 2000 asker, aynı zamanda 20. Kafkasya Tugayının Gencenin 20 verst'ındaki Zurnaabad köyü civarında yerleşmiş 8 makineli tüfekli 450 kişilik Süvari Batarya, ayrıca bu tümenin Yelenendorf istasyonundaki Topçu Karargahı ve iki Topçu Taburundan oluşuyordu. Ayrıca ilçenin yakınındaki Bakü-Ağstafa istasyonunda ise "Timofey Ulyantsev" zırhlı treni duruyordu.¹⁷

İsyan Mayıs'ın 25'ni 26'sına bağlayan gece başladı. Gence'de milli güçlerin hazırlığından haberdar olan şehir komendantı aynı gece Azerbaycan tümeni askerlerinin bekçi birimlerini ele geçirmeyi emreder. Milli güçler ise kırmızı askerlerin bu saldırısını bertaraf ederek saldırıya geçiyorlar. İsyançılar o gece şehrin azerbaycanlılar yaşayan bölümündeki kırmızı kuvvetlerin üzerine saldırarak kısa sürede 20. Tümenin buradaki iki hafif atlı taburunun direncini kırarak 3. ekibin karargahı ve donanım şubesini-yani, şehrin bu bölümüne kontrolü ele geçiriyor. Ele geçirilmiş takım kadrosu, siyasi işçiler, kırmızı askerler tutuklanıyor. Aynı gece Milli Ordu kuvvetleri kentin müslümanlar yaşayan kısmında yerleşmiş kırmızı birliklerinden yaklaşık 600 kişilik personeli hapsediyor.¹⁸ Aynı zamanda şehrin ermeniler yaşayan bölümünde 500 kişilik Milli Ordu kuvvetleri kırmızı bölümlere aniden saldırarak 200 askeri esir alıyor, ablukada olan 2100 kişiden teslim olması isteniyor. Fakat güç dengesinin gayri eşit olması milli kuvvetlerin geri çekilmesine sebep oluyor.¹⁹ Ayaklama başlayan gece isyançıların diğer ekibi ise olağanüstü komiser V. Hatulaşvili ve Salman Levin'in de olduğu Gence İlçe Devrim Komitesinin bulunduğu eski vali yardımcısı Han Hoyskinin evini ablukaya alarak üç saatlik çatışmadan sonra sabaha yakın binayı ele geçiriyorlar. Binanın koruma ekibi hapse atılır.²⁰ Gece iken hapishanedeki eski tutuklular serbest ediliyor, silah ambarı ele geçiriliyor, kentin müslüman nüfusu silahlandırılarak isyancı gücünün sayısı 10 bine yükseliyor. Geri çekilen Kızıl Ordu, Özel Şube ve Siyasi Şubenin

16 Katibli M., *Çingiz İldırım*, Bakı 1964, s. 87; Bezuqolnıy A. Yu., *Narodı Kavkaza i Krasnaya Armiya 1918-1945 qq*, Moskva 2007, s. 115.

17 Velikanov, agm., s. 147.

18 ARDA, f. 410, s. 1, iş 152, v. 25.

19 ARDA, f. 410, s. 1, iş 180, v. 60.

20 *Kommunist qəzeti*, 1920, 9 iyun.

tüm kurumları isyancılar tarafından ele geçirilir.²¹ 20. Tümenin tüm topçusu da isyancıların ganimeti olur.²²

Gence'de isyanın başlamasıyla ilin dağlık bölgesinde ermeniler yaşayan köylerden gönüllüler gelerek Kızıl Ordu komutanlığına isyancılarla mücadelede kendi hizmetlerini teklif ediyorlar. 20. Tümenin komutanı Velikanovun verdiği bilgiye göre komutanlık ermenilerin askeri kuvvet olarak kullanılmaz olduğunu bildiği halde güç eksikliği nedeniyle onları silahlandırarak arkada ikincil işlevleri yerine getiren özel çeteler organize etmek zorunda kalmıştı.²³

Durumun ağırlığını gören XI. Ordu komutanlığı ne pahasına olursa olsun isyanın komşu bölgelere de yayılmasını önlemek amacıyla en kısa zamanda onun karşısının alınmasına çalışıyordu. Çünkü artık Yevlah, Berde, Ağdam yönünde de endişeler başlamıştı. Bunun için 28 Mayıs'ta isyan yerine 20. Atıcı Tümen komutanı M. D. Velikanovun emrine P. V. Kurışkon'un başkanlığındaki 18. Süvari Tümen, M. G. Yefremovun komutanlığı ile "Karl Marks" ve "III İnternasional" gibi iki zırhlı trenden oluşan ek askeri kuvvet gönderildi.²⁴

Artık Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde heyecan başlamıştı. İsyan eden bölgeler Gence isyancıları ile ilişki kurmaya gayret ediyorlardı. Öyle ki, ayın 29'u kırmızı birliklerin şehre saldırılarının devam ettiği bir dönemde Şuşa'da isyancıların tarafına geçmiş Şeki Süvari Alayı Gence'ye girmeye gayret etmiş, ama Yelenendorf yakınlarında yaşanan savaştan sonra bu alay geri çekilmek zorunda kalmıştı.²⁵

İsyancıların üzerine genel saldırı Mayıs'ın 31'e tayin edilmişti. M. D. Velikanovun verdiği bilgiye göre Mayıs'ın 30'u akşama doğru, kritik Gence operasyonu öncesi bolşeviklerin yanında toplam 5 piyade, 6 süvari alayı, 7 özel bölüm ve grup, 57 top, 2 zırhlı araç ve birkaç zırhlı tren vardı.²⁶

Akşama yakın XI. Ordu birlikleri şehri kontrole ala biliyorlar. Azerbaycan ordusu kuvvetlerinin bir kısmı ablukasını yarıp dağlara çekilmeye başarıyor. Cahangirbey Kazımbey başta olmak üzere diğer grup ise Berde'ye, oradan da Karabağ'ın içlerine

21 ARDA, f. 410, s. 1, iş 180, v. 60.

22 Bezuqolny, *age.*, s. 115.

23 Velikanov, *age.*, s. 149.

24 Velikanov, *age.*, s. 152.

25 Velikanov, *age.*, s. 155.

26 Velikanov, *age.*, s. 155; Kadişev A. B., *İntervensiya i qrajdanskaya voyna v Zakavkazye*, Moskva 1960, s. 297.

doğru ilerleyerek Nuri Paşa'nın askeri birliklerine katılıyor.²⁷ İsyan yöneticilerinden Cavadbey Şihlinski şehrin alınmasına birkaç saat kala süvari birliği ile Kazağa, doğduğu köy Salahlı'ya getirilmiş, biraz sonra isyanın diğer organizatörleri olan Nesibbey Yusifbeyli, Feteli Han Hoyski ve prens Muhammed Mirza Kaçar'la Zakatala'dan Gürcistana geçiyor.²⁸ “Gruziya” gazetesinde verilen bilgiye göre Gence ayaklanmasının organizatörlerinden general Drasenko da Tiflis'e geldi.²⁹

Ablukadan çıkmaya imkanı olmayanlar ise acımasız teröre maruz kalıyor. XI. Ordunun komutanı Levandovski Gencenin alınması uğrunda operasyonlara önderlik etmiş 20. Tümenin Komutanı Velikanovdan talep ediyordu: “İsyanın bastırılması acımasız katliam yapılarak hayata geçirilmelidir. Kızıl askerlerin akıtılmış kanı için tüm isyancıları mahkemesiz kurşuna dizin”.³⁰

İsyan sırasında her iki taraf kitlesel kayba maruz kalmıştı. Kaynak ve literatürde bu kayıplar konusunda çeşitli bilgiler verilse de, onları kıyaslayarak şu sonuca varabiliriz ki, isyan sırasında 12 binden fazla Gence nüfusu öldürülmüştü. XI. Ordu birliklerinin verdiği kayıpların 8.5 bin kişi olduğu belirtilmektedir.³¹

İsyanın bastırılmasıyla acımasız terör başlıyor. Gence olaylarının tanığı, Türkiye'de göçmen hayatı yaşamış Mehmet Altunbey “Özgürlüğe uçan türk” adlı eserinde şöyle yazıyor: “...Aniden müthiş çılgınlıklar koptu, annelerin feryadı tüm Genceni sarsıttı....başımızı geri çevirince dehşetten donup kaldık. Ermeni veya Rus olduğunu anlamadığımız iki askerın havaya kaldırdıkları süngülerin ucunda iki küçük çocuk çırpınıyordu. Gözü dönmüş askerlerin süngü tutmuş ellerinden yere kan damlıyordu”.³² Ermenilerin isyan sırasında ve isyandan sonraki şiddetleri hakkında belgelerde sayısız bilgiler vardır. Velikanov “Gence isyanı ve onun iptal edilmesi” adlı hatıralarında yazıyordu ki, onlara katılmış ermeni birliklerinin isyanın bastırılması sırasında yaptığı yağma ve katliamlar komutanlık için çok zorluklar çıkarıyordu.³³

İsyandan sonra kurşuna dizilme ve soygunlarla eşlik edilen toplu tutuklamalar

27 İbrahimli, *age.*, s. 42.

28 *Kommunist qəzeti*, 1920, 19 iyun.

29 *Kommunist qəzeti*, 1920, 23 iyun.

30 Bezuqolnıy, *age.*, s. 116.

31 Əhmədova F, N. Nərimanov, “İdeal və gerçəklik”, *Elm və həyat*, Bakı 1998, s. 42.

32 İsayev Ə., “Gəncə qiyamı”, *Həyat qəzeti*, 8 may 1992-ci il.

33 Velikanov, *age.*, s.149.

gerçekleştiriliyor. İsyanın tanıklarından bolşevik Salman Levin yapılan tutuklamalar sonucunda Gence hapisanesinde 800'e kadar tutuklunun olduğunu gösteriyordu.³⁴ Tutuklananlar arasında general Stankeviç, İsrailbeyov, Adilbey Zulgederov, eski şeyhülislam Hoca Pişnamazzade,³⁵ aynı zamanda ünlü generaller S. Mehmandarov, A. Şihlinski,³⁶ albay Hauzen³⁷ de vardı.

Gence'de isyanın devam ettiği bir dönemde Azerbaycan'ın başka bir bölgesinde Terterde ve Karabağ'da heyecanlar başlamıştı. Karabağ isyanı 21-23 Mayıs'ta yaşanan Terter olayları ile başladı. Kızıl Ordu'nun Terter'de konuşlu 32. Tümeninin 282. Piyade Alayı 21 Mayıs'ta şehri terk ederken, Azerbaycan Milli Ordusu'na bağlı 3. Süvari Şeki Alayı'na ait atların burada zorla alınmaya çalışılması bir çatışmaya yol açtı.³⁸ Yaşanan savaşta Kızıl Ordu birlikleri 80 kişi kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalıyor. Bu savaşta onların komutanı da öldürülür.³⁹

Gence'de ayaklanma haberi gelir gelmez CebraİL çevresinde milli güçler toplantısı yapıldı ve 29-30 Mayıs gecesi ayaklanmanın başlatılmasına karar verildi. Gence isyanının gidişatıyla ilgili bilgi almak amacıyla küçük grup ile Berde'den Gümüşhane'ye hareket eden İhsan Han Nahçıvanski XI. Ordu birlikleri tarafından yolda yakalanarak kurşunlanmıştır. Bu takipten kurtulmayı başarmış 32 asker Berde'de bir hafta boyunca kırmızı bölüklere karşı cesaretle direniş göstermiştir. Bu olay tarihte “32'ler destanı” olarak kalmıştır.⁴⁰

Haziranın 3'ü 4'üne bağlayan gece general Nuri Paşa silah arkadaşları Albay Zeynalov, Albay Sefiyev ve eski memur Galabeyovla birlikte çok sayıda isyancı grup ile Şuşa'ya gelerek yerel Devrim Komitesi üyelerini hapsederek kendini “Karabağ hakimi” ilan etti. 5 Haziran'da Karabağ'da Sovyet iktidarının devrildiği ilan edildi ve Albay Zeynalov Karabağ'ın Milli Askeri Kuvvetlerinin komutanı atandı. Terter nehrine kadarki topraklar isyancılar tarafından ele geçirildi ve kırmızı kuvvetler nehrin sol kıyısına sıkıştırıldı.⁴¹

34 *Kommunist qəzeti*, 1920, 9 iyun.

35 ARDA, f. 27, s. 1, iş 705, v. 23 arxa.

36 Askerov-Kenqerlinskiy A., agm., s. 84.

37 *Kommunist qəzeti*, 1920, 9 iyun.

38 Məmmədzadə M. B., “Otuzikilərin dastanı”, *Fəryad qəzeti*, 28 may 1991-ci il.

39 ARDA, f. 27, s. 1, iş 705, v. 29 arxa.

40 Qasımlı M., *Azərbaycan türklərinin milli mücadilə tarixi 1920-1945*, İstanbul 2006, s. 111.

41 Rəhimov Ə. C., *1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi*, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1962, s. 113.

1920 yılı Haziranın 9'da XI. Ordu Komutanlığı isyanın bastırılmasıyla ilgili özel emirde 32. Tümenin emrine verilerek, 20. Atıcı Tümenin bir ekibi, zırhlı arabalar ve müslüman işçi grubunun katılımıyla geniş çaplı saldırının gerçekleşmesine karar vermişti. Bu amaçla 18. Süvari tümeni de buraya yerleştirilmişti. Ayrıca kırmızı bölüklere saldırı esnasında askeri uçaklar eşlik etmeliydi. İsyancı güçler de kritik savaflara hazırlanıyordu. Şu sırada Albay Sefiyevin komuta ettiği 1. Tatar Süvari Alayı, Cavanşir Piyade Alayı'nın birlikleri, top taburu ve diğer bölümler Terterçayın sol kıyısında savunma pozisyonu tutuyordu.⁴²

Kırmızı Kuvvetlerin geniş çaplı saldırısı 10 Haziran'da başlıyor. Hindark yakınlarındaki savaşta Zeynalov'un başkanlığındaki isyancı grup mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalıyor. O zaman kırmızı bölükler tarafından ele geçirilmiş isyan aktiflerinden Cemşit, Adil bey ve Hanlar bey Sarıçalılı kurşuna diziliyor.⁴³

1 Haziran'da Terter ve Berde kırmızı bölükler tarafından ele geçiriliyor. İsyancılar Terter nehrine kadar olan toprakları terk etmek zorunda kalıyor ve Ağdam'da toplanıyor. Bu bölgede Nuri Paşa'nın komutasında 4 bine kadar isyancı toplanmıştı. Ağdamın ele geçirilmesiyle Şuşa'ya yol açılır. Aynı gün akşama yakın Hankendi ve Askeran kırmızı bölükler tarafından ele geçiriliyor. Hapse atılmış bolşevikler kurtarılıyor. Konuyla ilgili 13 Haziran'da telegrafla Lenin'e haber veren G. K.Orconikidze yazıyordu: “Karabağ'da isyan bastırılmıştır. Pal malzemeleri ve atlarla birlikte 8 top, 28 makineli tüfek, savaş malzemesi olan ambarlar, tüfek ve makineli tüfekler ele geçirilmiştir. Hareketin organizatörleri başta Nuri Paşa olmak üzere kaçmıştır”⁴⁴. 15 Haziran'da 20. ve 32. Tümenin birlikleri Şuşa'yı ele geçiriyor.⁴⁵

1920 yılı Mayıs ayının ortalarından itibaren Zakatala ilçesindeki rus askeri birliklerinin artırılması halk arasında endişeye sebep oluyor. Gence ve Karabağ'da yaşanan isyanların devam ettiği bir dönemde Zakatalada aynı olayların yaşanmasının önüne geçmek amacıyla II. Süvari Kolordusunun komutanı Vodopyanovun, 1920 Mayıs'ın 27'de verdiği talimatta Nuha'da oluşabilecek isyanı önlemek amacıyla nüfusu silahsızlandırmak için 7. Kafkasya Tümeni'nin komutanına bir tugay ile buraya gelmesi, bu tümenin Zakatalada kalması gereken

42 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, C 2, Bakı 2005, s. 130.

43 Qasımlı, *age.*, s. 112.

44 Katibli, *age.*, s. 91.

45 Traskunov M. B., *Qeroiçeskiy boyevoy put XI Armii na frontax qrajdanskoy voynı (1918-1921 zz.)*, Tbilisi 1958, s. 161.

birliklerine bölgede asayişî korumak ve heyecanlar gerçekleşeceği takdirde onu son derece acımasızca bastırması, isyan katılımcılarını hiçbir yargı olmadan kurşuna dizmesi emr ediliyordu. Aynı zamanda ahalinin zengin kısmından rehinelere almak ve isyan yaşanan anda onları vurmak emr ediliyordu. Emirde daha sonra deniliyordu:

“Kırmızı askerlerin akıtılan kanı için katiller en acımasız ceza almalıdır. Bu sırada komutan ve komiserler hiçbir şeyden tereddüt etmemelidir. Tüm hanları, beyleri ve burjuvazinin temsilcileri derhal rehin alınmalı ve isyan başladığı anda kurşuna dizilmeli, devrimin sert mahkemesi işçi-köylü Sovyet iktidarının bütün düşmanlarını cezalandırmalıdır”.⁴⁶

Artık Haziran başlarından ilçenin her yerinde isyana hazırlık çalışmaları yapılıyordu. Camilerde, köy toplantılarında imamlar, aksakallar müslümanları “islam dinine hakaret etmeye gelmiş kırmızı güçlere”e karşı mücadeleye çağırıyordu. İsyana hazırlık çalışmalarını Tala köyünün imamı Hafız Efendi Molla Ramazan oğlu ve onun girişimiyle ilçenin Hacı Kurban Hacı İbrahim oğlu, Şeyhzade Şeyh Molla Muhammed Şeyh Ahmed oğlu, Müslüm Efendi, Aslanbey Gardaşov, Beşirbey Galacov ve bölgenin diğer nüfuzlu adamlarından oluşturulmuş İsyana Hazırlık Komitesi yönetiyordu. İsyancı kuvvetlerin başkumandanı Hafız Efendi, onun yardımcısı Hacı Kurban seçilmişti.⁴⁷ İsyancıların aralarında eski çar ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ordularında hizmet etmiş, askeri işi iyi bilen subaylar olduğundan isyana hazırlık üst düzeyde yapılmıştı. Onların temel amaçları Zakatala ilçesinde Sovyet iktidarını devirmek, rus birliklerini bölgeden çıkarmak ve devrilmiş milli güçlerin iktidarını sağlamaktı.

Tala, Car, Balaken ve Zakatala şehir nüfusunun çoğunluk oluşturduğu toplam sayısı 3 bine kadar olan isyancı güçler 1920 yılı Haziranın 9'u zorlanmadan bölgedeki rus birliklerini yenerek Zakatala kalesini ele geçirdi. Bu sırada Albay Ahmet Dibirovun komuta ettiği Zakatala Alayı tarafsız tutum sergilemiş, alayın bir taburu ise isyancılara katılmıştı. Kalede bulunan İlçe Devrim Komitesi üyeleri tutuklanıyor ve bölgede Sovyet iktidarının devrildiği ilan ediliyor. Kalenin alınması ile Hafız Efendi'nin önderliğinde Zakatala İlçe Özel Savunma Komitesi oluşturulmuştu. Zakatala İlçe Özel Savunma Komitesi tarafından vatana ihanet suçlaması ile İlçe Devrim Komitesinin hapis edilmiş üyeleri ölüme mahkum

46 Rossiyskiy Qosudarstvennyy Voyenniy Arxiv (RQVA), f. 7940, s. 1, iş 12, v. 8-8 arxa.

47 ARPIİSSA, f. 1, s. 231, iş 19, v. 17-18.

edilmişti.⁴⁸ Hafız Efendi'nin talimatı ile Gürcistan üzerinden oluşabilecek herhangi bir müdahaleni önlemek için Alazan nehrinin kıyısında bulunan köylerin ahalisine silah dağıtılmıştı.⁴⁹

Zakatala ilçesinden alınan haberlerde kalede bulunan isyancı güçlerin Yevlaha doğru hareket ederek Karabağ isyancıları ile birleşmek niyetinde oldukları gösteriliyordu.⁵⁰ Bu yüzden XI. Ordunun komutanlığı isyancılar tarafından tutuklanarak idam cezası verilmiş İlçe Devrim Komitesinin üyelerini kurtarmak ve ilçede Sovyet iktidarını sağlamak için kaleye hücum planı hazırlanmıştı. Bu amaçla Bakü'den gönüllü bolşeviklerden oluşturulmuş tabur, 7. Kafkasya Tümeninin bir ekibi, Plastun Alayı, 2. Atlı Alay, Karabağ isyanını bastırmış 20. Tümenin bir ekibi, zırhlı araç ve topçu Zakatala ilçesine getirilmişti. XI. Ordunun komutanı Levandovski ve Askeri Devrim Konseyi üyesi Vesnikin bu konuda 1920 Haziranın 13'de verdiği emirde 2. Süvari Alayının komutanı Vodopyanova 7. Kafkas Tümeni, gönüllü komünist üyelerle oluşan ekip, 58. Piyade Tugayı ve 27. zırhlı gruptan oluşturulmuş büyük güç ile Zagatala isyanının bastırılması, halkın silahsızlandırılması için ayın 16'si isyancıların bulunduğu kale üzerine saldırıya geçme talimatı veriliyordu. Bunun için 58. Piyade Tugayının komutanı Todorskiye ve 32. Tümenin komutanı Ştegere ayın 15'ine kadar Vodopyanovun emrine geçmek için Nuha'ya gelmeleri emrediliyordu.⁵¹

Kritik operasyona yönetim XI. Ordunun 2. Atlı Alayının komutanı V. F. Vodopyanova havale edilmiş, Azerbaycan Devrim Komitesi üyesi Aliyev onun yardımcısı tayin edilmişti. Taraflar arasında kalenin ele geçirilmesi için yaşanan kritik savaş sırasında sabah erkenden XI. Ordunun Zakatala ilçesinde toplanmış çok sayıda bölümleri topçu ve zırhlı araçların yardımıyla isyancıların temel dayanak noktası olan kale üzerine saldırıya geçmişti. Bu arada kaledeki isyancı güçlerin hükümet birliklerinin kale üzerine başlatılmış saldırının bertaraf edilmesi ile uğraştığı bir dönemde kalede hapiste olan 2. Zakatala Alayının eski tabur komutanı Kuznetsov gardiyanlardan kaçarak 3 makineli tüfek ele silahlanarak, kalede tutuklu komünistleri kurtararak içten isyancılara karşı savaşa başlıyor.⁵²

48 ARPIİSSA, f. 1, s. 231, iş 19, v. 18.

49 ARPIİSSA, f. 1, s. 1, iş 124, v. 6-7.

50 ARPIİSSA, Surət fondu, iş 317, v. 1.

51 İnternasionalnaya pomoş XI Armii v borbe za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane. Dokumenti i materialı (1920-1921), s. 71.

52 Rossiyskiy Qosudarstvennyy Voyenniy Arxiv (RQVA), f. 7940, s. 1, iş 12, v. 21.

Akşama kadar süren kanlı savaştan sonra kaledeki isyancılar çok sayıda Kızıl Ordu birliklerinin saldırılarına dayanamaz ve fedakar kale savunucularının direnci kırılır. Bu savaş ve stratejik önemi olan kalenin elden gitmesi neredeyse isyanın kaderini çözüyor. Yenilmiş isyancılar kaleyi terk ettikten sonra dağlara, ormanlara çekilmeye mecbur kalıyor. 7. Kafkasya Tümeninin komutanlığından verilen bildiye taraflar arasında yaşanan son savaş sırasında Kızıl Ordu birliklerinin kaybının 30 kişi olduğu halde, isyancıların bundan on kat fazla kayıp verdiği gösteriliyordu.⁵³

Sonraki günlerde ilçenin farklı yerlerinde direnişi sürdüren küçük isyancı gruplar da mağlup ediliyor ve askeri birliklerin yardımıyla karışıklıklara katılanları cezalandırmak için repressif önlemler başlatılıyor.

Bolşevik iktidarının ilk döneminde isyan merkezlerinden biri de Nuha ilçesiydi. 20. Tümen komutanının 29 Mayıs 1920 tarihli haberinde Kızıl Ordu birliklerinin Nuha kentine sığınmış isyancıları zorlukla da olsa mağlup ederek şehrin kuzey kısmında kontrolü ele geçirmesinden sonra⁵⁴ şehrin girişi ve çıkışlarını kapatıldığı gösteriliyordu. Buradan Zakatala, Yevlah ve Şamahı yönünde giden yollar ordu birlikleri tarafından tutuluyor, tüm denetim birimlerine makineli tüfekler verilerek silahlı gruplar yerleştiriliyordu. Kızıl Ordu birliklerinin keyfilerinden dağlara çekilmeye başlayan sivil halkın önü acımasızca alınarak onların silahsızlandırılması gerçekleştiriliyordu.⁵⁵

Nuha kentinde asayişin sağlanması amacıyla verilen 29 Mayıs 1920 tarihli talimatta Zaharçenkonun öncülüğündeki 12 makineli tüfekte donatılmış 2 filodan oluşan 600 kişilik kuvvetin Nuha kentinin Kışlak, Ermeni mahallesinde, birinci Çaygırağda, ikinci Çaygırağda, Doduda, birinci Dabı Hande, ikinci Dabı Hande, Yukarıbaş'da, Genceli mahallesi'nde olmakla yerleştirilmesi emr ediliyordu. Burada yerleştirilecek birliklerin komutanları hem de bu bölgelerin askeri reisleri tayin ediliyorlardı. Onlara, sokaklarda güçlü piyade bekçi grupları yerleştirmekle Sovyet işletmelerini ve asayişini korumak, insanların grup halinde toplanmasına hiçbir şekilde izin vermemek, buna teşebbüs edenlere karşı silah kullanmak, isyan yaşanırca, son derece acımasızca hareket etmek emrediliyordu.⁵⁶

Nuha isyanının yeniden alevlenmesinden endişe eden Kızıl Ordu komutanlığı

53 ARPIİSSA, Surət fondu, iş 329, v. 6.

54 RQVA, f. 195, s. 3, iş 232, v. 117.

55 RQVA, f. 195, s. 3, iş 232, v. 128.

56 RQVA, f. 7940, s. 1, iş 12, v. 9.

aynı zamanda askeri birliklerin katılımı ile şehirde cezai tedbirler uygulanıyordu. İsyanda suçlu bulunan kent sakinlerinden 17 kişi kurşuna diziliyor, bir grubu ise hapsediliyordu. Kurşuna dizilenlerin içerisinde şehir başkanı, pristavi, birkaç işletme sahibi, ünlü tüccarlar da vardı.⁵⁷

Nuha ilçesinde halka karşı uygulanan ceza tedbirleri Haziran başlarından burada isyanın yeniden alevlenmesine neden oluyor. Kızıl Ordu komutanlığının elde ettiği istihbarat bilgilerinde isyan sırasında Nuha ilçesi ve Zakatala çevresindeki isyancı güçlerin toplam sayısının 5 bin (onlardan 1000'i süvari) kişiye ulaştığı bildiriliyordu. Sonuçta Haziran başlarından itibaren ilçede isyan güçlenmeye devam ediyor.⁵⁸

Kırmızı Ordu karargahından verilen operatif bilgilerden anlaşılmaktadır ki, bu zaman Nuha ilçesindeki isyanın merkezi Baş Göynük idi. Arşiv belgelerinde bu tarihi Baş Göynük, Baş ve Aşağı Şabalıt köylerindeki isyancı güçlerin sayısının 700 kişiye ulaştığı belirtiliyordu.⁵⁹

Baş Göynüyükün ele geçirilmesi yönünde yapılan hazırlıklar çerçevesinde ilk olarak operasyona önderlik edecek karargah kurulmuştu. 2. Süvari kolordusunun genelkurmay başkanının XI. Ordunun genelkurmay başkanına yazdığı 11 Haziran tarihli operatif haberinde Baş Göynük operasyonuna hazırlık hakkında bilgi vererek yazıyordu ki, bunun için 37. Alayın bir piyade taburu ayrılmış, bu alayın daha 2 ekibine bu amaçla Göynüyük (Aşağı Göynüyük - A.M). gitmesi emredilmişti.⁶⁰ Nuha'da yerleştirilmiş bu karargahın güvenliğinin sağlanması amacıyla verilen talimatta şehirde bir rezerv alay yerleştirmek, kaledeki tüm kulelerde 8 makineli tüfekle donatılmış güçlü kapılar (karakollar) organize etmek emrediliyordu.⁶¹

Nuha'ya zırhlı trenle komünist ekibi gönderiliyor, istihbarat yapmak amacıyla aeroplan yapılıyordu. Baş Göynük operasyonuna hazırlıklarla ilgili verilmiş özel emirde gösteriliyordu ki, 2. Atlı Kolordusu'nun ve 7. Kafkasya Tümeninin bütün arka cephe kurumları, 11 Haziran tarihi saat 20'ye kadar Nuha kalesine aktarılmalıydı. Tümen komutanı Hmelkova şehirde yerleştirilmiş alaydan hem asayiş korumak, hem de kaledeki birliklere yardım amacıyla kullanma yetkisi

57 RQVA, f. 195, s. 3, iş 228, v. 28.

58 RQVA, f. 7940, s. 1, iş 12, v. 16.

59 RQVA, f. 195, s. 3, iş 228, v. 29 arxa; f. 7717, siy. 1, iş 18, v. 84.

60 RQVA, f. 7940, s. 1, iş 50, v. 122.

61 RQVA, f. 195, s. 3, iş 324, v. 24; f. 195, s. 3, iş 228, v. 19-20 arxa.

veriliyordu.⁶² Nuha şehir garnizon komutanına direnç gösterenlere karşı en sert ceza önlemleri almakla gün içerisinde (Haziran'ın 11'i) kent nüfusunun silahsızlandırılması emrediliyordu.⁶³ V. F. Vodopyanovun 1920 yılı 13 Haziran tarihli emri ile Nuha ilçesindeki tüm birlikler üzerinde komutanlık 7. Kafkasya Tümeninin komutanına devrediliyordu.⁶⁴

Kırmızı Ordu komutanlığından verilen bilgide isyancıların Baş Layısgı ve Baş Göynük arasındaki vadideki kuvvetlerinin sayısı 300, Göynük, Aşağı ve Baş Şabalıtta ise 400 kişiye ulaştığı gösteriliyordu. Belgelerden anlaşılmaktadır ki, isyancıların takımlarında milli ordunun eski asker ve subayları da vardı. Samuh Hacibala beyin önderliğinde 2 makineli tüfekle silahlanmış süvari grup da isyancıların karargahının bulunduğu Alibeyli köyüne gelmişti. Aynı zamanda isyan bölgesinde nuhalı subay Memmed beyin önderliğinde 300 kişilik grubun da bulunduğu bildiriliyordu⁶⁵

İsyancıların yeterince güçlü konumlara sahip olduğu Kızıl Ordu komutanlığı tarafından da itiraf ediliyordu. Kızıl Ordu Komutanlığının 14 Haziran tarihine olan operatif haberinde bununla ilgili deniliyordu: “Rakip ağırlıklı olarak Baş Göynük ve Şabalıt bölgesinde güçlüdür. Şu anda 38. Komünist ekibi ve 39. Alayın bölümleri bu bölgede rakibi yenmeye çalışıyor. Fakat, elverişsiz konum nedeniyle hala başarılı olamıyorlar. 37. Kafkasya Alayı geri çekildi. Çatışma yaşanıyor”.⁶⁶

Aynı gün, Kızıl Ordu'nun Baş Göynük köyünü ele geçirme girişimi bir isyancı grup tarafından engellendi. İsyancılar Kızıl Ordu'nun saldırılarını püskürtüyor. Fakat onlar Baş Göynük başarısızlığının nedenini dağlık arazide süvari birliklerin hareketinin zor olması, operasyonu başarıyla tamamlamak için ayrılmış yaya kuvvetlerin yeterli olmaması gibi nedenlerle bağdaştırıyorlardı.⁶⁷

Taraflar arasındaki belirleyici savaş 15 Haziran'da gerçekleşti. Kızıl Ordu komutanlığının yukarıda gösterilen malum emrinde savaşın sonucu olarak aynı gün akşam saat 6'de isyan merkezi olan Baş Göynük ve Şabalıt köylerinin ele geçirildiği

62 RQVA, f. 195, s. 3, iş 324, v. 24; f. 195, s. 3, iş 228, v. 19-20 arxa.

63 RQVA, f. 7940, s. 1, iş 12, v. 14.

64 RQVA, f. 7940, s. 1, iş 12, v. 18.

65 RQVA, f. 7717, s. 1, iş 18, v. 84; f. 195, s. 3, iş 228, v. 29-29 arxa; f. 7940, s. 1, iş 12, v. 20-20 arxa.

66 RQVA, f. 195, s. 3, iş 324, v. 11.

67 RQVA, f. 195, s. 3, iş 324, v. 52 arxa.

belirtiliyordu.⁶⁸ İsyân merkezlerinin ele geçirilmesine rağmen dağınık halde olan isyancı gruplar uzun süre Kızıl Ordu birliklerine direnişi devam ettirmiştir.

Yenilmelerine rağmen bu isyanların çok büyük tarihi ve politik önemi olmuştur. Antisovyet isyanları Azerbaycan'ın istiklal savaşı tarihinde özel bir yer tutmaktadır. Bu ayaklanmalar, Azerbaycan halkının savaşma azminin ölmediğini ve gerektiğinde bunu yapabilecek durumda olduğunu kanıtlamıştır.

68 RQVA, f. 7717, s. 1, iř 18, v. 84; f. 195, siy. 3, iř 228, v. 30.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi),

Fond 27, siyahı 1, iş 705.

Fond 410, siyahı 1, iş 27.

Fond 410, siyahı 1, iş 72.

Fond 410, siyahı 1, iş 81.

Fond 410, siyahı 1, iş 152.

fond 410, siyahı 1, iş 180.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), (Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın İşler Müdürlüğü Siyasi Belgeler Arşivi),

Fond 1, siyahı 1, iş 124.

Fond 1, siyahı 231, iş 19.

Surət fondu, iş 317.

Surət fondu, iş 329.

Rossiyskiy Qosudarstvennyy Voyenny Arxiv (RQVA), (Rusya Devlet Askeri Arşivi),

Fond 195, opis 3, delo 228.

Fond 195, opis 3, delo 232.

Fond 195, opis 3, delo 324.

Fond 7717, opis 1, delo 18.

Fond 7940, opis 1, delo 12.

Fond 7940, opis 1, delo 50.

Sürelı Yayınlar

Kommunist qazeta, 19-qo iyunya 1920 q.

Kommunist qazeta, 23-qo iyunya 1920 q.

Kommunist qazeta, 9-qo iyunya 1920 q.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Askerov-Kenqerlinskiy A., Traqediya Azerbaydjana. (Azerbaycan trajedisi), *Xazar*, 1990, No. 3/4, str. 68-87.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ansiklopedisi), C II, Bakı 2005.

Bayramova R. M., *Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili-siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər) (Azerbaycan yönetiminde anlaşmazlıklar ve iç politik çekişmeler (1920-1925 yılları))*, Bakı, 2007.

Bezuqolnıy A. Yu., *Narodı Kavkaza i Krasnaya Armiya 1918-1945 qq. (Kafkasya halkları ve Kızıl Ordu. 1918-1945)*, Moskva 2007, 512 str.

Əhmədova F., N. Nərimanov, *İdeal və gerçəklik (N.Nerimanov. İdeal ve gerçek)*, Elm və həyat, Bakı 1998.

İbrahimli X., *Azərbaycan siyasi mühacirəti (Azerbaycan siyasi göçü)*, Bakı, 1996.

İnternasionalnaya pomoş XI Armii v borbe za pobedu Sovetskoy vlasti v Azerbaydjane. Dokumenti i materialı (1920-1921) (Azerbaycan'da Sovyet gücünün zaferi mücadelesinde XI. Ordusuna uluslararası yardım Belgeler ve materyaller (1920-1921)), Azərneşr, Bakı 1989, 196 str.

“İsayev Ə. Gəncə qiyamı (Gence ayaklanması)”, *Həyat qəzeti*, 8 may 1992-ci il.

Katibli M., *Çingiz İldırım*, Azərneşr, Bakı 1964.

Qasımlı M., *Azərbaycan türklərinin milli mücadilə tarixi 1920-1945*, İstanbul 2006, 111 s.

Quliev Dj. B., *K istorii obrazovaniya Vtoroy Respubliki Azerbaydjana (Azerbaycan İkinci Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihi hakkında)*, Bakı, 1997, 164 str.

Məmmədzadə M. B., “Otuzikilərin dastanı (Otuzikilerin Destanı)”, *Fəryad qəzeti*, 28 may 1991-ci il.

Rəhimov Ə. C., *1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi (1920'de Azerbaycan'da toprak mülkiyetinin kaldırılması)*, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı 1962.

Rəsulzadə M. Ə., *Azərbaycanda milli hərəkət (Azerbaycan'da milli hareket)*, Bakı, 2009, 128 s.

Traskunov M. B., *Qeroiçeskiy boyevoy put XI Armii na frontax qrajdanskoj voynı (1918-*

1921 qq.) (XI Ordunun iç savaşın cephelerinde kahramanca savaş yolu (1918-1921)), Tbilisi 1958. 274 str.

Velikanov M .D., “Qandjinskoye vosstanie i yeqo likvidasiya (vospominaniya). (Gence ayaklanması ve tasfiyesi (Anılar))”, *Voyna i revolyusiya*, No. 2, 1928, str. 142-158.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Güney Doğu Asya Müslümanları: Burma, Cava ve Filipinler [1900-1914]

Selim Hilmi Özkan*

Özet

Bu çalışmada genelde Güney Doğu Asya özelde ise Burma, Cava ve Filipinler hakkında hazırlanan raporlar üzerinden Osmanlı Devleti'nin Güney Doğu Asya Müslümanları ile olan ilişkileri ele alınacaktır. Filipin Başşehbenderi Necip Halil'in 1911, Filipinler'e şeyhülislâm vekili olarak görevlendirilen Muhammed El-Vecih el-Geylani el-Nablusi'nin 1913 tarihli raporlarında Güney Doğu Asya Müslümanları hakkında önemli bilgiler vardır. Necip Halil Müslümanların yaşamları hakkında bilgi verirken, el-Nablusi Güney Doğu Asya'daki şehbenderlerin içinde bulunduğu durumdan şikâyetçi olarak, bu şehbenderlerin yetmiş milyonluk Müslüman nüfusu ile İslâm dünyasının en büyük kitlesini teşkil eden coğrafyada yeteri kadar temsil edemediklerinden ve görevlerini yapmadıklarından yakınmaktadır. Ayrıca bölge Müslümanlarının hac farızasını yerine getirme konusunda karşılaştıkları sıkıntıları özetlemiştir. Buradaki Müslümanların zaman zaman dolandırıcılar tarafından dolandırıldıkları da rapora yansımıştır. Burada hacca gidecek olanlardan alınan verginin kaldırılması, Hindistan'da bir cami inşası, buraya vaiz atanması Kalkuta, Lahor gibi şehirlerde yeni şehbenderlikler açılması raporda istekler arasında yer almıştır. Dikkat çeken bir öneri ise, Hindistan ve İstanbul arasında irtibatın güçlendirilmesi için Urdu lisansı ile bir gazetenin çıkarılması veya İstanbul'da çıkan bir gazetenin tercüme edilerek basılmasıdır. Güney Doğu Asyalı Müslümanların hilafetin korunması, Osmanlı donanmasının yeniden ihyası için elinden ne gelirse yapacağı raporda çok açık bir şekilde ortaya konmuştur.

Çalışmamızda hem bu raporlar üzerinden hem de yapılan yazışmalardan yola çıkarak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı öncesinde Burma, Cava ve Filipinler'deki Müslümanlar ile olan ilişkileri değerlendirilmeye çalışılacaktır. Konumuzun kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan belgeler ve bunların arka planı oluşturmuştur. Bunun dışında özelde Burma, Cava ve Filipinler genelde Güney Doğu Asya üzerine yurt içinde ve yurt dışında yapılan araştırmalar da araştırmamız boyunca bize yol gösterecektir.

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, shilmi@yildiz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6381-8553, DOI: 10.37879/9789751756466.2023.7

Anahtar Kelimeler: Burma, Cava, Filipinler, Necip Halil Efendi, Muhammed El-Vecih el-Geylani el-Nablusi.

Southeast Asia Muslims before the World War I: Burma, Java, and the Philippines [1900-1914]

Abstract

In this study, the relations of the Ottoman Empire with the Muslims of the Southeast Asia will be discussed through the reports prepared about the Far East in general, Burma, Java and the Philippines in particular. The reports of the Philippine Chief Consul Najib Khalil and Mohammad Al-Vecih Al-Geylani Al-Nablusi appointed as the Sheikh-ul-Islam representative of the Philippines had important information about the Muslims of the Southeast Asia, prepared consecutively in 1911 and 1913. Najib Khalil gives information about the lives of Muslims whereas Al-Nablusi complains about the condition of consuls in Southeast Asia and they did not adequately represent and did their duty in the geography which constituted the largest mass of the Islamic world, with the population of seventy million Muslims. He also outlined the troubles local Muslims face in fulfilling the pilgrimage. It was also reflected in the report that the Muslims there were sometimes defrauded. The removal of the tax levied on pilgrims there, the construction of a mosque in India, the appointment of a preacher and the opening of new consulates in cities such as Calcutta and Lahore were among the requests in the report. A notable proposal was the publication of a newspaper in Urdu language in order to strengthen the connection between India and Istanbul or the translation of a newspaper published in Istanbul. The protection of the caliphate by the Southeast Asia Muslims and to help restore the Ottoman navy was made clear in the report.

In our study, we will try to contextualize the relations of the Ottoman Empire with Muslims in Burma, Java and the Philippines before World War I based on both these reports and the correspondence. Documents in the Presidency Ottoman Archives and their background are the sources of our subject. In addition to this, the research conducted at home and abroad on the Southeast Asia in general and Burma, Java and the Philippines in particular will guide us through our research.

Keywords: Burma, Java, Philippines, Najib Khalil Efendi, Mohammed Al-Vecih Al-Geylani Al-Nablusi.

Giriş

Hindistan ve Burma dışında kalan Cava, Singapur, Malezya ve Filipin Adalarında yaşayan halkın İslamiyet ile ilk tanışmaları IX. ve X. yüzyıllarda bölgeye gelen Arap tüccarlar vasıtasıyla olmuştur. Müslüman Arap tacirler çeşitli malları satmak ve almak için Çin'e yaptıkları yolculuk sırasında buradaki sahillere uğramışlardır. Böylece İslamiyet Güney Doğu Asya'da yayılma imkânı bulmuştur.¹ Cava mahalli kaynakları İslamiyet'in yayılışını "walisongo"² olarak bilinen dokuz veliye atfederler. Rivayetler çelişkili ve çeşitli olsa da Cava'daki en eski İslami mezar taşı miladi 1102 tarihlidir.³

İnsanlık tarihinin en eski merkezlerinden olan Burma ve çevresinde ise İslamiyet Gazneli Mahmut'un Hindistan seferleri sonrası yayılma imkânı bulmuştur. Hindistan'da kurulan ilk Türk devleti olan Delhi Sultanlığının İslamiyet'in Burma ve çevresinde yayılmasında büyük katkısı vardır. Daha sonra bölgede hâkimiyeti eline alan Babür İmparatorluğu döneminde İslamiyet daha geniş bir alana yayılmıştır.⁴

Coğrafi keşifler ve Avrupa'nın yayılması sonrası Portekizliler 1511'de Malaka'yı ele geçirmiştir. Lizbonlu Seyyah Tome Pires Malaka'da kaldığı süre zarfında Cava adasına da gelmiştir. Magellan ise 16 Mart 1521 tarihinde Filipin Adalarına gelmiştir. Magellan'dan sonra adaya sömürge amaçlı gelen İspanyollar, adayı 1565 tarihinde işgal etmişlerdir.⁵ Bu işgaller sonrası Cava, Malezya, Brunei, Singapur, Sulu Sultanlığı ve Filipin Adalarının da içinde bulunduğu Güney Doğu Asya bölgesi, Avustralya ve Çin arasında ticari açıdan önemli bir noktada bulunduğundan dolayı bu bölgenin önemi giderek artmıştır. Bunun için bu bölge

1 Cesar Adib Majul, *The Contemporary Muslim Movement in the Philippines*, çev. L. Balkan, Mizan Press Majul, Berkeley 1973, s. 15.

2 "Walisongo" "wali" ve "songo" kelimelerinin birleşimi ile oluşmuştur. "Wali" Arapça "veli-ولی" kelimesinin karşılığı olarak Allah'ı çok seven ve ona çok yakın olan insanlar için kullanılmıştır. "Songo" kelimesi Cava dilinde "dokuz" anlamına gelmektedir. Bu nedenle "walisongo" Allah tarafından sevilen ve Allah'ı seven dokuz kişi anlamına kullanılmaktadır (Ulin Nuha, *Osmanlı İmparatorluğu'nun 16.-19. Yüzyıllar Arasında Cavalı Müslümanlar Üzerindeki Etkileri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 18).

3 Nuha, *agt.*, s. 18; İsmail Hakkı Göksoy, *İslâm'ın Güneydoğu Asya'ya Girişi ve Yayılışı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998, s. 96.

4 Ekrem Saltık, *Güney Asya ve Uzak Doğu'da Osmanlı İzleri*, Nesil Yayınları, İstanbul 2011, s. 124.

5 Wolfram Eberhard, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 543.

Britanya, Hollanda, Fransa, İtalya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi birçok sömürgeci devletin de ilgisini çekmiştir.⁶

Bilhassa sanayi inkılabı sonrası XIX. yüzyıl boyunca Cava, Malezya ve Filipin Adaları'nın da içinde bulunduğu Hint Adaları sömürgelere giden yol güzergâhında olmasından dolayı Osmanlı Devleti'nin de siyasi gündemine girmiştir.⁷ Osmanlı Devleti buradaki gelişmeleri bilhassa Madrid ve batı başkentlerindeki temsilcilikler vasıtasıyla takip etmiştir.⁸

Güney Doğu Asya ve Uzak Doğu bilhassa Osmanlı-Uzak Doğu ilişkileri üzerine ülkemizde son yıllarda yapılan yeni çalışmalar olmakla birlikte yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda Hasan Türker tarafından kaleme alınan "ABD'nin Talebi Üzerine Mehmet Vecih'in Filipinler'e Şeyhülislâm Vekili Olarak Görevlendirilmesi (1913)" isimli çalışma bu alanda önemli bir adımdır. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi tarafından kurulan Osmanlı Malay Dünyası Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından Osmanlı Arşiv belgelerine dayalı bazı araştırmalar yayınlanmıştır. İsmail Hakkı Göksoy tarafından *İslam'ın Güneydoğu Asya'ya Girişi ve Yayılışı, Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri* isimli kitaplar ve aynı yazarın Uzak Doğu üzerine yaptığı çalışmalar ile Cesar Edip Majul'un çalışmaları bu alanda zikredilmeye değer eserlerdir. Azmi Özcan tarafından kaleme alınan "1880'de İstanbul'da Çıkarılan bir Gazete ve İngiltere'nin Kopardığı Fırtına, Peyk-i İslam", ile aynı yazarın "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları" isimli makaleler bu alana katkı sağlayan diğer önemli çalışmalar arasındadır. Diren Çakılcı tarafından bölgede kurulan şebhenderlikler hakkındaki çalışmalar bu alanda yapılan önemli çalışmalar arasında zikredilebilir. İsmi burada zikretmediğimiz fakat kullandığımız ve kaynakçada gösterdiğimiz alana katkı sağlayan diğer kaynakları da ayrıca ifade etmekte fayda vardır. Biz ise bu çalışmada Güney Doğu Asya Osmanlı ilişkileri bağlamında Birinci Dünya Savaşı öncesi Burma, Cava ve Filipinler'de yaşayan Müslümanların durumu hakkında bir değerlendirme yapacağız. Çalışmamızın kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan vesikalar ile bu belgelere dayalı yapılan çalışmalar oluşturmuştur.

6 Barbara Watson Andaya, L. Y., *A History of Malaysia*, Palgrave Macmillan, Macmillan 1984, s. 185.

7 BOA, Y.PRK.EŞA., 32/63.

8 BOA, Y.A.HUS., 323/133; BOA, Y.MTV., 163/46.

1. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Burma, Cava ve Filipinler

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman Osmanlı dünyası hariç eski ve yeni kara kıtalarının büyük bir kısmı sanayileşmesini tamamlamış sömürgeci devletler tarafından işgal edilerek sömürge haline getirilmiştir. Masumane bir anlayış, samimi bir inanç ve ekonomik ihtiyaçları temin etme arzusu ile başlayan keşifler, zamanla sömürgeciliğe ve yeni kıtalarda yerleşme yarışına dönüşecektir. Bu yarışmanın bir sonucu sömürgeci devletler kendi büyüklüklerinin kat kat üstünde bir alana hükmetmeye başlamışlardır. Bu artışın bir sonucu 18. yüzyıldan itibaren uluslararası ilişkilerde sömürge faaliyetleri birinci sıraya oturmuştur. Çünkü Avrupa 1800'de dünyanın %35'ni işgal etmiş durumdayken, 1878'de %67'sini, 1914'e gelindiğinde ise %88'inü işgal etmiş durumdaydı. Daha açık bir ifadeyle 1800'lerden 1914'e kadar Avrupalı güçler, dünya üzerindeki doğrudan denetimlerini iki katından fazla artırmıştır.⁹ Bu süreç coğrafi keşifler sonrası başlamış ve XIX. yüzyıl içerisinde tamamlanmıştır. Birinci Dünya savaşı öncesi Güney Doğu Asya sınırları içerisinde yer alan ve Müslümanların da yaşadığı Burma [Myanmar], Cava [Endonezya] ve Filipinler de büyük oranda bu sonuç ile karşılaşmıştır.

Burma bugünkü adı ile Myanmar, Hindistan'a egemen olan İngilizler tarafından 1826'dan sonra adım adım işgal edildi. İşgal sonrası bölgede sömürge yönetimi resmi olarak 1858'de kuruldu. Bu işgal Burma'nın bağımsızlığını kazandığı tarih olan 1948 yılına kadar sürdü.¹⁰ İngilizler Burma'daki işgalleri boyunca Burma topraklarını Hindistan siyasi yapısına dâhil etmek için bir politika da uygulamışlardır.¹¹

Endonezya'nın başkenti Cakarta'nın da yer aldığı Cava adasına ilk önce İspanyollar 1511 de daha sonra Hollandalılar 1595 yılında gelmiştir. Bu tarihten Endonezya'nın bağımsızlığını kazandığı 1949 yılına kadar yaklaşık 350 yıl ada Hollanda işgalinde kalmıştır. Bu işgal döneminde Cava adası Hollanda kolonisinin merkezi konumuna getirilmiştir. Hollandalı tüccarlar 1602 yılında United East India Company [Birleşik Doğu Hindistan Şirketi]'ni kurmuşlardır. Bu şirket ve

9 John Merriman, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul 2018, s. 887.

10 Ashley Wright, *Opium and Empire in Southeast Asia*, Palgrave Macmillan Wright, New York 2014, s. 151.

11 Eberhard, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, s. 309; Aparna Mukherjee, *British Colonial Policy in Burma*, Abhinav Yayınları, New Delhi 1988, s. 526.

daha sonra kurulan şirketler adadaki tüm ticari faaliyetleri kontrol altına almıştır.¹² Sadece ticari faaliyetler ile buradaki işgal rejimini devam ettiremeyeceğini anlayan Hollanda, 1618 yılında Jan Pieterszoon Coen'i adaya genel vali olarak atadı. Coen bir liman şehri olan Cakarta'yı ele geçirdi ve şehrin ismini de Batavya olarak değiştirdi. Böylelikle ticari amaçla gelen Hollandalılar adayı işgal için ilk adımı atmış oldular.¹³ Zaman içerisinde tüm ada ve adalar işgal edildi. Uzun süre Hollanda sömürge yönetiminde kalan Cava halkı katı bir şekilde baskı altında tutuldu. Fakat XIX. yüzyılın başlarından itibaren Müslüman toplum arasında İslami birlik uyanış hareketi ortaya çıkmaya başladı. Billhassa Hac için giden genç Müslümanlar ile Mısır el-Ezher üniversitesinde eğitim görenler bu uyanış hareketinde öncü rol oynamıştır.¹⁴ Burma Müslümanları gibi Cava Müslümanları da Hicaz Demiryolu yapımına hem maddi hem de manevi destek vermişlerdir. Bu destek Hollandalıları çok rahatsız etmiştir. Bunun için Hollanda yerel yönetimi İslam birliğini güçlendirebilecek düşüncesi ile Cava ve Endonezya da hem şehbenderlerin faaliyetini hem de yardım için gelenleri elinden geldiğince engellemeye çalışmıştır.¹⁵ Cavahlılar oryantalist bakış açısıyla Hollandalılar nazarında adeta insan ile hayvan arasında bir varlık olarak görülmüştür.¹⁶

Filipinler ise 1565'de İspanya, 1898 tarihinde de Amerika Birleşik Devletleri tarafından işgal edilmiştir. 1898 yılında İspanya ile Amerika Birleşik Devletleri'nin anlaşması sonucu Filipinler'le birlikte Guam, Porto Riko ve bazı adalar 20 milyon dolar karşılığında Amerika yönetimi tarafından İspanyollardan para karşılığında satın alınmıştır. Bu işgal sonrası Filipinler'in Müslim ve Gayr-i Müslim halkı direnişe geçmiştir. Bu direniş üzerine Amerikan yönetimi Müslümanları yanına çektiği zaman direnişi kırabileceğini düşünüyordu. Bunun için 20 Ağustos 1899 tarihinde Filipinli direnişçileri Luzon ve Visaya adalarında tesirsiz hale getirmek gayesiyle Sulu Sultanı ile bir antlaşma imzaladı. Antlaşmaya göre Amerika Birleşik Devletleri Müslümanların dinine, örf ve adetlerine karışmayacak, aynı zamanda sultanın haklarına da saygı gösterecekti. Bunun karşılığında ise Müslümanlar Amerikan ordusuna karşı mücadele etmekten vazgeçip Amerikan egemenliğini

12 Wright, *Opium and Empire in Southeast Asia*, s. 17.

13 Eberhard, *Uzak Doğu Tarihi*, s. 325.

14 İsmail Hakkı Göksoy, *Endonezya'da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, İsam Yayınları, Ankara 1995, s. 27.

15 İsmail Hakkı Göksoy, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004, s. 104; *Sıratmüstakim*, C 6, S. 131, s. 10.

16 *Sıratmüstakim*, C 8, S. 192, s. 192.

tanıyacaktı. Fakat Amerikan yönetimi bu anlaşmaya sadık kalmayarak Luzon ve Visaya'daki direnişçileri etkisiz hale getirdikten sonra Müslümanlarla yapmış olduğu antlaşmayı tek taraflı bozarak Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Sulu ve Mindanao adalarını işgal etti.¹⁷ Amerikan işgal yönetiminin Müslüman halkın destek ve güvenini kazanmaya yönelik siyaset izlemesi sebebiyle, Müslümanlar da zamanla askeri mücadelelerine son vererek Amerikan idaresini kabullenmeye başladılar. Sulu Sultanı Jamul al-Kiram-II, idaresi altında bulunan bölgelerin egemenlik haklarını 6000 dolar yıllık maaş karşılığında 1915 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne devretti.¹⁸ Bunda Filipinli Müslümanların bağımsız bir Filipin yerine Amerikan idarisinde bir yönetimin kendileri açısından daha güvenli ve huzurlu olacağına olan inanç vardır. Çünkü Filipinli Müslümanlar Hristiyan Filipinli yöneticilerin idaresinde yaşamaktansa Amerikan yönetiminin daha iyi bir yönetim olacağına inanmaya başlamıştır.¹⁹ Bunun sebebi ise Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında geçmişte yaşanmış çatışma ve kötü hatıralar Filipinli Müslümanları bu yolu seçmeye itmiştir. Ayrıca adada idareyi devralan Amerikan yönetimi Müslümanların hayatını kolaylaştırıcı düzenlemeler yaparak onların güvenini kazanmaya çalışmıştır.²⁰

2. Güney Doğu Asya'da Şehbenderliklerin Açılması ve Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Güney Doğu Asya ülkelerinde XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar resmi bir temsilciliği yoktu. Buna rağmen Güneydoğu Asya Müslümanları Osmanlı dünyasına büyük bir sevgi beslemekteydi. Bunun için Osmanlı Devleti bu coğrafyalarda bir temsilcilik açmak için girişimlerde bulundu. Bu amaçla ilk olarak 1864 yılında Singapur'da bir konsolosluk açıldı. İlk konsolos olarak da Arap asıllı Seyyid Abdullah el-Cüneyd atandı. Onun ölümünden sonra Hollandalılar ve İngilizlerin engellemesi ile yeni bir konsolos atanamadı. Osmanlı yönetimi Güney Doğu Asya ile ticaret yapan vatandaşlarının işlemlerini kolaylaştırmak, buraların Müslüman halkı ile daha yakından ilgilenilebilmek, hilafetin dini otoritesinden

17 Sait Yılmaz, "ABD'nin Filipinlere Askeri Müdahaleleri", ed. H. Çakmak, *ABD'nin Askeri Müdahaleleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s. 317.

18 İsmail Hakkı Göksoy, "Filipinler'de İslamiyet" *Diyanet İlmî Dergi*, S. 31/3, 1995, s. 83-106; Thomas M. Kiefer, *The Tausug Violence and Law in a Philippine Moslem Society*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1972, s. 4; R. J. May, "The Philippines", ed. Muhammed Ayoop, *The Politics of Islamic Reassertion*, Croom Helm London, London 1977, s. 215.

19 Majul, *The Contemporary Muslim Movement in the Philippines*, s. 20.

20 BOA, BEO., 4174/313019; BOA, HSDHADB., 1/54.

yararlanmak amacıyla 12 Nisan 1883 tarihinde Ali Galip Bey'i Batavya'ya²¹; 5 Mayıs 1901 tarihinde Ümit burnu Mektebi Osmanî Müdürü Hacı Ataullah Efendi'yi Singapur'a²²; 27 Temmuz 1910 tarihinde Necip Halil Efendi'yi Manila'ya [Filipinler] resmi şebbender olarak atamıştır.²³ Burma'da ise 1905 yılında fahri bir şebbenderlik açılmıştır.

2.1. Batavya [Cava] Şebbenderliği ve İslam Ahalisi

Osmanlı yönetimi ile Hollanda arasında 1857 yılında Hint adalarında şebbenderlik ve diplomatik temsilcilik açabilmek için bir antlaşma yapılmıştır. Buna rağmen uzun süre şebbenderlik açılmadı. Hollanda vatandaşı Mösyö Haymon 1859 tarihinden beri Semarang şehrinde konsolos olarak görev yaptığını beyan ederek 15 milyon Müslüman'ın yaşadığı Cava Adasında Avrupalı devletlerin temsilcisi olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin bir şebbenderi olmadığı için bu bölge ile yapılan ticari faaliyetlerin düzenli yapılabilmesi için Osmanlı Devleti adına şebbender olmak için 21 Nisan 1865 tarihinde müracaatta bulunmuştur.²⁴ Fakat Osmanlı Devleti 1857 antlaşmasına dayanarak Endonezya ile Hicaz arasında ticari faaliyette bulunan Müslüman ve Osmanlı vatandaşlarının hukukunu korumak ve işlerini kolaylaştırmak için Cava adasında bir şebbenderlik kurulması için ancak 1881 yılında Osmanlı'nın Lahey elçisinden bir çalışma yapmasını istemiştir. Lahey elçisinin yaptığı çalışma sonrası Cava şebbenderliği için öngörülen 10.000 Hollanda florini masraf Hariciye Nezareti tarafından çok bulunmuş olmalı ki bu konu da bir gelişme olmamıştır. Bunun üzerine 17 Şubat 1882 tarihinde Bağdatlı Seyyid Aziz Efendi fahri bir şebbender olarak Cava adasına görevlendirilmiştir.²⁵ Aziz Efendi'nin adaya şebbender olarak atanması Hollanda yönetimini rahatsız etmiştir. Hollanda'nın tüm itirazlarına rağmen Osmanlı yönetimi geri adım atmamış ve Aziz Efendi Batavya'daki görevine başlamıştır. Bu görevlendirme sonrası buradaki şebbenderlik Birinci Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdürmüştür.²⁶

Resmi ilk şebbender ise Galip Bey'dir. 12 Nisan 1883 tarihinde bu göreve atanan

21 BOA, İ.HR., 289/18146.

22 BOA, BEO., 1655/124078; BOA, HR.ŞFR.3., 507/24.

23 BOA, İ.HR., 423/22.

24 BOA, HR.TO., 74/71.

25 BOA, İ.HR., 285/17778.

26 Göksoy, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri*, s. 96; Diren Çakılcı, "Batavya'da Osmanlı Baş Şebbenderliği: Kuruluşu, Baş Şebbender Ali Galip Bey ve Layihası", *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 8/28, 2017, s. DCCXXVI-DCCXLIX.

Ali Galip Bey, 21 Nisan 1883 tarihinde Batavya'daki görevine başlamıştır.²⁷ Ali Galip Bey'in şebkender olarak atanması bölge halkı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Galip Bey Cavahırlar'ın başta hac problemleri olmak üzere birçok sorunu ile yakından ilgilendi. Hollanda hükümeti ise Osmanlı şebkenderlerini sadece birer ticari temsilci gibi görmek istemiştir. Hiçbir zaman diplomatik misyonlarını kabul etmeye yanaşmamıştır.²⁸ Çünkü Gerek İngilizler gerek Hollandalılar bölge üzerinde sürekli bir baskı uygulayarak yerel halkın ticaret yapmasını engellemek başta olmak üzere birçok alanda sindirmişlerdir. Bilhassa Osmanlı vatandaşlarına gümrüklerde zorluk çıkarmışlardır.²⁹

Ali Galip Bey şebkender olarak göreve başladıktan sonra hazırlamış olduğu raporlarında ve daha sonra kaleme aldığı layihasında bölgede yapmış olduğu çalışmaları ayrıntılı şekilde aktarmıştır. Arap asıllı Endonezyalılar ile sıcak ilişkilerini ve onların bu ilişkilerden memnuniyetini bildirmiştir. Ali Galip Bey Hollandalıların Endonezya'da Müslümanlara yaptıkları baskılar ve buradaki idari mekanizma hakkında da bilgi aktarmıştır.³⁰ Ali Galip Bey yaptığı çalışma sonrası Cuma hutbelerinde yeniden halifenin isminin zikredilmesini sağlamıştır. Hollandalıların yaptığı baskılar sonrası Cuma hutbelerinde halifenin ismi zikredilmiyordu. Halifenin isminin yeniden hutbelerde zikredilmesi Endonezya Müslümanlarının Osmanlı ve halife ile bağlarını güçlendirilmesi açısından önemlidir.³¹ Ali Galip Bey merkeze gönderdiği raporlar dışında "Felemenk Devleti Müstemlakâtından Cezâyir-i Hindiyeye Hakkındadır" isimli layihasında bölge hakkında çeşitli bilgiler içermektedir. Bu layiha Diren Çakılcı tarafından değerlendirilmiştir.³² Ali Galip Bey layihada adaların ve bölgenin coğrafi, dini, nüfus durumu gibi birçok konuda bilgiler sunmuştur. Hollanda'nın aday işgaline de değinen Ali Galip Bey, Müslümanların Hollanda yönetimine karşı direnişine de geniş yer ayırmıştır. Ayrıca layiha da adadaki Hollanda'nın idari yapılanması hakkında da bilgiler vardır. Ali Galip Bey diğer şebkenderler gibi bölge Müslümanları tarafından samimi bir şekilde karşılandığını ve bölge Müslümanları ile olan sıcak ilişkilerinden bahseder. Elbette Ali Galip Bey başta olmak üzere Uzak Doğu ve Güney Doğu Asya'da görev yapan Osmanlı konsolos ve şebkenderlerinin

27 BOA, İ.HR., 289/18146.

28 Göksoy, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri*, 2004, s. 97.

29 BOA, HR.TO., 582/32.

30 BOA, Y.PRK.EŞA., 3/60.

31 BOA, Y.PRK.HR., 14/15; Göksoy, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri*, 2004, s. 99.

32 Çakılcı, "Batavya'da Osmanlı Baş Şebkenderliği", s. DCCXXXVI-DCCXLIX.

Müslümanlar tarafından sıcak karşılanması sömürge yönetimlerini hep rahatsız etmiştir. Bunun için Müslümanlar ile sıcak ilişki kuran tüm şebhenderler hem siyasi hem idari baskı altına alınmışlar hem de çeşitli iftiralara maruz kalmışlardır. Ali galip Bey ve halefleri de bu iftiralardan nasibini almıştır.

Galip Bey'in görev süresinin bitiminden sonra yerine yeni bir şebhender atanmadı. Bir süre boş kalan şebhenderliğe 30 Temmuz 1894 tarihinde Atina ve Pire şebhenderi Rıfki Bey atanmıştır.³³ Hollandalıları en çok rahatsız eden şebhenderlerden birisi de Mehmed Kâmil Bey'dir. Her şebhender gibi Kâmil Bey de Osmanlı hilafetinin bölge halkı tarafından saygınlığının devam etmesi için çalışmalar da bulunmuştur. Kâmil Bey'in çalışmaları Hollanda yönetimini çok rahatsız etti. Bunun için Kâmil Bey hakkında aslı astarı olmayan çok çeşitli haberler yayıldı. Kâmil Bey en sonunda 1898 yılında görevinden uzaklaştırıldı.³⁴

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Batavya şebhenderi Refet Beydi. Refet Bey aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Cava'daki son şebhenderi olmuştur. Refet Bey savaşın arifesinde halkı bilinçlendirmek için çalışma yapmıştır. Cava'daki Fransa, İngiltere ve Japonya'nın siyasi faaliyetleri hakkında hazırladığı raporu Hariciye Nezaretine ulaştırmıştır.³⁵ Refet Bey'in çalışmaları hem İngilizleri hem de Hollandalıları rahatsız etmiştir. Bilhassa Hollandalılar kendi sömürgelerinde görev yapan bir şebhenderin bu faaliyetlerinden şikâyetlerini izhar etmekten çekinmemişlerdir. Refet Bey savaş devam ederken 11 Ocak 1916 tarihinde faili meçhul bir şekilde evinde öldürülmüştür.³⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Sultan Mehmed Reşad Müslümanların halifesi sıfatıyla 11 Kasım 1914 tarihinde cihad fetvası yayınlamıştır. Bu cihad beyannamesi Hollandalıları da büyük oranda endişelendirmiştir. Çünkü 40 Milyon civarında Müslümanın yaşadığı Cava coğrafyası Hollanda sömürgesindeydi. Bu cihad çağrısı Cavalı Müslümanlara da yapılmaktaydı. Hollanda savaşta tarafsız olduğunu bildiren cihad fetvasından Cava Müslümanlarının çıkarılmasını istedi. Hollanda'nın baskısı etkisini gösterdi. Fetvanın yayınlanmasından altı ay sonra bu cihad çağrısının tarafsız olan Hollanda'ya karşı olmadığı düzeltilmesi yapıldı.³⁷

33 BOA, Y.A.RES., 71/25.

34 Göksoy, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri*, 2004, s. 100.

35 BOA, HR.SYS., 2406/80.

36 Göksoy, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri*, 2004, s. 100.

37 Göksoy, *age.*, s. 128.

Birinci Dünya savaşı başlamadan önce Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasında Cava Müslümanları toplamış oldukları nakit yardımları Seyyid Ebu Bekir bin Abdullah el-Uttası'nın mektubu ile birlikte 2 Aralık 1912 tarihinde 12.000 frank, 9 Aralık 1912 tarihinde 12.000 frank, 17 Ocak 1913 tarihinde 12.000 frank, 19 Mart 1913 tarihinde 10.000 frank toplamda 46.000 frangı, daha sonra beşinci bir taksit olarak 6.000 frangı İstanbul'a ulaştırmışlardır.³⁸ Yine Osmanlı donanması için toplanan 984 kuruş Refet bey aracılığı ile ilgili birimlere ulaştırılmıştır.³⁹

2.2. Manila [Filipin] Baş Şehbenderliği ve Müslümanlar

Bu dönemde açılan şehbenderlikler içerisinde en dikkat çekeni Filipinler'in başkenti Manila'da açılan şehbenderliktir. Manila şehbenderlik görevine 27 Temmuz 1910 tarihinde başşehbenderlik unvanını muhafaza etmek üzere Ragusa eski başşehbenderi Necip Halil Efendi atanmıştır. Necip Halil Manila'da Mart 1912 tarihine kadar görev yapmıştır.⁴⁰ Manila'ya bir şehbenderlik açılması Filipin adalarında yaşayan Müslüman halkı ziyadesiyle memnun etmiştir.⁴¹

Manila'daki görevine başladıktan sonra bir rapor hazırlayan Necip Halil, 18 Haziran 1911 tarihli raporunda Filipin adalarındaki 300.000'den fazla Müslüman hakkında çeşitli malumatlar vermektedir.⁴² Raporunda adanın güneyinde Mindanao'da yaşayan Moro Müslümanlarının İslam Âlemi tarafından pek bilinmediğini ifade eden Necip Efendi, bu konunun üzerinde hassasiyetle durulması gerektiğinden bahsetmektedir. Necip Efendi'nin Manila'ya varmasından birkaç gün sonra tesadüfen Manila'da bulunan Sulu Sultanı, Necip Halil'in geldiğini duyduğu için mahiyetindeki beş kişi ile birlikte Necip Halil'i ziyarete gelmiştir. Bu ziyaret sırasında Sulu Sultanı bölgedeki Müslümanların Amerikan işgalinden rahatsız olduklarını fakat buna karşı koyacak güçlerinin olmadığı için İslam halifesinden destek beklediklerini bildirmiştir. Necip Efendi raporunda Filipin Müslümanlarının cehaleti ve sefaletinden bahsetmektedir.

38 BOA, DH.KMS., 15/3.

39 *Sırâtülmüstakîm*, C 11, S. 282, 1914, s. 352.

40 BOA, İ.HR., 423/22.

41 *Sırâtülmüstakîm*, C 8, S. 192, s. 192.

42 BOA, HR.SYS., 1010A/10; 1913 tarihli başka bir belgede ise burada yaşayan Ahali-i İslam sayısı 600.000'ne yakın olduğu ifade edilmektedir. Bk. BOA, BEO., 4174/313019. İctihad dergisinde Rıza Tevfik imzasıyla yayımlanan 22 Mayıs 1913 tarihli bir makalede burada yaşayan Müslümanların sayısı 1.000.000 olarak verilmiştir. Bk. Rıza Tevfik, "Filipin Müslümanları ve Makam-ı Hilafet", *İctihad*, S. 65, 22 Mayıs 1913, s. 1403.

Filipinli Müslümanların bu cehaletten kurtulması için Osmanlı Devleti'nin buraya ilim adamları göndermesini de tavsiye etmiştir.⁴³

Necip Halil Filipin Adalarında yaşayan Osmanlı tebaasının bir listesini de çıkarmıştır. Bu rapora göre adada yaşayan Osmanlı vatandaşının yaklaşık 200–220 arasında olduğunu anlıyoruz. Bunlardan 70–80 kişinin vilayet ahalisinden, 140 ile 150 kişinin de Cebel-i Lübnan bölgesindedir⁴⁴. Bunlardan 60 kadarı Manila'da ikamet etmektedir. Diğerleri adaların çeşitli yerlerine dağılmış şekildedir. Necip Halil, Osmanlı vatandaşlarının adanın çeşitli yerlerinde dağılmış oldukları için bunların tam ve zamanında kaydını yapamadığını raporunda ifade etmektedir. Osmanlı vatandaşlarından bir kısmının Osmanlı tabiiyetini terk ederek Amerikan vatandaşlığına geçmelerini de bu duruma bir sebep olarak göstermiştir. Osmanlı vatandaşlarının bir kısmı da kaydolmayı kabul etmemiştir. Şehbender Necip Halil bu 200–220 kişiden ancak 111 kişiyi kayıt altına alabildiğini, bilhassa Amerika'da yayın yapan bazı gazetelerin kaydedilen kimselerin askere alınacağı şeklinde bir yaygara çıkarmalarından dolayı insanların deftere kayıt olmaktan imtina ettiklerini beyan etmektedir. Bu yüzden Cebel-i Lübnan ahali Osmanlı vatandaşlarından ancak 53 kişiyi kayıt edebildiğini kalan 70–80 kişinin kaydedilemediğini bildirmektedir.⁴⁵

Manila'da açılan başşehbenderlik ve Necip Halil'in burada göreve başlamasından sonra Amerika Birleşik Devletleri Zamboanga sömürge Valisi Albay John Park Finley'in girişimleri⁴⁶ ile 1913 yılında Filipinler'e şeyhülislâm vekili olarak görevlendirilen Muhammed El-Vecih el-Geylani el-Nablusi de Filipinler ve Uzak Doğu'daki gözlemleri hakkında bir rapor hazırlamıştır. Vecih Efendi'nin hazırladığı rapor kadar Filipinlere şeyhülislâm vekili olarak atanma süreci ve yolculuğu, Filipinler'de göreve başlamasından sonra buradan ayrılmak zorunda kalması ve maaş bağlanma süreci de önemlidir. Çünkü kendisine maaş bağlanmadığı için maaşın kim tarafından ve nasıl ödeneceği belli oluncaya kadar harcaması için 4. Ordu Komutanlığı örtülü ödeneğinden 400 lira ödenek çıkartılmıştır.⁴⁷ Ayrıca Vecih

43 BOA, HR.SYS., 1010-A/10; Selim Hilmi Özkan, "Filipin Başşehbenderliğinin Açılması ve Necip Halil'in Faaliyetleri (1910-1912)", ed. Ahmet Dönmez, *Yeni ve Yakınçağlarda Osmanlı Diplomasisi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2019, s. 299-316.

44 Bu yıllarda Suriye ve Cebel-i Lübnan bölgesinden Kuzey ve Güney Amerika'ya yoğun bir göç yaşanmaktadır.

45 Özkan, *Filipin Başşehbenderliğinin Açılması ve Necip Halil'in Faaliyetleri*, s. 312.

46 BOA, BEO., 4174/313019; HR.SYS., 70/36.

47 BOA, DH.EUM.KLU., 9/12.

Efendi'nin ikinci gidişinden önce savaş başladığı için 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, 19 Nisan 1915 tarihinde Vecih Efendi'nin Filipinlere hareketinden önce ne kadar güvenilir bir kimse olup olmadığı hakkında araştırma da yaptırmıştır. Cemal Paşa'nın Vecih Efendi hakkında istihbarat yaptırmasının temel nedeni, onun görev yaparken Filipinler ile birlikte bilhassa Hindistan ve çevresinde cihad ilan ederek Müslümanları Osmanlı lehine harekete geçirip geçiremeyeceği konusunda kabiliyeti ile birlikte ne kadar güvenli bir kimse olup olmadığı ve kimliği hakkında bilgi sahibi olmak istemesidir.⁴⁸ Çünkü Vecih Efendi daha önce Zamboanga sömürge Valisi Albay John Park Finley'in girişimleri ile Ekim 1913 tarihinde Filipinlere gitmiş fakat Katoliklerin baskısı sonucu 3 Nisan 1914 tarihinde adadan ayrılmak zorunda kalmış ve memleketi Nasıra'a yerleşmişti. Bu durum Cemal Paşa'nın da kulağına gelmiştir. Bu arada Amerikan yönetimi I. Dünya savaşında tarafsızlığını ilan etmesine rağmen Şeyh Muhammed Vecih Efendi'nin Filipinler'e bir din âlimi olarak tekrar dönmesine sıcak bakmamıştır. Bunun için de Şeyh Vecih Efendi'yi taşıyan geminin Beyrut Limanından ayrıldığı gün, Amerika Birleşik Devletleri yönetimi, Deniz Kuvvetleri Komutanlığını bilgilendirerek, Şeyh Vecih Efendi'nin Amerika Birleşik Devletleri'ne seyahatini onaylamadıklarını bildirmiştir. Garrison ayrıca Devlet Bakanlığını da bilgilendirerek Şeyh Vecih'in Amerika'ya yapacağı seyahatin uygun olmayacağını ve Manila'da bulunan Amerikan idaresinin de bu girişime karşı çıktığını ifade etmiştir. Fakat Şeyh Vecih Efendi'yi taşıyan Tennessee isimli gemi daha bu telgraf İstanbul'a ulaşmadan önce 26 Haziran 1915 tarihinde Beyrut Limanından ayrılmıştır.⁴⁹

Vecih Efendi'nin şeyhülislam vekili olarak Filipinlere görevlendirilmesi Osmanlı-Filipin ilişkileri açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bunun dışında Muhammed El-Vecih el-Geylani el-Nablusi de Necip Halil gibi yolculuğu sırasında edindiği bilgileri de içerisine alacak şekilde hazırlamış olduğu raporunda önemli bilgiler vermiştir. Şeyh Vecih el-Nablusi raporunda bölgedeki şebkenderlerin içinde bulunduğu durumdan şikâyetçi olarak, bu şebkenderlerin yetmiş milyonluk Müslüman nüfusu ile İslâm dünyasının en büyük kitlesini teşkil eden coğrafyada yeteri kadar temsil edemediklerinden ve görevlerini yapmadıklarından yakınmaktadır. Ayrıca buradaki Müslümanların hac farızasını yerine getirme konusunda karşılaştıkları sıkıntıları ve Müslümanların zaman zaman dolandırıcılar

48 BOA, DH.ŞFR., 52/82; 468/23.

49 "Muhammed El-Vecih El-Geylani El-Nablusi Malay Dünyası'nın Osmanlı Şeyh-ül İslâmi", Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Osmanlı-Malay Dünyası Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, <http://osmanlimalay.fsm.edu.tr> (Erişim Tarihi: 31 Mayıs 2022).

tarafından dolandırıldıklarını rapor etmiştir. Raporunda bölge insanlarından hacca gidecek olanlardan alınan verginin⁵⁰ kaldırılması, Hindistan'da bir cami inşası, vaiz atanması, Kalkuta, Lahor gibi şehirlerde yeni şebhenderlikler açılması raporda istekler arasında yer almıştır. Dikkat çeken bir öneri ise Hindistan ve İstanbul arasında irtibatın güçlendirilmesi için Urdu lisanı ile bir gazetenin çıkarılması veya İstanbul'da çıkan bir gazetenin tercüme edilerek basılmasıdır. Ashında İstanbul'dan Hindistan'a düzenli bir bilgi akışı vardır. İttihad-ı İslâm ile ilgili bilgi ve gazeteler İngiltere'nin engellemelerine rağmen Hindistan'a ulaşmaktaydı. Mesele Sultan II. Abdülhamid döneminde Mayıs 1880'den itibaren İstanbul'da Hindistan Müslümanlarına hitap etmek amacıyla çıkarılan Urduca gazete Peyk-i İslam, İngiltere'nin sert tepkisi ile karşılaşınca birkaç sayı sonra gazetenin yayını durdurulmuştu.⁵¹ Bunların dışında hilafetin korunması, Osmanlı donanmasının yeniden ihyası gibi birçok hususla ilgili raporda Hindistan başta olmak üzere Güney Doğu Asya Müslümanlarının elinden ne gelirse yapacağı konusunda bilgi vardır.⁵² Muhammed Vecih Efendi Filipin'e Hindistan ve Singapur üzerinden seyahati sırasına Sebülürreşâd dergisine göndermiş olduğu Filipin Mektuplarında yolculuğu sırasında gözlemlediği ve Müslümanların içinde bulunduğu durum ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedir. Muhammed Vecih Efendi raporunda da bahsettiği gibi Hindistan Müslümanları'nın hurafeler önem vermesi, Müslümanlar arasındaki siyasi ayrılıklar fakat aynı derecede Türkler'e ve Osmanlı'ya karşı hürmetlerinden bahsetmektedir. Bu hürmetin bir göstergesi olarak kiminin elini, kiminin basıdığı yeri, kiminin eteğini öptüğünü, kiminin de üzerine gül saçtığını mektubunda bildirmektedir. Singapur camilerinde hutbe veren Vecih Efendi, burada Müslümanların düzenli bir eğitim sistemleri ile hastanelerinin olmamasını ifade eder. Bu seyahati sırasında Singapur'da bulunan bir medreseyi de gezmiştir. Bu medresede eğitim görenlerin Arapça, İngilizce ve Cava dili ile eğitim aldıklarını ve üç sene içerisinde de hafızlıklarını tamamladıklarını yazısında ifade etmektedir.⁵³

Şeyh Vecih Efendi ikinci görevlendirilmesinde uzun uğraşlardan sonra Amerika'ya varmış olmasına rağmen Filipinler'deki görevine dönebilmeyi başaramadı. Çünkü

50 Hollandalılar işgal altında tuttıkları topraklarda Müslümanların hacca gitmelerini yasaklayamasalar da pasaport harçlarını yüksek tutarak çeşitli şekillerde ağır vergiler koyarak Müslümanların hacca gitmelerini zorlaştırmışlardır.

51 Azmi Özcan, "1880'de İstanbul'da Çıkarılan bir Gazete ve İngiltere'nin Kopardığı Fırtına, Peyk-i İslam", *Tarih ve Toplum*, Mart 1992, s. 39-45.

52 BOA, HR.SYS., 1883/15, 16.

53 Muhammed Vecih el-Geylani, "Filipin Mektupları", *Sebülürreşâd*, C 12, S. 289, s. 54; C 290, s. 72.

Amerika'ya tekrar vardıktan sonra sağlık problemleri artan Şeyh Vecih, uzun süredir yaşamakta olduğu böbrek yetmezliği problemi nedeniyle hastaneye yatmak zorunda kalmıştır. New York Başşehbenderi Celal Efendi, Hariciye nezaretine yazmış olduğu 18 Aralık 1915 tarihli arızasında, Vecih Efendi'nin yanında bakacak kimsesi olmadığı için New York başşehbenderliğinden yardım talebinde bulunmuştur. Başşehbenderlik Vecih Efendi'ye yardım edilip edilmeyeceği konusunda Osmanlı hükümetinden bilgi istemektedir.⁵⁴ Fakat Şeyh Vecih Efendi 4 Mayıs 1916'da Virginia Eyaleti'nin Richmond şehrinde vefat etmiştir. Vecih Efendi'nin cenazesi Washington sefaret imamı Mehmed Ali Efendi tarafından Richmond kabristanlığına defnedilmiştir. Defin işlemlerinden sonra Vecih Efendi'ye ait iki adet çanta, bir sandık, bir tahta kutu, bir torba eşyası bir Osmanlı vatandaşı tarafından başşehbenderliğe gönderilmiştir.⁵⁵ Şeyh Vecih'in vefatı New York başşehbenderliği tarafından da 12 Temmuz 1916 tarihinde dâhiliye nezaretine bildirilmiştir. Ailesi de Vecih Efendi'nin vefat ettiğini duymuş olmalı ki bu konu da Dâhiliye nezaretinde bilgi istemiştir.⁵⁶ Vecih Efendi'nin vefatı sonrası üç adet açık mektup ve bir miktar doları ve eşyaları Selanik müftülüğüne ulaşmıştır. Vecih Efendi'nin mektupları ile birlikte parası o sırada halen Nasıra'da yaşamakta olan ailesine teslim edilmek üzere Selanik başşehbenderliği tarafından Suriye vilayetine gönderilmiştir.⁵⁷ Şeyh Vecih Efendi vefatı sonrası geriye annesi, eşi ve yaşları yedi ile on sekiz yaşlarında olan iki bekâr kız kardeş, üç bekâr kız ile küçük bir erkek çocuk bırakmıştır. Şeyh Vecih'in geride kalan aile fertlerine hükümet tarafından bilhassa Cemal Paşa hizmetlerine karşılık olarak 1500 kuruş maaş bağlanması için girişimlerde bulunmuştur. Genç yaşta vefat eden Vecih Efendi'nin bakıma muhtaç ailesine maaş bağlanamayacağı ve bir defaya mahsus yardım yapılacağı Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından bildirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ve bölgenin içinde bulunduğu durumu düşündüğümüz zaman bu yardımın yapılıp yapılmadığını da bilemiyoruz.⁵⁸

2.3. Burma [Myanmar] Şehbenderliği ve Müslümanlar

Osmanlı Devleti'nin Burma'da temsilciliği açılıncaya kadar buradaki iş ve işlemleri Bombay şehbenderliği aracılığı ile yürütülmüştür. Mesela İstanbul'da ticaret

⁵⁴ BOA, HR.UHM., 186/61, 17.12.1915.

⁵⁵ BOA, HR.UHM., 186/61, 12.07.1916.

⁵⁶ BOA, DH.EUM.4.Şb., 8/20, 12.07.1916.

⁵⁷ BOA, DH.KMS., 34/24, 22.09.1915.

⁵⁸ BOA, DH.KMS., 42/13., 21.11.1916.

ile meşgul olan Seyyid Muhammed Muroke tarafından Burma emirine satılan aynaların ücret olan 19.885 Rupî'nin tahsili konusunda çıkan anlaşmazlıkta bölgesel yönetime karşı açılan davada Osmanlı Devleti konunun çözüme kavuşturulması için Bombay başşehbenderi Kadri Bey ile yazışmıştır.⁵⁹ İngiltere Hindistan'ı işgal ettikten sonra Burma'yı Hindistan idari yapılanması içerisine katmak üzerine bir politika uygulasa da bunda muvaffak olmamıştır.

Burma'nın en büyük kenti olan Rangoon'da Osmanlı temsilciliği fahri olarak 1905'den sonra faaliyet geçmiştir. İlk fahri konsolosu uzun süre bu görevi yapan Hacı Muhammed Yusuf İsmail'dir. Yusuf İsmail Efendi Türkiye⁶⁰ ile ticari ilişkileri geliştirmek için büyük bir mücadele vermiştir. 17 Temmuz 1905 tarihinde göndermiş olduğu bir arızasında Türkiye ile ticareti geliştirmek için Türkiye ile Burma arasında doğrudan bir buharlı gemi hattı işletmek üzere bir denizcilik şirketi ile anlaşma yapılması gerektiğini savunmuştur. Daha önce yazdığı mektuplarına vurgu yaparak Burma'nın dış ülkelerle ihracat ve ithalatta oldukça fazla olduğunu, eğer tüccarlar teşvik edilir ve ticaret kolaylaştırılırsa Türkiye ile ticaretin artacağını mektubunda ayrıca ifade etmiştir. Türkiye ile ticari potansiyeli araştırmak ve Türk mallarını incelemek üzere İstanbul'a bir temsilci gönderilmesini ve bir firmanın açılmasını teklif etmiştir. İstanbul'da bulunan oğlu İbrahim Muhammed İsmail'in asıl görevinin Türkiye ve Burma arasında ihracat ve ithalatı organize etmek olduğunu da mektubunda Osmanlı yönetimine bildirmiştir.⁶¹

Burma Müslümanları İngiliz işgaline karşı tepki vermeseler de İslam aleminin lideri olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne karşı ilgileri hiç eksik olmamıştır. Mesela Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilip yerine Mehmed Reşad'ın çıkması sonrası Cülus-ı Hümayun vesilesi ile Burma Müslümanları adına Osmanlı Devleti'ne tebrik mesajı göndermişlerdir.⁶²

İtalya'nın Trablusgarp'a askeri çıkarması üzerine başlayan Osmanlı-İtalyan savaşı Burmalı Müslümanları oldukça rahatsız etmiştir. Hindistan ve Burma'da yaygın bir tarikat olan Kadıyanilik hareketine bağlı Ahmediye mezhebinin resmi yayın organı Bedr'in editörü ve Qadıyan'da yaşayan Müfti Muhammed Sadra savaşın başlaması üzerine kaleme almış olduğu mektubunda Hindistan ve Burma Müslümanlarının rahatsızlığını ve İngilizlerin bu olay müdahale etmesini, İtalyan

59 BOA, HR.SFR.3., 353/40 (Belge Tarihi 9 Mayıs 1889).

60 İngilizce kaleme alınan belgelerde, Osmanlı Devleti yerine çoğunlukla Türkiye ismi geçmektedir.

61 BOA, HR.SFR.3., 557/42 (17 Temmuz 1905).

62 BOA, BEO., 3549/266169; MB.İ., 132/30.

mallarının boykot edildiğini beyan ederek Hintli ve Burmalı Müslümanların Türklere samimiyetini ifade etmiştir. Bunun bir göstergesi olarak Burmalı ve Hintli Müslümanların Türkiye'den mal almak, orada basılan kitapları okumak, Türk malı elbise ve benzeri şeyler kullanmak istediklerini beyan etmiştir. Fakat mektubunda Türk tüccarların ilgisizliğini de ayrıca ifade etmiştir.⁶³

Birinci Dünya öncesi Güney Doğu Asya Müslümanları İslam aleminin en büyük devleti olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne karşı maddi ve manevi desteklerini hiç eksik etmemişlerdir. Mesela Burma Hilal-i Ahmer Cemiyeti reislerinden Molla Abdürrahim ve Abdurrahman şehit yetim ve dulların ihtiyaçları için 220 İngiliz lirası yardımı Türkiye'ye 14 Nisan 1913 tarihinde göndermişlerdir.⁶⁴

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizler Basra'yı işgal ettikten sonra esir aldıkları Osmanlı askerlerinin bir kısmını Burma Thayetmyo esir kampına götürmüşlerdir. Bunun için Burma'da esir tutulan Osmanlı asker ve sivilleri hakkında da bahsetmek yerinde olacaktır. Birinci Dünya Savaşı sırasında esir alınan Osmanlı askerlerinden bir kısmı Burma'da bulunan Rangoon'un 355 mil kuzeyinde bulunan ve Irrawaddy nehri üzerindeki Thayetmyo esir kampına götürülmüştür. 29 Mart 1916 yılında tutulan bir raporda Thayetmyo kampında 167 rütbeli olmak üzere 3664 Osmanlı esiri vardır. Bunlardan 420'si Arap, diğerleri Afgan, Ermeni, Yahudi ve tercümanlardan oluşmaktadır. Esirlerden 32'si tüberküloz, 27'si dizanteri olmak üzere toplam 59 esir kampa geldikleri ilk iki ay içerisinde vefat etmiştir. Tavas Nikfer doğumlu 142. alay 2. Tabura kayıtlı Abdullah oğlu Hacı Halil isimli bir Osmanlı esiri ise esir kampında yoldan geçerken Langford isimli bir askerin kaza kurşunu ile vefat etmiştir. Asker sivil otoriteler tarafından tutuklanmışa da bir süre sonra serbest bırakılmıştır. Daha sonra ölenler ile vefat sayısı 116 olmuştur. Bu ölenlerden 113 tanesi Müslüman mezarlığına, iki tanesi Hristiyan bir tanesi de Yahudi mezarlığına Türk bayrağına sarılarak gömülmüştür.⁶⁵

Osmanlı belgelerine yansıdığı kadarıyla İngilizler esirlere kötü muamelede bulunmuşlardır. Bunlardan birisi olan Basra 38. fırka[tümen] kumandanlarından Miralay Suphi Bey İngilizler tarafından tecrit edilerek yemek verilmediği için zayıf düşmüştür. Fakat ölüm sebebi⁶⁶ kayıtlara felç geçirdiği şeklinde geçmiştir.⁶⁷

63 BOA, HR, SFR.3., 639/73.

64 BOA, BEO., 4181/313547.

65 BOA, HR.SYS., 2197/35.

66 BOA, HR.SYS., 2193/50.

67 BOA, HR.SYS., 2197/35.

Bu durum üzerine Hariciye nezareti 22 Eylül 1915 tarihinde gerekli girişimlerde bulunarak esirlere iyi muamele yapılması konusunda tarafları uyarmıştır. Bunun dışında Binbaşı İrfan Bey, Yüzbaşı Cavid Şevket ve Mülazım Osman Nuri Efendilerin sağlık durumu ile birlikte Karadeniz vapurunda ateşçi olarak görev yaparken esir alınan sivil esir Mustafa bin Hikmet Efendi'nin hayatta olduğu⁶⁸, Beykozlu Kaptan İsmail Hakkı Bey'in kafasından, boğazından, her iki uyluk kemiğinden ve sağ bacağında yaralı olduğu için yürümekte güçlük çektiği fakat bir Türk doktor tarafından tedavisi sürdüğü ve sağlık durumunun iyi olduğu⁶⁹ Hariciye Nezaretine bildirilmiştir.⁷⁰

Rangoon'da yaşayan Müslümanlar savaş öncesi durumda olduğu gibi esir kampına getirilen Osmanlı esirlerine sigara, gömlek, giyecek, yiyecek, sabun gibi ihtiyaç duydukları her türlü yardımı yapabilmek için girişimde bulunmuşlardır. Aralarında topladıkları 344,43 değerindeki bağış ile rütbeli sivillere yardım edilmesini sağlamışlardır. Yahudiler Yahudi, Ermeniler de Ermeni esirler için benzer uygulamayı yapmışlardır.⁷¹

Sonuç ve Değerlendirme

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için zor bir yüzyıldır. Buna rağmen devlet sınırlarını korumak için uğraşırken Müslümanların yaşadığı birçok yer ile yakından ilgilenmiştir. Asya ve Uzak Doğu'nun birçok yeri sömürgeci devletlerin işgali ve kontrolünde olduğu bilhassa bu bölgelere ulaşan ticaret yolları daha fazla ön plan çıkmıştır. Bu açıdan Birinci Dünya Savaşı öncesi yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler Osmanlı Devleti'ni derinden etkilemiştir.

Bu süreçte Güney Doğu Asya Müslümanları Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan çıkması için maddi ve manevi destek sağlamışlardır. Elbette bu durum sömürgeci devletler başta olmak üzere bölgenin Müslüman olmayan halkı tarafından da endişe ile takip edilmiştir. Sömürgeci devletler Güney Doğu Asya Müslümanlarının hacca gitmeleri ve ticari faaliyetlerini engelleme başta olmak üzere Müslümanları birçok alanda baskı altında tutmuşlardır. Ayrıca Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini de olabildiğince kısıtlamışlardır. Şehbenderleri baskı altına alarak onları siyasi bir misyon olarak değil de birer ticari temsilci olarak

68 BOA, HR.SYS., 2195/6.

69 BOA, HR.SYS., 2197/5.

70 BOA, HR.SYS., 2193/62; 2194/3.

71 BOA, HR.SYS., 2197/35.

görmek istemişlerdir. Müslümanların siyasi gelişmelerden haberdar olmaması için gazete başta olmak üzere matbuatın bölgeye girmesini engellemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sonrası gelişmeler ile birlikte Osmanlı'nın kaybeden tarafta olması Güney Doğu Asya Müslümanları ile Anadolu coğrafyası arasındaki bağı koparmıştır.

Kaynaklar**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),**

BEO., 1655/124078; 3549/266169; 4174/313019; 4181/313547.

DH.EUM.4.Şb., 8/20.

DH.EUM.KLU., 9/12.

DH.KMS., 15/3; 34/24; 42/13.

DH.ŞFR., 52/82; 468/23.

HR,SYS., 1010-A/10; 2193/50, 62; 2194/3; 2195/6; 2197/5, 35.

HR.SFR, 170/6, 21; 171/59.

HR.SFR.3., 353/40; 507/24; 557/42; 639/73.

HR.SYS., 70/36; 1883/15, 16; 2406/80.

HR.TO., 74/71; 582/32.

HR.UHM., 186/61.

HSDHADB., 1/54.

İ. HR., 285/17778; 289/18146; 423/22.

MB.İ., 132/30.

Y.A.HUS., 323/133.

Y.A.RES., 71/25.

Y.MTV., 163/46.

Y.PRK.EŞA., 3/60; 32/63.

Y.PRK.HR., 14/15.

Süreli Yayınlar

Sebülirreşâd, C 8, S. 184, 1912, s. 32.

Sırâtülmüstakîm, C 3, S. 62, 1909, s. 150; C 6, S. 131, 1911, s. 9-10; C 6, S. 132, 1911, s. 26-27; C 8, S. 192, s. 192.

Muhammed Vecih el-Geylani, “Filipin Mektupları”, *Sebülürreşâd*, C 12, S. 289, s. 54.

Muhammed Vecih el-Geylani, “Filipin Mektupları”, *Sebülürreşâd*, C 12, 290, s. 72.

Rıza Tevfik, “Filipin Müslümanları ve Makam-ı Hilafet”, *İctihad*, S. 65, 22 Mayıs 1913.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdürreşid İbrahim, “Âlem-i İslam: Hindistan Mektupları” *Sırâtülmüstakim*, C 3, S. 69, 1909, s. 248-250.

Andaya, Barbara Watson-Andaya, L. Y., *A History of Malaysia*, Palgrave Macmillan, Macmillan 1984.

Çakılcı, Diren, “Batavya’da Osmanlı Baş Şehbenderliği: Kuruluşu, Baş Şehbender Ali Galip Bey ve Layihası”, *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 8/28, 2017, s. DCCXXVI-DCCXLIX.

Çakılcı, Diren, “Hindistan’da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği”, *Türkiyat Mecmuası*, 25, Güz 2015, s. 81-106.

Eberhard, Wolfram, *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Göksoy, İsamil Hakkı, *Endonezya’da İslâm ve Hollanda Sömürgeciliği*, İsam Yayınları, Ankara 1995.

Göksoy, İsmail Hakkı, “Filipinler’de İslamiyet”, *Diyanet İlmî Dergi*, 31/3, 1995, s. 83-106.

Göksoy, İsmail Hakkı, *Güneydoğu Asya’da Osmanlı-Türk Tesirleri*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2004.

Göksoy, İsmail Hakkı, *İslâm’ın Güneydoğu Asya’ya Girişi ve Yayılışı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1998.

“Muhammed El-Vecih El-Geylani El-Nablusi Malay Dünyası’nın Osmanlı Şeyh-ül İslâmı”, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Osmanlı-Malay Dünyası Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, <http://osmanlimalay.fsm.edu.tr> (Erişim Tarihi: 31 Mayıs 2022).

İzgör, Ahmet Zeki, “1911-1913 (1329-1331) Tarihli Osmanlı Hilâl-i Ahmer Sâlnâmesine Göre Balkan Savaşları Sırasında Hint Müslüman Halkının

Osmanlı'ya Yardımları”, *Journal of History and Future*, C 1, S. 1, Aralık 2015, s. 99-171.

Kiefer, Thomas M., *The Tausug Violence and Law in a Philippine Moslem Society*, Rinehart and Winston, New York 1972.

Majul, Cesar Adip, *The Contemporary Muslim Movement in the Philippines*, çev. L. Balkan, Mizan Press, Berkeley 1973.

May, R. J., The Philippines. M. Ayoop içinde, *The Politics of Islamics Reassertion*, Croom Helm London, London 1977.

Merriman, John, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpogut, Say Yayınları, İstanbul 2018.

Mukherjee, Aporna, *British Colonial Policy in Burma*, Abhinav Publications, New Delhi 1988.

Nuha, Ulin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun 16.-19. Yüzyıllar Arasında Cavalı Müslümanlar Üzerindeki Etkileri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.

Özcan, Azmi, “1880’de İstanbul’da Çıkarılan bir Gazete ve İngiltere’nin Kopardığı Fırtına, Peyk-i İslam”, *Tarih ve Toplum*, Mart 1992, s. 39-45.

Özcan, Azmi, “Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C 1, ed. Metin Hülagu, Kayseri 2011, s. 283-295.

Özkan, Selim Hilmi, “Filipin Başşehbenderliğinin Açılması ve Necip Halil’in Faaliyetleri (1910-1912)”, ed. Ahmet Dönmez, *Yeni ve Yakınçağlarda Osmanlı Diplomasisi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2019, s. 299-316.

Saltık, Ekrem, *Güney Asya ve Uzak Doğu’da Osmanlı İzleri*, Nesil Yayınları, İstanbul 2011.

Wright, Ashley, *Opium and Empire in Southeast Asia*, Palgrave Macmillan, New York 2014.

Yılmaz, Sait, “ABD’nin Filipinlere Askeri Müdahaleleri”, ed. H. Çakmak, *ABD’nin Askeri Müdahaleleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s. 316-325.

Stereotyping the Turks: Images from Dutch Colonial Newspapers in Indonesia

Nia Deliana*

Abstract

There are abundant studies on Turkish Historical influences in the world, from Europe to Asia, India, and Southeast Asia. But there are insufficient scholarly narratives consulted from the existing available 19th century colonial newspaper sources that dealt with the colonial works on reshaping the character of the Rum-Turk and the Ottoman that had in previous centuries, preserved in extensively pleasant and inspirational images among the societies in the Netherlands East Indies. Before the colonial period, numerous scholars agree that the influence of the Ottoman occurred in early days where the Portuguese set foot in Malacca Straits. The Ottoman relation with Aceh and the continuous correspondences contributed to the view of societies in the Netherlands East Indies to present fond impression on the Ottoman that the victory and naval force of the Ottoman were penned down in numerous local letters and manuscripts across the Islands and Peninsula as an inspirational depiction. As mass printing had become the most effective measure in producing new type of knowledge, especially on describing images of racial class and defaming the colonial economic and political non-native rivals, the colonial propaganda and descriptions were printed repetitively over the centuries. As the result, the constructed images of the Turks were politicized for the colonial gain. This paper examines the role of Dutch colonial newspapers in shaping images of the Turks, the Ottoman, and the caliphate among its colonized societies. It investigates dissemination of colonial pseudo-scientific knowledge and the transformation of views on the Turks resulted from it. Through utilizing Dutch colonial newspapers between 1840s-1945, this paper provides additional narratives on colonial knowledge production discourse on Indonesian trans-boundary relations under colonial era.

Keywords: Stereotype, Turks, Colonialism, Newspapers, Dutch East Indies.

* Dr., International Islamic University of Indonesia, Jakarta/INDONESIA,
nia.deliana@uiii.ac.id DOI: 10.37879/9789751756466.2023.8

Endonezya’da Hollanda Sömürge Dönemi Basını’nda Türk İmajı

Özet

Avrupa’dan Asya’ya, Hindistan’dan Takımadalar’a kadar dünyanın farklı bölgelerinde Türklerin tarihsel etkilerine dair pek çok çalışma yapılmıştır. Bununla birlikte, 19. yüzyıl sömürge dönemi basınında yer alan belgelerle ilgili yeterli çalışma olduğunu söylemek güçtür. Söz konusu bu yayınlar Hollanda Doğu Hint yönetimi altındaki çeşitli toplumlar arasında önceki yüzyıllardan itibaren var olan olumlu ve ilham verici Rum-Türk ve Osmanlı imgesini yeniden değerlendirmektedir. Bölge tarihi konusunda uzman pek çok yazar, söz konusu Hollanda sömürge dönemi öncesi örneğin Portekizlilerin Malaka Boğazı’nda varlık göstermeye başladıkları erken dönemlerde Osmanlı Devleti’nin etkisi konusunda hem fikirdirler. Bu noktada, Osmanlı ve Açe Devletleri arasındaki ilişki ve karşılıklı gerçekleşen haberleşme süreci Hollanda Doğu Hint yönetimi altındaki toplumlarda Osmanlılar hakkında olumlu yaklaşımın ortaya çıkmasına katkıda bulunmuş ve Osmanlıların zaferleri ve deniz gücü Takımadalar’da çeşitli el yazması eserlere konu edilmiştir.

Basılı medyanın yaygınlaşmasıyla yeni tür bilgi üretimi gündeme gelmiş ve özellikle böylece çeşitli etnik topluluklarla ilgili görüşler yer almaya başlamış ve sömürge dönemi ekonomi-politiği çerçevesinde yerli olmayan rakip güçler olumsuzlanmış ve böylece sömürge propagandası medya vasıtasıyla tekrarlanarak gündeme getirilmiştir.

Bu çerçevede, oluşturulan Türk imgesi sömürge yönetiminin siyasi kazanımına el verecek şekilde siyasal bir boyut kazanmıştır. Bu makale, Hollanda sömürge dönemi gazetelerinde bölge toplumlarında Türk-Osmanlı imgelerinin yer alışı halifelik olgusu incelenmiştir. Çalışma, sömürge dönemi sözde bilimsel bilginin basın vasıtasıyla yayılımı ve bundan kaynaklı Türkler hakkında değişen görüşler üzerinde durulmuştur. 1840’lı yıllar ile 1945 yılına kadarki çeşitli yayın organlarından hareketle, Takımadalar toplumlarının sınır-aşırı ilişkileri üzerine sömürge dönemi bilgi üretimine dair veriler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Stereotip, Türk, Sömürgecilik, Gazeteler, Hollanda Doğu Hint Adaları.

Introduction

There are abundant studies on Indonesia and Turkey in the last couple of decades, dominantly established through the narratives of history, travelling from pre-colonial to the post-colonial era. From the diverse angles of these studies, one

of the most debated subjects lays in the spheres of post-colonial studies, such as orientalism where 19th and 20th century scholarly literatures, including newspapers, are linked to be one of founding period of racial stereotypes.¹

Although much challenged and debated, in late 19th towards the beginning of 20th century, Dutch colonialism in Indonesia is believed to have played crucial role in inserting, defining, establishing adjectives of racial stereotype to not only the colonized societies but also the diverse trans-boundary others that stayed circulated across oceans for the nature of commercial network and sustainable belonging that trans-versed its sovereignty², including the Turks, the Turkic, and its Islam politic surrounding the sultanate and the caliphate.

One of the tools that were used to mold the adjective to race was the spread of printed newspapers. Conceptions on the Islam, Turk, Ottoman, the caliphate and Turkey have been displayed differently, contrasting each other throughout the studies of newspapers during Dutch colonial era.

Today, for many Indonesian Muslims, Turkish people are identical to stereotype of being hero and savior, mainly when referred to the Ottoman era, but when it comes to the founding father of the republic, the views reflected a travel of periodization where positivity perceptions can be traced gradually changed into a negative ones followed the development of Islam and secularism in Turkey which were constantly provided through local and foreign newspapers, supported, debated, challenged, and rejected.³ The flow of time in the polemic of Atatürk and stereotyping of the Turks lead to inherited network of ideological group that remains till today, such as that of Soekarno, Mohammad Natsir and Ahmad Hassan.

This perhaps can be seen from the latest event occurred in October 2021 where Indonesians was divided by the idea of naming one of its capital road after the name of infamous father of the Republic of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk.

1 Wim F. Wertheim, "Koloniaal racisme in Indonesia, Ons onverwerkt verleden?", in *de Gids*, 154, 1991, dbnl.org; Wim F. Wertheim. "Rassenprobleem is Werkelijkheid, Rassenleer Daarentegen een Mythe", *Het Parool*, No. 1456, October 7th 1949, p. 9.

2 Jan Breman, *Taming the Coolie Beast: Plantation Society and Colonial Order in Southeast Asia*, Oxford University Press, Delhi 1989.

3 Chiara Formichi, "Indonesian Readings of Turkish History 1890s-1940s", in A. C. S. Peacock and Annabel Teh Gallop (eds.), *From Anatolia to Aceh: Ottoman, Turks and Southeast Asia*, Oxford University Press, Britain, p. 241-258.

This idea was delivered by the Indonesian ambassador for Turkey in Ankara, Lalu Muhammad Iqbal. The internet was stirred with intense debate between pros and cons, swiped quickly into the box fighter of conservative Muslims and the liberals. News from *the Jakarta Post* titled, *Muslim Group Oppose Renaming Jakarta Street after Turkey's Ataturk*, enunciated that for Indonesian conservatives Muslims, Mustafa Kemal Ataturk is a controversial figure and still regarded as an offense to the Muslim worlds.⁴

Despite the abundant studies that were done, there is a level of inadequacy in scholarly literature. It has survived the missing racial stereotyping narratives studied based on Dutch Colonial newspapers in the Indies. Milner in his work published in 1986 stated his concern on the difficulty to gauge opinions among the Malay, including Indonesian post independent period due to the limited sources implied when discussing about Malay literature discourse towards Turkey, Ataturk and post abolishment the caliphate⁵. Unlike the 1986 where access to literature, especially newspapers were limited, the study of Dutch colonial newspaper in general and precisely on the images on the Turks stereotype in the Indies has been made possible through the global digitized access online, but still ignored significantly.

Within hundreds of newspapers produced in the Indies between 1845-1945, *Bataviaasche Advertentieblad* stood as the very first published newspaper in the Indies in 1825, followed with *Nederlandsch Indische Handelsblad* that began circulation in 1829. Stood next, published firstly under the name *Semarangische Advertentieblad* in 1845 before it was known as the *De Locomotief* since 1863, led by Pieter Brooschoft, a prominent activist of political ethic. In the span of a century, numerous other types of Dutch newspapers introduced and widely spread throughout cities in the Indies, not only in Java but also in Sumatra and Sulawesi.⁶

Collecting data related to Turkey within such a huge number of collections obviously demands extensive time. So for the purpose of this conference, this paper concentrates on several selected newspapers published between the time span of 1873-1945 which are available in digital version.

4 Nurjanti, "Muslim Groups Oppose Renaming Jakarta Street After Turkey's Ataturk", *the Jakarta Post*, October 19th 2021, <https://www.thejakartapost.com/news/2021/10/19/muslim-groups-oppose-renaming-jakarta-street-after-turkeys-aturk.html>.

5 A. C. Milner, "The Impact of the Turkish Revolution on Malaya", *Archipel*, 1986, 31, p. 122.

6 Nabuto Yamamoto, *Print Power and Censorship in Indonesia 1914-1942*, Cornell University, PhD Dissertation, 2011, p. 29-30.

Images from Dutch Colonial Newspapers in Indonesia

For this study I utilize qualitative methodology applied through the archival digitized documents provided by numerous official and reliable newspaper platform online such as delpher.nl, europeana, and library congress of America, looking into the colonial newspaper printed and distributed in the Dutch East Indies, such as the *Java Post*, *Java Bode*, *Bataviaansch Handelsblad*, *De Locomotiev*, *Deli Courant*, and *De Sumatra Post*. *Het Indische Volk*, *De Nieuwe Voorsendlanden*, *Algemeen Handelsblad*, and *De Indische Courant* that provided information on Turkey written in late 19th to the first quarter of the 20th century.

By consulting these methods and sources, It is expected that the study would be able to elaborate the role of Dutch colonial newspapers in shaping bifurcating images of the Turks, the Ottoman, and the caliphate and Ataturk among its colonized societies.

Racial Stereotypes in Dutch East Indies

Raden Mas Noto Soeroto gave a public lecture on racial problem in Indonesia in 1928. His speech was quoted by numerous Dutch newspapers in the Netherlands, sparking increasing debate on the supremacy of the white colonials in the areas.⁷ His criticism had indeed arrived in the mind of prolific Dutch scholar W.F. Wertheim who had spent all of his life in tackling the racial issue of the Dutch and challenged the theory of race that were popular in Europe at that time. He stood for the racial equality and pressure on the change of government policy.⁸

This development in the 1920s was the tip of the iceberg that can be seen from the social pathology of colonialism in the Indies. It was manifested and accumulated through countless experiences against the Muslims and the Hindus attached to its economical fabrics that involved highly diverse ethnic and racial interactions. Within that diversity, positioned the Turks, influences, and imaginary realities that became the centre of racial hatred and prejudices.

The intermingling political relations between Indonesia, the Dutch and Turkey in history intensified for the first time in the 19th century for majorly colonial reason. Dutch company's aggression, unfair trade treaties and contracts, political interferences, Christianization, and employment of military aid in internal conflict

7 Raden Mas Noto Soeroto, "Het Rassenprobleem in Indonesie en het ontwaken der inheeschen", *Nieuwsblad va het Noorden: Dagblad voor de Noordel Provinciën*, Maart 20 1928, No 68, 41st Year, p. 12.

8 W.F. Wertheim, "Ik Ben Oon Beïnvloed Geweest door die racistische gedachtenwereld", *Nieuwe Rotterdamse Courant Handelsblad*, February 13th 1986, No. 115, p. 19.

caused the weak parties to turn to Turkey Ottoman which was remembered as the most powerful Islamic empires. Felemenk as word continuously mentioned in numerous letters intended but intercepted or arrived to Istanbul from Sumatra, Java, and Sulawesi, marked precisely as the offending party that dehumanizing the people of Indonesia.

This can be seen from the well-known wave of letters from Aceh between 1849-1853, 1872, and similar attempts in 1902, followed with letter from Jambi in 1855 and Riau in 1904 through the Ottoman consulate in Batavia, Muhammad Kamil Bey (1897-99). The letters clearly appoint request to be vassalage and to be equipped with the power of sanction and military aid for the obligation of protecting the Muslims *ummah*. Within this span of time, Indonesia's Sultanates that awaited response and further lobby with the Turks played crucial roles in gradual but sounding efforts of calling on unity between the Muslims, re-purifying the religious purpose on right to lands and people such as displayed by the progress in Aceh, Jambi and Riau in 1855, 1867, and 1872-3.⁹ Although efforts were launched and constantly fell on disappointment, the hype rumours, and hopes remains strong. This caused the increasing surveillance and restrictions on regulations against both the natives and the mobile communities not only on the Arabs, the Indians, and the Chinese but also on every suspected networking contact with Turkish Ottoman traders and officials via Aceh, Batavia, Penang, and Singapore.

On the other side, while all these correspondences were made, the Dutch political territory and economical exploitation was definite in Java, Sulawesi, and half of Sumatra which included Siak, a small sultanate layed at the border sovereign of Aceh, that was freshly subdued in 1854. Colonial income and revenue from plantations in Java, Sulawesi and partial of Sumatra had been suffered under the cultivation system and ill decided policies where treatment towards the natives rights was standardized through the color of their skin and the biblical prophetic arguments on their intellectualities. Although the social and economic conditions has seen a better light under the wave of protestants Christians and the liberals in third half of the 19th century, it failed to prevent further encroachment of racists colonial intellectual culture in other Islands of the East Indie as revealed through the swapping fashion of civilizing mission mobilized by the supreme enlightenment

9 Barbara Watson Andaya, "From Rum to Tokyo: The Search for Anti Colonial Allies by the Rulers of Riau, 1899-1914", *Indonesia*, No. 24, October 1977, p. 129-130, <https://doi.org/10.2307/3350920>.

Images from Dutch Colonial Newspapers in Indonesia

circles of middle class Christians. The policy of missionary delivery to colonized societies was met with frightful resistance which went better after the introduction of ethical policy in 1901, where education through the European language and books laid access to its history, politics culture and values¹⁰, including the method of seeing other race and religion such as the Muslim Turks and the secular ones.

It was ethical policy's educations approach that succeeded in inheriting and establishing institutionalized views of critics on race and religion through the native middle class children recruits for educations to the Netherland and other European countries. This means similar to the dissemination of lively debatable and doubtful European views on the Turk of the Ottoman and the Turks of the Ataturk which reflected to current richly bifurcated opinions on the Turks in Indonesia.

Colonial Newspapers and Stereotyped Turks

The changing images of Turkey in Dutch colonial newspapers spanned through three periodization, that is between 1849 to 1870, 1870 to 1924, and 1924 to 1945. The various content on Turkey in these periodization were attached to the representation of ideological turn, gradually progressed from general comment on history, pseudo-scientific and bias elaboration based on prejudices on Islam, politics, and race, such as those lead by the Christians Middle Class to the revolutionary inspirational perspectives on Turkey's movement of Young Turk and Ataturk as revealed by number of Democratic and Socialist Dutch Newspaper in Indonesia.

From the period of 1849 to 1870, news on Turkey was mostly general, reporting on numerous political events in Turkey and abroad, the shipping schedule, Turkish products advertisement and Islamophobic related content.

It was on 1870 onwards, closer reports of Turkey in the Indies were intensified, majorly caused by the recent development of political lobbies against the Dutch from Aceh to Istanbul. Between 1870 to 1924, numerous news, spy reports, race and religion propaganda enriched transfer list of knowledge as responding to the fuelling anti-colonial movements, Native political lobbies, Pan-Islamism sympathizers and paranoia, and increasing outbreaks in the Dutch East Indies.

10 Chiara Formichi, "Indonesian Readings of Turkish History in From Ottoman to Aceh 1890s-1940s", in A. C. S. Peacock and Annabel The Gallop (eds.), *From Ottoman to Aceh: Ottomans, Turks and Southeast Asia*, Oxford University Press, Britain, p. 243.

Since the envoys from Aceh to Istanbul took place, there are countless of rumours on the coming aids from the Ottoman to the Indies to help bring freedom against colonialism. That rumour including the journey of 8 ships from Ottoman to Singapore in 1873, letter of vassalage recognition and etc which was followed closely by the newspapers around the Indies and the Strait Settlement. Such a hype both in the form of anticipation and fear by locals and the Dutch regimes lead to the increasing propaganda, suspicions, prejudices, and conspiracies that created an environment of hostility to every move involving Turkish representatives. This for instance can be seen from the visit of Ghalib Bey to Java and Aceh in 1884 where accusation of violence incitement would occur due to the 'hostile' nature of Islam, especially when it involves Aceh, would be a demise to Dutch Government.¹¹

These evolutions of images were propagated by the intention for to open the path for the native to learn dynamic thoughts on Islam in Turkey. As newspaper printing was dominated by the eloquent and prolific Dutch Christian middle class in the Indies, images on Turkey was definitely formed in the shape of biblical cultural thoughts woven heavily from so called fact and material evidences supported by expertise rhetorical demonstration. Fallacy on Islam, Ottoman and race spread through numerous established newspapers in the Dutch East Indies, such as *Java Post*.

Generaal Van Daalen who was a catholic and a prominent military general himself wrote lengthy of narratives on Islam, including the Turkish Islam that according to him not less different in the nature of backwardness and uncivilized codified law than Islam of the Arabs. He believed Islam was not compatible with Modern life and European must be aggressive to introduce its civilization as Christianity had done. Further He said, "*Bloedige strijd schijnt dus oppervlakkig beschouwd, niet te vreezen*" implying to Islamic reformations was hot on the surface but nothing more beneath. He said the Dutch and Christians not to be afraid.¹²

Van Daalen connected Ottoman Turk with violent evil that relies solely on the sword. He said that "forgetting that such Islam should finally perish by the sword, because its powers, great as they may be, have no coherence, being scattered

11 Nn. "Turkije, De Islam en Onze Regeering", *Java Bode*, January 2th, No,20 Jaargang 1, 1884, p. 3.

12 HB Van Daalen, "Brieven en Boodschappen: Batavia", *Java Bode: Nieuws Handels en Advertentieblad voor Nederlandsch-Indie*, 17 November 1885, p. 3

everywhere on three continents, and separated by insurmountable barriers, seas and deserts, while the enemy with whom he would face is as strong as it is intelligent and would not let him rest.”¹³ His Islamophobe obstinacy and blood thirst civilizing mission led him into massacre of thousands of Acehnese in the hinterland Gayo in 1904.

De Java Post: Weekblad van Nederlandsche Indie (1903-1927), is a Dutch Catholic weekly Press lead by firstly W.H Bogaart, a Protestant convert to Catholic and published its first release in 1905. He was replaced by Catholic Pandit, Jesuit W van den Heuvel from 1905 to its demise in December 1927.¹⁴ The newspaper sent clear messages to the Dutch readers and elite in Indies on unproven pseudo-scientific history on Ottoman Islam, to the extend labelled as destroyer of Islam. In one of the addition, it is clearly mentioned that it would be impossible for the Ottoman empire that was preaching freedom of religion would be less fanatical as the religion and genealogical race were bound to be ‘hereditary immorality’ such as hatred of Christianity, cruelty to apostle, heavy punishment for religious violators, Christians were not allowed to be in th army or to hold higher position in the state. The newspaper further expressed support fort he Young Turk who according to the writer no longer willing to be under the harassment of Islam, that the Young Turk movement would be an advantage to launch Christianity.¹⁵

A year before the abolishment of the caliphate, Java Post release another unverified and non-credible reports where the concentration was made on the Turkish looting, raping and killing of innocent people, Christians and Jews during unclarified duration of attack in Smyrna. This information was written based on conversation with a afriend who happen to have a friend that heard on the News in Turkey. Surprisingly, Java Post was not a fond of Kemalist either. Kemalist were described as psychotic showing lack of respects to the graves of the Christians where violence, vandalism and cruelty to the corpse were involved.¹⁶

News from 1924 to 1945 represented the glimpse into the debate of corruption

13 HB Van Daalen, “Brieven en Boodschappen: Batavia”, *Java Bode: Nieuws Handels en Advertentieblad voor Nederlandsch-Indie*, 17 November 1885, p. 3

14 Karel Steenbrink, *Catholics in Indonesia, 1808-1942: a Documented History*, Volume 2, KITLV, Leiden 2007, p. 60-61.

15 Nn, “‘N Islam Met Minder Fanatisme?’”, *De Java-post: weekblad van Nederlandsch-Indië*, 8, No. 10, 1910, p. 152.

16 Nn, “Turksche Manieren”, *De Java Post, weekblad van Nederlandsch-Indië*, jrg 21, 25 May, 1923, p. 152-153.

within Ottoman, abolishment of Caliphate and its successor, the young Turk reformation, and Kemalism as model for Indonesia as a nation state. In this latest period, large number of local newspapers participated in responding and refuting news that were rotating from Dutch colonial newspapers and newspapers abroad alike.

De Sumatra Courant's *Geestesstroomingen* looked into the reaction of Muslims in India and Indonesia on the abolishment of the caliphate and further discourse on its succession and preserving the legacy. The Muslims in India recognize the corruption in the body of the caliphate but maintained Istanbul and Turkey as the traditional point of attraction to major Muslim in Asia. While Indonesians, in this case the Javanese ulamas and numerous mobile merchants communities took initiatives to preserve the line of intellectual of the Ottoman and the caliphate, propagating on the mobilization of Turkish literary and scientific works to be disseminated in Indonesia. Dutch colonial government has taken such reactions as a form of new political Turkey wings and this taken into the anticipation of pan Islamism sparks in the Indies.¹⁷

Although some news delivered in the sense of reporting and justice to opinions, other newspapers took the chance to launch fear and stereotyping efforts, defaming the Turk and Islam to maintain the complete rule of Dutch in the Indies. This can be seen from the Surakarta's publication of *De Nieuwe Voorstanlanden: Solo Laandhuurders* where the writer believed that the wave of pan Islamism and caliphates was violent and full of intrigue that the sparks of sympathy towards Turkey would mean the gateway to allow societies in the Indies to be Ottoman Citizens and thus, would incite violence against the colonial government.¹⁸

This periodization also represented the debate of favor towards the revolutions lead by Ataturk. However, despite all the supports and hails towards Ataturk revolutionary movement, suspicion and question attached to race remain. After praising Ataturk movement on the abolishment of caliphate and prohibition measured billed on Turban, Azan, and religious education, the author from *Het indische Volk* lastly questioned that, "The Turkey of Mustafa Kemal has liberated itself outwardly from the Islamic community, inwardly from the many irrational things that so far had found refuge only in Turkey. Can the country, shrouded

17 Nn, "Geestesstroomingen", *De Sumatra Courant*, 3 April 1924, Jaargang 76, No. 80, p. 10.

18 "Officieel gedeelte: Niet Officieel Gedeelte: Brieven uit den zetel van het Khalifaat", *De Nieuwe Vorstenlanden: Officieel Orgaan van de Solosche Landhuurders*, 31 Jaargang, No 107, 1902.

physically and mentally in the guise of the European, face a new, vigorous life on Asia's soil?"¹⁹

Conclusions

In this preliminary research, I argue that Dutch Colonial newspaper's attention to Turkey in the Indies between 1845-1945 is marked through 3 waves of periodization. Firstly, between 1845-1870 where the attentions were mostly put into the general political news abroad, record of shipping logs, commodities import and export, trading advertisement, and in relation to Islamophobia. Secondly is from 1870 to 1924. The focus of newspapers was significantly increasing within trans-boundary politics, dominantly caused by the movement of Aceh and other rebellious colonies in Sumatra, Sulawesi and Java towards the alternative political power, sought for alliance. Since the number of newspaper companies at this time were booming in the Indies, propaganda was heightened surrounding the issues of Ottoman, Caliphates, the Young Turks and the Ataturk revolutionary movements. In this period, politics of Turkish images and stereotypes were molded through large number of citations, contrasted and established by Dutch Colonial regime to suppress foreign influences and maintain the Dutch governance sustainability. The Turks were dubbed as violent, evil, hereditarily immoral, cunning, destroyer of Islam, hostile, and pretendent savior, found pages of destination in the publication. Almost every move made by Turkish representatives were challenged with suspicions, conspiracies, and prejudices which led to increasing restrictions and intelligences that victimized the material and immaterial attachment to Turkey such as the Arabs, Islam, the Hadjis, and its commercial networks. And lastly, is from 1924-1945. In this last periodization, images and stereotype on Turkey were centered on the fashioning narratives of nationalism, independence, and freedom were Ataturk and his revolutionary works taken as a model and inspiration. Such images find its voices among the locals middle class who played vital roles in the efforts of freedom from the Dutch, although on the other hand, there was increasing disappointment displayed throughout the latest decades. However, the Dutch molded stereotype on the Turks continued to be supported and defended through the second class natives that enjoyed internationally prestige education.

How far the colonial stereotype influence educated Indonesian locals post independent up to now is further research worth looking up.

19 Maxmillan Harden, "Turkije Zonder Tulband", *Het Indische Volk: Orgaan van de Indische Sociaal Democratische Partij*, No 7, Mei 1926, p. 4.

Bibliography

Primary Sources

Daalen, HB Van “Brieven en Boodschappen: Batavia”, *Java Bode: Nieuws Handels en Advertentieblad voor Nederlandsch-Indie*, 17 November 1885.

Nn. “Turkije, De Islam en Onze Regeering”, *Java Bode*, January 2th, No 20 Jaargang 1, 1884, p. 3.

Nn. “‘N Islam Met Minder Fanatisme?’”, *De Java-post: weekblad van Nederlandsch-Indië*, 8, No 10, 1910.

Nn. “Turksche Manieren”, *De Java Post, weekblad van Nederlandsch-Indië*, jrg 21, 25 May, 1923.

Nn, “Geestesstromingen”, *De Sumatra Courant*, 3 April 1924, Jaargang 76, No 80.

Nn. “Officieel gedeelte: Niet Officieel Gedeelte: Brieven uit den zetel van het Khalifaat”, *De Nieuwe Vorstenlanden: Officieel Orgaan van de Solosche Landhuurders*, 31 Jaargang, No 107, 1902.

Harden, Maxmillan, “Turkije Zonder Tulband”, *Het Indische Volk: Orgaan van de Indische Sociaal Democratische Partij*, No 7, Mei 1926.

Secondary Sources

Andaya, Barbara Watson, “From Rum to Tokyo: The Search for Anti Colonial Allies by the Rulers of Riau, 1899-1914”, *Indonesia*, No. 24, October 1977, p. 123-156. <https://doi.org/10.2307/3350920>.

Breman, Jan, *Taming the Coolie Beast: Plantation Society and Colonial Order in Southeast Asia*, Oxford University Press, Delhi 1989.

Formichi, Chiara, “Indonesian Readings of Turkish History 1890s 1940s”, in A. C. S. Peacock and Annabel Teh Gallop (eds.), *From Anatolia to Aceh: Ottoman, Turks and Southeast Asia*, Oxford University Press, Britain 2015, p. 241-258.

Milner A. C., “The Impact of the Turkish Revolution on Malaya”, *Archipel*, 31, 1986, p. 117-130.

Nurjanti, “Muslim Groups Oppose Renaming Jakarta Street After Turkey’s Ataturk”, *the Jakarta Post*, October 19th 2021, <https://www.thejakartapost.com/news/2021/10/19/muslim-groups-oppose-renaming-jakarta-street-after-turkeys-ataturk.html>.

Stereotyping the Turks:
Images from Dutch Colonial Newspapers in Indonesia

181

Steenbrink, Karel, *Catholics in Indonesia, 1808-1942: a Documented History*, Vol. 2, KITLV, Leiden 2007.

Wertheim, Wim F., “Koloniaal racisme in Indonesia, Ons onverwerkt verleden?”, in *de Gids*, 154, 1991, dbnl.org

Wertheim, Wim F., “Rassenprobleem is Werkelijkheid, Rassenleer Daarentegen een Mythe”, *Het Parool*, No. 1456, October 7th 1949.

Yamamoto, Nabuto, *Print Power and Censorship in Indonesia 1914-1942*, Cornell University, PhD Dissertation, 2011.

The Jews Presence in Latin America: The Roots and Recurrences of Anti-Semitism

Nigar Asgarova*

Abstract

The presence of Jews in Latin America traces back to XV century after the discovery of the continent by Christopher Columbus. The religious suppression of Sephardic Jews in the SouthWest part of Europe put the dilemma before Jews: either to convert to Christianity or become marrons to pretend to be converted and move to the New World. From the beginning of the XVI century Jews settled in Spanish, English and Portuguese colonies mostly in Mexico, the Caribbean, the Northern countries of South America, and Brazil where they were suppressed and trialed to “Holy Inquisition”. The migration of Jews to Latin America can be characterized by historical and political processes that occurred in Europe. XVI- XVIII centuries Jews migration, their settlement and life activity will be analyzed in the article. From the beginning XIX century, the characteristics of migration shifted to “pogroms” which also established the roots of anti-Semitism in Latin America. Besides, the article will broadly investigate the massive migration of Ashkenazi Jews, the conspiracy plan of Andinia which considered the formation of Jews state in the South America, the establishment of Jews community, and their integration into Latin American society will be broadly investigated in the article. The rise of Nazism in Europe paved the way for a new massive migration of Jews to the region. The emergency of military regimes in Latin America and the establishment of the Israeli state in 1948 changed the migration characteristics of Jews. Although from the last decades of the XX century most Latin American countries became fullfledged democracies, the 1992 attack on the Israel Embassy, the 1994 attack on AMIA, the Israel-Palestine confict in the Middle East, the humiliation of Jews cemeteries, and other facts were the exact proof for anti-Semitism which will be investigated in the article.

Keywords: Jews, Latin America.

* Dr., Azerbaijan University of Cooperation, Faculty of Management, Department of Foreign Languages, Baku/AZERBAIJAN, asgarova.n@gmail.com
DOI: 10.37879/9789751756466.2023.9

Latin Amerika'da Yahudi Varlığı: Anti-Semitizmin Kökleri ve Onun Geri Dönüşü

Özet

Latin Amerika'da Yahudilerin varlığı, kıtanın Kristof Kolomb tarafından keşfedilmesinden sonra XV. yüzyıla kadar uzanır. Avrupa'nın Güney-Batı kesiminde Sefarad Yahudilerinin dinsel olarak bastırılması, şu ikilemi Yahudilerin önüne koydu: ya Hıristiyanlığa geçmek ya da marron olmak ve din değiştirmiş gibi görünüp Yeni Dünya'ya taşınmak. XVI. yüzyılın başlarından itibaren Yahudiler, çoğunlukla Meksika, Karayipler, Güney Amerika'nın kuzey ülkeleri ve Brezilya'da İspanyol, İngiliz ve Portekiz kolonilerine yerleştiler ve burada bastırıldılar ve "Kutsal Engizisyon" tarafından yargılandılar. Yahudilerin Latin Amerika'ya göçü, Avrupa'da meydana gelen tarihsel ve politik süreçlerle karakterize edilebilir. Bildiride, XVI-XVIII. yüzyıllarda Yahudilerin göçü, iskânları ve yaşam faaliyetleri incelenecektir. XIX. yüzyılın başından itibaren, göçün özellikleri, Latin Amerika'da anti-Semitizmin köklerini de kuran "pogromlara" kaydı. Ayrıca makale, Aşkenaz Yahudilerinin kitlesel göçünü, Güney Amerika'da Yahudi devletinin kurulmasını, Yahudi cemaatinin kurulmasını ve Latin Amerika toplumuna entegrasyonunu düşünen Andinia'nın kompo planını geniş bir şekilde araştıracaktır. Avrupa'da Nazizmin yükselişi, Yahudilerin bölgeye yeni bir kitlesel göçünün yolunu açtı. Latin Amerika'da askeri rejimlerin aciliyeti ve 1948'de İsrail devletinin kurulması Yahudilerin göç özelliklerini değiştirmiştir. XX. yüzyılın son on yıllarından itibaren çoğu Latin Amerika ülkesi tam teşekküllü demokrasiler haline gelse de 1992 İsrail Büyükelçiliğine saldırı, 1994 AMIA saldırısı, Ortadoğu'daki İsrail Filistin çatışması, Yahudi mezarlıklarının aşığılanması ve diğer gerçekler, makalede incelenecek olan antisemitizmin kesin kanıtıydı.

Anahtar Kelimeler: Yahudi, Latin Amerika.

The Jews Presence in Latin America: The Roots and Recurrences of Anti-Semitism

Jews or Jewish people are an ancient nation speared all over the world with the history tracing back to 3500 years. The identity of nation has been opening to discourse during the centuries. Jews community began to unite among people with mixed marriage (Jews and non-Jews) and people who converted to Judaism. The settlement of Jews in South America traces back to the XVI century. The first Jews who came to Latin America were conversos (Jews who converted to Judaism

driving out from Spain and Portugal and from escaping prosecution) or Crypto-Jews.¹

The emergency of conversos directly connected with the history of Spain. Judaism has always been a religion which mostly related to national identity rather than nations' brotherhood. The propagation of Christianity in 1391 created a basis for the annihilation of Jewish people and the total Christianization of Spanish society. During 1412-1415 some laws were passed demanding Jews to leave their homes and jobs. The "volunteer" wave of conversos or new Christians emerged during this period. Nevertheless, thousands of Jews were continuing to be loyal to their customs and traditions. Thus, two Jews group was formed who lived side by side.²

The order given on 30 of March, 1492 urged Jews to make a choice between conversion to Catholicism or being prosecuted from Spain. Thousands of Jews were exposed to escape to Northern Africa, Italy, and the Ottoman Empire.³

When the "Holy Inquisition" began in Portugal in 1497 Jews began to escape all around the world and Brazil was not an exception. Inquisition process put the dilemma before Jews: either to convert to Christianity or become marrons to pretend to be converted and move to the New World. Conversos came to Brazil, although some of them still worshiped Judaism.⁴

In 1535 Diego de Almagro the first Spanish soldier who played a pivotal role in conquering Peru came to Latin America with Rodrigo de Orgonos. Rodrigo de Orgonos was a new Christian whose parents were poor cobblers. This event was considered to be the beginning of Jews' arrival to the region.⁵

First Jews began to settle in Columbia in the XVI century. They were conversos who came here as Spanish refugees. In 1636 the major group of these people was killed. Nevertheless, there were still a few Jews groups. But their number was gradually decreased and disappeared completely. For preserving Catholic

- 1 Humphrey Humberto Pacheco, *The Immigrant's Universe*, Xlibris 2010, s. 27.
- 2 Faingold E. D., "Educational Attitudes and Language Choice at the Birth of a Progressive Yiddish-language folks shule in Argentina", *International Journal of Jewish Education*, 2014, s. s. 57-76.
- 3 Judith E. L., *The Jews of Latin America*, Lynne Rienner Publishers, 3rd edition, 2014.
- 4 Paolo Bernardini-Norman Fiering, *Norman The Jews and the Expansion of Europe to the West, 1450 to 1800*, Berghahn Books, 2001, s. 371.
- 5 Куприенко С. А., *Источники XVI-XVII веков по истории инхов: хроники, документы, письма*, Под ред. С. А. Куприенко - К. Видавць Куприенко С. А., 2013.

domination in Colombia, a royal decree “the Inquisition Tribunal of Cartagena de Indias” was issued during 1610-1821. The main aim of the decree based on the persecution of conversos which began from 587 A.D. since the time of Visigoth kings.⁶

About 50000 Europeans lived in the territory of current Brazil till 1624. They were businessmen, importers, exporters, writers, poets, and priests. In the same year, Netherlands Forces occupied the northern-east part of the territory of Brazil. Netherland openly permitted Jews to migrate and worship their religion. Approximately 15000 Jews lived in the territory of Brazil captured by the Netherland and it was half of the total population there. Here Jews succeeded in the sugar industry, slave trade, and tillage. In 1636 Spanish and Portuguese Jews together established Kahal Zur synagogue in Recife. That was the first synagogue erected in South America. In 1654 Portugal began a war against Netherland invasion which lasted 9 years.⁷

The total prosecution of Jews from Portugal caused their massive emigration and some of them had to return to Europe. Those who were not able to escape back were killed. The Jews' prosecution and their massive emigration severely damaged the Brazilian economy. In 1655 Portugal closed the Kahal Zur synagogue. In 2001 synagogue was reopened and currently, it is a museum.⁸

According to Portugal's King decree signed in 1773, all kinds of discrimination against Jews were abolished. In 1822 when Brazil gained its independence from Portugal Moroccan Jews began to immigrate to Brazil. At that time Jews had divided into two groups: Arabian-speaking Jews or Jews from the Ottoman Empire who were called Turcos mainly settled in Argentina, Brazil, Chile and Honduras⁹. Los turcos mainly separated into three group: Arabs, Jews and Armenians.¹⁰ The

6 Anna Maria Splendiani, Jose Enrique Sánchez Bohorquez and Emma Cecilia Duque de Salazar, *Cincuenta Años de Inquisición en el Tribunal de Cartagena de Indias 1610-1660*, Pontificia Universidad Javeriana, Bogotá 1997, s. 151-173.

7 “Бразилия”, *Электронная Еврейская Энциклопедия*, World ORT 2018, <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/10720/>

8 Brasil virtual Jewish History Tour: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/brazil-virtual-jewish-history-tour>

9 Aaron Moore-Kent Mathewson, “Latin America's Los Turcos: Geographic Aspects of Levantine and Maghreb Diasporas”, *Noesis Revista Ciencias Sociales y Humanidades*, 22/43-2, 2013, s. 292-308.

10 Ignacio Klich-J. Lesser, “Intorduction: “Turco” Immigrants in Latin America”, *The Americas*, Vol. 53, No. 1, 1996, s. 1-14.

second group of Jews were from Eastern Europe, mainly from Russia and Poland who were called Rusos. For example, in 1889 about 824 Jews from Russia had already been settled in Argentina. Although in Latin America they were called Rusos, in reality they were Ashkenazis, who migrated to the region during 1880-1930 due to some historical processes, poverty and brutal pogroms and etc.¹¹ Currently, 80% of Jews in Argentina is Ashkenazi, only 20% is Sephardic.¹²

In XIX century with the discovery of diamond mines in Brazil opened new path for the further immigration of Ashkenazi Jews here. Moroccan Jews who identified themselves as Sephardic Jews began to immigrate after the expansion of Amazonian rubber exportation. The number of Jews increased as new influx of Jews from the Northern Africa began.

The period between 1920's-1930's was accompanied with the rise of Nazi in Europe which was an impetus for massive Ashkenazi Jews (Eastern European Jews) to escape from Europe. The rise of nationalists' ideas portrayed Jews as non-European, and poor communists among Brazilian intellectuals, thus the Jews immigration was limited in 1938. Brazil had less severe anti-Semitic view among German diaspora rather than in Argentina.¹³

The integration processes revealed different aspects of Jews' immigration to different parts of the world. Most part of the Jews' immigration to America covers the 1880's. During XVIII-XIX centuries' Jews were not only immigrated to the Ottoman Empire, but also to the Russian and Austrian- Hungarian Empire. From the end of XIX Chile was a country that became a home for Sephardic Jews (South-western and North African Jews) who immigrated from Tunisia and Morocco.¹⁴

Latin American countries accepted a huge wave of Jews immigrants from Eastern Europe from the end of the XIX century till World War I. From 1881 to 1914

11 Moreno A., "What Do You Know? Jewish Migration to Latin America", *KATZ Center*, 2019. <https://katz.sas.upenn.edu/resources/blog/what-do-you-know-jewish-migration-latin-america>

12 LeElef, Ner, "World Jewish Population", https://www.simpletoremember.com/vitals/world-jewish-population.htm#_ftnref1, retrieved 9 January 2008.

13 Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, "Brazil," *Encyclopedia of Judaism*, Facts on File, New York 2006, s. 68-69.

14 "Los judíos residentes en Chile", Agencia EFE, 23 December 2010, archived from the original on 26 February 2014, retrieved 19 December 2019.

113.000 Ashkenazi Jews entered Argentina. According to reports of the American Jews Committee of 1917, 150000 Jews lived in Latin America.¹⁵

A number of Jews expelled from France, Sweden, and Italy during the end of the XIX century came to Paraguay. Their number was quite small and in a short period without establishing any community they totally assimilated to local people. In the first decade of the XX century Sephardic Jews came to Paraguay from different territories of the Ottoman Empire and erected a synagogue in 1917.¹⁶

The socio-economic situation of Jews from all over the world determined their concrete targets of their immigration. Poor and middle-class Jews immigrated to Palestine and Latin America. The closeness of Ladino (the language of Jews who came from Spain and surrounded territories) and Spanish languages caused their migration to Spanish-speaking countries. Thus, the difficulty of Jews people's integration into headed societies was relatively reduced. More intelligent and French-speaking Jews moved to France and Western Europe. Meanwhile, from the beginning of the XIX century, the majority of Ashkenazi Jews moved to the USA, Canada, and England, but Sephardi Jews moved to Latin America. One reason was that Latin American countries didn't require visas from Jews who came from the Ottoman Empire.¹⁷

The estimated number of Jews from the Ottoman Empire who moved to the American continent was 1.200.000. At the beginning of 1908, the number of Jews moved from the Ottoman Empire to Latin America was 150.000. Jews migrated with and without their families. Jews who migrated alone were the young men. In some cases, men sent their families to Latin America, but they stayed in Turkey. The 56,6% of Jews migrants were men.¹⁸

The designated countries played a pivotal role in integration processes. Depending on the country where they lived, they either encountered assimilation or continued their different cultural life. As the national identity in Mexico, Ecuador, and Peru was homogenous these countries were not convenient for Jews. On contrary,

15 Horowitz P., "Jews in Latin America: Past and Present", 1981, <https://jewishcurrents.org/jews-latin-america-past-present/>

16 Şule Toktaş-Fatih Resul Kılınç, "Jews Immigration to the American Continent", *The Journal of Migration Studies*, 4, June 2018, s. 30-64.

17 İbid., s. 40.

18 İbid., s. 64.

countries with different social-ethnic profiles like Argentina, Uruguay, Cuba, and Brazil in concrete periods were quite tolerant toward immigrants.

Argentina is a unique country for Jews among the Latin American countries because Argentina is the country where the major Jews community has been existing since Jews migrated to Latin America.¹⁹ But at the same time, Argentina was a country where large-scale anti-Semitic events occurred. Currently, although Jews composes 2% of the Argentinian population Argentina is a country with 7th highest Jewish population in the world, and the first among Latin American countries.²⁰ Jews' migration to Argentina began during the XV-XVI centuries. Immigrants who came these years easily integrated into the society. In the mid of 1800s, the number of Jews in Argentina was little. After gaining independence from Spain in 1810 first president of the state Bernardino Rivadavia supported the policy which provoked immigration freedom and human rights. The establishment of such suitable conditions paved the way to the massive immigration from Western Europe, mainly from France.

The other wave of Jews migration to Argentina was realized from the beginning of the 1860s. These years the attitude of Tsar Russia towards Jews was negatively changed. Serfdom was abolished in Tsar Russia; thus, Jews were no longer be able either to get peasants' lands or make them work. Besides, tsar Alexander III had an anti-Semitic view. This caused the spread of the anti-Semitic waves in the country. For Russians Jews were peasants' killers and enemies of Slavic people and Christians in general. These incidents caused the impounding of thousands of Jews from Moscow in 1891. Thus, the Jews Charity Organization in Europe showed an initiative of the massive migration of banished Jews to Argentina. If in 1862 the number of Jews families in Argentina was 10, in 1872 the number increased to 30, but in 1882 it was 55.²¹

The history of Jews arrival to Argentina continued in 1889 when 120 Jews families came here on "Vesser" ship²². The Jew families settled in Santa Fe province.

19 Congreso Judío Latinoamericano, "Comunidades judías latinoamericanas: Argentina", archived from the original on 8 January 2015, retrieved 12 September 2017.

20 Ner LeElef, "World Jewish Population", *Simple to Remember*, 2019, https://www.simpletoremember.com/vitals/world-jewish-population.htm#_ftnref1.

21 Feierstein R., *Historia de Los Judíos Argentinos*, Spanish edition, 1999, s. 223-250.

22 "Jews in Argentina", AMIA Jewish community in Argentina, <https://artsandculture.google.com/exhibit/jews-in-argentina/AQoRjNFS>

The Jew groups who escaped from Tsar Russian's plunder were the masses who paved the way in the development of Jews agricultural colonization. Dozens of agricultural colonies were established in different provinces of the country and people obtained the right to land leasing. It was only possible with the support of Baron Maurice de Hirsh the German-Jew philanthropist and the founder of the Jewish Colonization Association – JCA. Moises Ville colony in Santa-Fe, Mauricio, and Rivera in the Province of Buenos Aires were formed with the aid of the Jewish Colonization Association. Thus, the legendary image of Jewish gauchos emerged.

The majority of elite from Argentina and some other countries were concerned about the situation. The main reason was connected to the plan called “Andiniana”. Andiniana plan is a conspiracy theory that intended the establishment of a Jewish state in South America divided Brazil into several states, eliminating the super-power in the area, likewise Colombia, Venezuela, Ecuador, Bolivia would see the loss and fragmentation of their current territories into mini-states.²³

Thus, the proof to the plan or theory can be encountered in the scientific works of Jews background Hungarian journalist Theodor Herzl who was the father founder of Zionism.²⁴ He wrote that Jews people needed quite big territory anywhere on the Earth for establishing their sovereign state. He did not exactly mention about the territory, but as a possible version he indicated Argentina and Palestine. In his search for a homeland for the Jews, he put three options on the table. 1. Palestine, he reminded them of their place of origin and their roots. 2. Argentina, Patagonia was a privileged position both in climate, geographical position and also did not have many inhabitants. 3. Uganda in East Africa for being a large sparsely populated territory.²⁵

After some period, Herzl wanted to implement his theory into practice and presented an idea on purchasing land in Argentina for establishment of the Jews state. Thus, the idea of establishment of Jews Home in Argentina was put forward in IV Zionist Congress in 1904. However, the idea was resisted by majority of

23 Felix Antonio Cossío Romero, “El plan andinia busca la balcanización de Sudamérica”, publicada 22 de marzo de 2018, <https://www.hispantv.com/noticias/opinion/372013/plan-andinia-balcanizacion-sudamerica-sionismo-patagonia>

24 “The Jewish State Theodor Herzl’s Program for Zionism”, https://zionism-israel.com/js/Jewish_State.html

25 *Ibid.*, s. 21.

Jews, because in Argentina most of the Jews were recognized as a sign of the former Spanish Inquisition.²⁶

During 1906-1912 the number of Jews immigrants was relatively increased and they were mainly Ashkenazi from Europe. New immigrants obtained different classes in Argentinian society by creating various jobs in various fields. Jews from eastern Europe opened wholesale shops for furniture, clothes, and carpet. Some of them were masters, carpenters, brick molders, and owners of those enterprises and restaurants. A small number of Jews who came from wealthy provinces of Western France and Germany worked for European companies establishing Jews aristocracy in Buenos Aires.²⁷

The majority of immigrants were secular and they didn't come together around the synagogues. In 1905-1915 some Jews participated in the anarchist movement which was the of the most famous ideology in Argentina. They mainly joined communist, socialist, and Zionist organizations. In 1906 a group of Jews organized the first Jews Union and one year later Organization of Jews Socialist Democratic Workers was established. Secular educational institutions emerged in the Jewish social environment for a group of young people.²⁸

The number of Jews in Argentina increased to 100,000 on the eve of World War I and exceeded 200,000 in the late 1920s. After WWI Argentina ceased open-door immigration policy which lasted more than a century. There was no need for immigrants, as it was before 1914. There was no need for capital to expand the industry in the country, thus it didn't require any huge workforce. Thousands of people became unemployed. Unemployment became a massive problem spread all over the world. Immigration to Argentina began to lose its importance.²⁹

The head of Argentinian Jews especially Alliance Israélite Universelle and Jewish Colonization Association increased their efforts to protect Jews immigrants

26 Sigifredo Krebs-Issac Arcavi, *Páginas Escogidas*, ed. Israel, Sarmiento 2198, Buenos Aires, 1949, s. 50-51.

27 Rebecca Weiner, "The Virtual Library of Jews", <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/vjw/Argentina.html#top>

28 Elsner S., *Jewish Immigration to Argentina (movements before 1930)*, Brown University library, <https://library.brown.edu/create/modernlatinamerica/chapters/chapter-9-argentina/moments-in-argentine-history/jewish-immigration-to-argentina/>

29 "Argentinada yəhudilərə qarşı dini və etnik tolerantlıq", *Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideyası*, 5 Mayıs 2019, s. 157-159.

and propagate their migration to Argentina. During this period in 1921, the liberalization process decreased in Argentinian migration policy. Eastern European Jews were the most vulnerable among all migrant groups. The visa requirement for Argentina led to the rejection of most Jewish refugees. Some European immigrants could not get an entry document to the country. In 1922 Jewish Colonization Association office in Argentina could make immigrants' entry possible without any visa. The German-Jews philanthropist and billionaire, and Zionist Baron Maurice de Hirsch financially supported immigrants' arrival to the country. His efforts led about 30 thousand Jews to come to Argentina in 1922, but as a result of the economic crisis in Argentina then they had to return to Europe.³⁰

One of the South American countries where Jews immigrated was Venezuela. According to the national census conducted at the end of the XIX century in 1891, 27 Jews got Venezuelan citizenship. The number of Jews increased to 475 in 1917 from 882 in 1926. The integration of Jews into Venezuelan society was realized via education. After 1934 the Jews' immigration from Eastern and Central Europe rose. But after 1950 Venezuelan government imposed a restriction on Jews immigration. The restrictions were challenging, but although the number of Jews by that time was about 6000.³¹

The differences in Jews integration and citizenship processes between Latin American countries relied on the specific socio-public structure of each country. A small number of Sephardic Jews from the Ottoman Empire came to Bolivia. It is estimated that about 25-30 Jews families lived in Bolivia in 1917. According to the census of 1950, there were 926 Jews in Bolivia who immigrated from Lebanon, Palestine, Syria, Turkey, Egypt, and Libya. As the industry and trade opportunities were limited, conditions for Jews settlement in Bolivia were not favorable. The number of Jews population in Bolivia was 7000 in 1930.

In fact, the period of the Great Depression lasting from 1929-to 1939 paved the wave for the development of some populist bases which resulted in anti-immigration campaigns presented through political parties and their platforms. Thus, in the late 1930s, the countries like Mexico, Argentina, Cuba, Chile, Paraguay, Costa Rica, Colombia introduced laws restricting the immigration processes to the countries. Besides, the emergency of Nazi ideology in Europe

30 Mirelman V. A., *Jewish Buenos Aires, 1890-1939: In Search of an Identity*, Wayne State University Press, 2018, s. 19-45.

31 Krusch David, "The Virtual Jews History Tour: Venezuela", Jewish Virtual Library, American-Israeli Cooperative Enterprise, accessed 13 August 2006.

and the positive attitude of some Latin American countries to this racial ideology led to both the strengthening of anti-Semitism and anti-immigration policy.³² For example, during 1918-1933 Brazil welcomed 96,000 Jewish immigrants, but the number decreased to 12,000 between 1933 and 1941.³³

The majority of Sephardic Jews came to Cuba from Istanbul, Edirne, and Krikale, and they easily integrated into Cuban society. The reason for rapid integration was marriages. Very religious Jews married non-Jew women. This kind of process accelerated Jews immigration to Cuban society. Although Jews from the Ottoman Empire, lately from the Republic of Turkey came to Cuba as illiterate and unskillful workers who worked at sugar cane fields, they could become a middle class by the 1950s. During the 1950s the population of Jews decreased from 15000 to 2400³⁴ The main reason was the emigration of the middle-class Jews community to the USA.

There were some reasons which caused to refusal of admittance to more Jews refugees. One of the reasons was the growing of antisemitism. There were also some factors which defined the growing antisemitism. As we already know Jews refugees mainly settled in agricultural areas. But the move of many Jews from peripheries to cities raised resentments among the people.³⁵

Latin America became the next destination for those who escaped from Holocaust after WWII. During 1947-1953 about 20000 Jews immigrated to Latin America, 4800 of them settled in Argentina.³⁶

That is why, the investigation of Jews history in Argentina makes a significant sense in the article. Although Jews were concerned about Juan Domingo Peron's seizing power in 1946 who was mainly known for his sympathy to Nazi ideology and their representatives, the 1949 Constitutional abolishment of any discrimination of race, religion, and language made them feel calm. Peron declared the official government support for Jews people and the right of the Israel state to exist. He

32 Casals Meseguer, Xavié, *Ultrapatriotas: extrema derecha y nacionalismo de la guerra fría a la era de la globalización*. Barcelona 2003, Crítica, s. 188-190.

33 "Refugee in Latin America", *Holocaust Encyclopedia*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/refugee-in-latin-america>

34 *Ibid.*, s. 18.

35 "Refugee in Latin America", *Holocaust Encyclopedia*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/refugee-in-latin-america>

36 Schwartz, S. R., *The Emergence of Jewish Scholarship in America: The Publication of the Jewish Encyclopedia*, Cincinnati, Hebrew Union, s. 153-155.

was the first Argentinian head of state who recognized the independence of Israel and establish trade relations with them. The contradicted nuance was that during the same period Argentina became a shelter for thousands of German military criminals and their supporters. An estimated number of German immigrants in Argentina was 30-40 thousand, and most of them were German Nazis. Consequently, Buenos Aires became the center of Nazis or anti-Semite and the Jews' immigration to Argentina stopped.³⁷

After Peron's overthrow in 1955 the number of anti-Semitic organizations increased in the country. In 1960 with the capture of Adolf Eichman who was one of the organizers of the Holocaust during 1941-1945 and his execution in Israel in 1962 anti-Semitic tendencies intensified in Argentina.³⁸ During the 1950 and 1960, Tacuara Nationalist Movement which was a right fascist organization conducted barbarian and unethical actions against Jews such as street fights, attacks on synagogues, and they insulted Jews cemeteries.³⁹

As the result of the military coup in Argentina in 1976 military junta came to the power and during the "Dirty war" (1978-1982) more than 30 thousand people missed without any news. Among them were also Jews. According to Junta's law, Israeli diplomats could achieve to expel Jews renegade from Argentina during Junta's rule.

During the Falkland war between the UK and Argentina in 1982 for providing moral support to Jews soldiers, Argentinian military representatives allowed five rabbis to come to the country. Such permission was not given to anybody except catholic pastors. The point was that at that time Argentina was purchasing weapons from Israel and nothing could violate arms sales agreements with Israel.

In 1992 terror act occurred in front of the Embassy of Israel in Buenos Aires and consequently, 38 people became victims of this. A couple of hours after the attack the Palestinian Military Islamic Organization- Islamic Jihad took all responsibility for the terror act.⁴⁰ In 1994 85 people died, more than 300 injured as the result of

37 "Jewish Argentina", <https://www.geni.com/projects/Jewish-Argentina/11313>

38 Donald Bloxham, *The Final Solution: A Genocide*, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 1.

39 "Аргентина", *Электронная Еврейская Энциклопедия*, <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/10274/>

40 <https://www.pbs.org/frontlineworld/stories/lebanon/tl04.html>, In may 1994 Mustafa Dirani who was one of the top operatives of Hezbollah was captured by Israeli soldiers. <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1994-05-22-9405220356-story.html>

the bomb explosion in the car before the building of Asociación Mutual Israelita Argentina (AMIA; Argentine Israelite Mutual Association) in Buenos Aires. The explosion destroyed the most significant library of Jews diaspora. There was valuable information in this library, such as manuscripts in Hebrew. These books were at least 50 years old and these were books that survived from Holocaust. The destruction of Eastern European Jews culture was described in these books. The central archive which encompassed the information about Jews migration to Argentina and Latin America was also destroyed. The situation made the Parliament approve anti-discrimination law which encompassed law against antisemitism and racism in 1998.⁴¹

Although anti-Semitism has not been so grave and dangerous among Latin American countries in comparison with Europe and Asia (especially the Middle East region) political processes of recent years which State of Israel has mainly been involving raised dissatisfaction among Latin American countries which caused to the stirring of Anti-Semitism in the region. Latin American countries like Chile, Brazil, Cuba, Venezuela condemned Israel for the war and crimes against Palestine.⁴²

The migration which is accompanied with the globalization processes led the growth of Jewish existence and community in Latin America. There are many Jews communities which provide support and aid for those who identify themselves as Jews such as Tribuna Israelita in Mexico, the Asociación Israelita de Venezuela and the Asociación Mutual Israelita Argentina. Indeed, Jews are one of the most important minority groups in Latin American countries. Jews tried to avoid any conflict with Christians or Muslims. Because, the members of all communities think that all of their members share severe and grave historical processes while migrating to Latin America. Consequently, they prefer to live in peace and prosperity rather than enmity, they are eager to cooperate and collaborate rather than to conflict. We hope that such understanding and attitude towards peace and prosperity will eventually come to the Middle East and spread to all our beautiful world.

41 Ricardo Feierstein, *Historia de los judíos argentinos*, Editorial Galerna, s. 427.

42 Enrique Krauze, "Anti-Semitism Stirs in Latin America", *The New York Times*, 15 August 2014, retrieved Monday, 7 October 7 2019.

Bibliography

Literature

Humphrey Humberto Pachecker, *The Immigrant's Universe*, Xlibris 2010.

Faingold E. D., "Educational Attitudes and Language Choice at the Birth of a Progressive Yiddish-language folks shule in Argentina", *International Journal of Jewish Education*, 2014, s. s. 57-76.

Judith E. L., *The Jews of Latin America*, Lynne Rienner Publishers, 3rd edition, 2014.

Paolo Bernardini-Norman Fiering, *Norman The Jews and the Expansion of Europe to the West, 1450 to 1800*, Berghahn Books, 2001.

Куприенко С. А., *Источники XVI-XVII веков по истории инков: хроники, документы, письма*, Под ред. С. А. Куприенко - К. Видавецъ Куприенко С. А., 2013.

Anna Maria Splendiani, Jose Enrique Sánchez Bohorquez and Emma Cecilia Duque de Salazar, *Cincuenta Años de Inquisición en el Tribunal de Cartagena de Indias 1610-1660*, Pontificia Universidad Javeriana, Bogotá 1997.

Aaron Moore-Kent Mathewson, "Latin America's Los Turcos: Geographic Aspects of Levantine and Maghreb Diasporas", *Noesis Revista Ciencias Sociales y Humanidades*, 22/43-2, 2013, s. 292-308.

Ignacio Klich-J. Lesser, "Intorduction: "Turco" Immigrants in Latin America", *The Americas*, Vol. 53, No. 1, 1996, s. 1-14.

Şule Toktaş-Fatih Resul Kılınc, "Jews Immigration to the American Continent", *The Journal of Migration Studies*, 4, June 2018, s. 30-64.

Feierstein R., *Historia de Los Judios Argentinos*, Spanish edition, 1999.

Sigifredo Krebs-Issac Arcavi, *Páginas Escogidas*, ed. Israel, Sarmiento 2198, Buenos Aires, 1949

"Argentinada yəhudilərə qarşı dini və etnik tolerantlıq", *Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideyası*, 5 Mayıs 2019, s. 157-159.

Mirelman V. A., *Jewish Buenos Aires, 1890-1939: In Search of an Identity*, Wayne State University Press, 2018.

Krusch David, "The Virtual Jews History Tour: Venezuela", Jewish Virtual Library, American-Israeli Cooperative Enterprise, accessed 13 August 2006.

Casals Meseguer, Xavie, *Ultrapatriotas: extrema derecha y nacionalismo de la guerra fría a la era de la globalización*. Barcelona 2003.

Schwartz, S. R., *The Emergence of Jewish Scholarship in America: The Publication of the Jewish Encyclopedia*, Cincinnati, Hebrew Union.

Donald Bloxham, *The Final Solution: A Genocide*, Oxford University Press, Oxford 2009.

Ricardo Feierstein, *Historia de los judíos argentinos*, Editorial Galerna.

Internet Resources

“Бразилия”, *Электронная Еврейская Энциклопедия*, World ORT 2018, <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/10720/>

Brasil virtual Jewish History Tour: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/brazil-virtual-jewish-history-tour>

Moreno A., “What Do You Know? Jewish Migration to Latin America”, *KATZ Center*, 2019. <https://katz.sas.upenn.edu/resources/blog/what-do-you-know-jewish-migration-latin-america>

LeElef, Ner, “World Jewish Population”, https://www.simpletoremember.com/vitals/world-jewish-population.htm#_ftnref1, retrieved 9 January 2008.

Sara E. Karesh-Mitchell M. Hurvitz, “Brazil,” *Encyclopedia of Judaism*, Facts on File, New York 2006, s. 68-69.

“Los judíos residentes en Chile”, Agencia EFE, 23 December 2010, archived from the original on 26 February 2014, retrieved 19 December 2019.

Horowitz P., “Jews in Latin America: Past and Present”, 1981, <https://jewishcurrents.org/jews-latin-america-past-present/>

Congreso Judío Latinoamericano, “Comunidades judías latinoamericanas: Argentina”, archived from the original on 8 January 2015, retrieved 12 September 2017.

Ner LeElef, “World Jewish Population”, *Simple to Remember*, 2019, https://www.simpletoremember.com/vitals/world-jewish-population.htm#_ftnref1.

“Jews in Argentina”, AMIA Jewish community in Argentina, <https://artsandculture.google.com/exhibit/jews-in-argentina/AQoRjNFS>

Felix Antonio Cossío Romero, “El plan andinia busca la balcanización de Sudamérica”, publicada 22 de marzo de 2018, <https://www.hispantv.com/noticias/opinion/372013/plan-andinia-balcanizacion-sudamerica-sionismo-patagonia>

“The Jewish State Theodor Herzl’s Program for Zionism”, https://zionism-israel.com/js/Jewish_State.html

Rebecca Weiner, “The Virtual Library of Jews”, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/vjw/Argentina.html#top>

Elsner S., *Jewish Immigration to Argentina (movements before 1930)*, Brown University library, <https://library.brown.edu/create/modernlatinamerica/chapters/chapter-9-argentina/moments-in-argentine-history/jewish-immigration-to-argentina/>

“Refugee in Latin America”, *Holocaust Encyclopedia*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/refuge-in-latin-america>

“Jewish Argentina”, <https://www.geni.com/projects/Jewish-Argentina/11313>

“Аргентина”, *Электронная Еврейская Энциклопедия*, <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/10274/>

<https://www.pbs.org/frontlineworld/stories/lebanon/tl04.html>

<https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1994-05-22-9405220356-story.html>

The Problems of The History of Abkhazia (According to the Georgian-Russian Diplomatic Materials of the years of 1636-1640)

Jemal Gamakharia*

Abstract

For Exploration and study of the History of the 17th century Georgia and its separate political -administrative units it is essential and necessary to use European, Turkish, Russian and other sources. Among those sources the materials reflecting Ambassador Gabriel Gegenava's visit to Moscow, who was sent from the Principality of Samegrelo in the years of 1636–1639 and the return visit of the members of the Russian ambassade – Fedot Elchin and Pavel Zakhariev in Samegrelo in the years of 1639-1640 are noteworthy and considerable. The above-mentioned persons were the first official Russian representatives visited and described in their reports the greatest part of the territory of modern Abkhazia, which belonged to and was part of Samegrelo in the 17th century. The reports of the Georgian and Russian ambassadors are the authentic and veridical sources of the political, ethnic and church history of Abkhazia. According to the Separatists, on the modern Abkhazia, dwelled only the ancestors of Abkhazians and the Georgians settled there later. The materials of Russian-Georgian ambassades prove absolutely the opposite, which are not addressed and used in Separatists' works. In compliance with those materials, the Principality of Megrelia was one of the districts of Georgia extending till Sokhumi and only settled with Georgians. The Russian ambassadors during their visit in the above mentioned settlements communicated only with the Georgians; and they even never saw and met the Abkhazians on that territory. The Patriarch of Georgia sat in Bichvinta.

Thus, the reports of Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev refute the falsified separatist historiography, being used today, as a basis and justification for the Russian occupation of Abkhazia and the ethnic cleansing of the Georgians.

Keywords: Abkhazia, Georgian, Diplomatic Relations, Principality of Megrelia, Principality of Samegrelo.

* Prof. Dr., Abhazya Yüksek Şurası Başkanı, Sohum/ABHAZYA, gamakhariajemal@gmail.com, DOI: 10.37879/9789751756466.2023.10

Abhazya Tarihinin Sorunları (1636-1640 Yıllarına Ait Gürcü-Rus Diplomatik İlişkileri Belgelerine Göre)

Özet

17. yüzyıl Gürcistan tarihinin araştırılması ve incelenmesi için Avrupa, Türk, Rus ve diğer kaynakların kullanılması elzem ve gereklidir. Bu kaynaklar arasında, Samegrelo Prenslüğü'nden 1636-1639 yıllarında gönderilen Büyükelçi Gabriel Gegenava'nın Moskova'yı ziyareti ve aynı yıllarda Samegrelo'daki Rus büyükelçisi Fedot Elchin ve Pavel Zakhariev'in geri dönüş ziyaretini yansıtan materyaller yer almaktadır. 1639-1640 yılları dikkate değer ve dikkate değerdir. Yukarıda adı geçen kişiler, 17. yüzyılda Samegrelo'ya ait olan ve onun bir parçası olan modern Abhazya topraklarının büyük bir bölümünü ziyaret eden ve raporlarında tanımlayan ilk resmi Rus temsilcileriydi. Gürcü ve Rus büyükelçilerinin raporları Abhazya'nın siyasi, etnik ve kilise tarihinin gerçek ve doğru kaynaklarıdır.

Ayrılkçılara göre, modern Abhazya'da sadece Abhazların ataları yaşıyordu ve daha sonra Gürcüler yerleşti. Ayrılkçıların eserlerinde ele alınmayan ve kullanılmayan Rus-Gürcü büyükelçiliklerinin malzemeleri kesinlikle tam tersini kanıtıyor. Bu materyallere uygun olarak Megrelya Prenslüğü, Gürcistan'ın Sohum'a kadar uzanan bölgelerinden biriydi ve sadece Gürcülerle yerleşti. Rus büyükelçileri bahsi geçen yerleşim yerlerini ziyaretleri sırasında sadece Gürcülerle iletişim kurmuş; hatta Abhazları o topraklarda hiç görmediler ve karşılaşmadılar. Gürcistan Patriği Bichvinta'da oturdu.

Böylece Gabriel Gegenava, Fedot Elchin ve Pavel Zakhariev'in raporları, bugün Rusya'nın Abhazya'yı işgali ve Gürcülerin etnik temizliği için bir temel ve gerekçe olarak kullanılan tahrif edilmiş ayrılkçı tarih yazımını yalanlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abhazya, Gürcü, Diplomatik İlişkiler, Megrelia Prenslüğü, Samegrelo Prenslüğü.

The Problems of The History of Abkhazia (According to the Georgian-Russian Diplomatic Materials of the years of 1636-1640)

Abkhazia is a historical province of Georgia, which is occupied today by Russia. Even before the occupation, after it and now the hot historiographic war between Abkhazian and Georgian historians had place and is equally having place now. The ideological basis of the Abkhazian separatism, the ethnic cleansing of Georgians having place in Abkhazia in the 90-ies of the 20th century and of the Genocide was and is today the falsified historiography. In falsifying history and

committing genocide against the Georgians the separatists are being supported by the Kremlin (The Kremlin with its military and scientific potential helps the separatists falsify and commit the genocide against the Georgians) Our opponents do their best do distort our history and it is so important to them, that even the highest officials of the Russian Federation are also involved in this matter. The falsified historiography has become for Russia a sort of instrument against the integrity of all the neighbouring countries. It concerns the large-scale war against Ukraine and the ethno-conflicts in the South Caucasus, namely in Azerbaijan and Georgia. With regard to Abkhazia, the opponents insist, that this territory never belonged to Georgia and that till the 19th and 20th centuries Georgians had not lived in Abkhazia etc. and the Georgian scientists have no way, but to take part in discussion and debate this issue with them.¹

In the present report is given a small fragment of the above mentioned problem, which will more or less, help us in comprehending the general picture. Our aim is to present to you, the materials of embassy between Samegrelo Principality and Russia having place in 1636-1640, as one of the sources of history of Abkhazia. The Prince of Megrelia Levan II Dadiani (1611-1657) in 1636 sent to Moscow as an ambassador Priest Gabriel Gegenava. Embassy lasted for three years. Gabriel Gegenava met the Emperor of Russia Mikheil Feodorovich (as well as other officials and clergy) (1613-1645) two times. On the 12th of December of 1638 he handed the Charter to Mikhail Feodorovich from Levan II Dadiani, with the kind request of taking Samegrelo under Russia's protection. From the given document is clearly seen, that the Prince of Samegrelo, the grandson of the King of Kakhetia - Alexander II (1575-1605) was in captivity of the King of All Georgia. He tried to go before the Russian King on behalf of the "Country of Iveria" - or of all the regions of Georgia. In reality, Levan II was the Prince Ruler of only one region, though his hegemony spread all over the West Georgia including the small principality of Abkhazia. In the response Charter, being compiled on the 30th of May of 1639, the Russian King mentions Levan II, as the representative of the "Country of Iveria".²

Gabriel Gegenava returned to Georgia in November of 1639. Together with him arrived the Russian ambassadors - Translator from the Turkish language Fedot

1 Zurab Papaskiri, *Why Abkhazia is Georgia*, Tbilisi 2021, s. 5-16.

2 Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev, *Materials of Embassies*, 1636-1640, Tbilisi 2014, s. 227-228, 259-261.

Tolmachev and priest Pavel Zakhariiev. Before departure to Georgia, F. Elchin was given the directives, how to behave in different situations and especially he was instructed about the meeting with Levan II Dadiani, how and what to answer to his questions etc. In the directives (instruction) we read:” In case Dadiani asks, what kind of relationships the Russian King has with the Turkish Sultan, Khan of Crimea and Shah of Iran”, Fedot Elchin had to answer, that all the Kings of Russia and The Great Prince had relations with the Sultans of Turkey. When in Russia the King ascended the throne, he would notice about this the Turkish Sultan and vice versa, when in Turkey a new Sultan ascended the throne he would notice the Russian King about this. Fedot Elchin had also to say, that at that time the ambassadors and consuls of Mikheil son of Theodor and The Sultan of Turkey Murad (Murad IV (1623-1640) is meant moved to and fro for establishing peace and concordance. The traders of the both sides are practically the ambassadors. Besides this, we have no other kind relations with Turkey. As, for the hypothetic question about the relations with the Crimea, Fedot Elchin had to report to the Prince of Samegrelo, that Russia had good relations with the Khan of the Crimea Bagadri Girey, which together with Kalga (Vice-Khan Islam Girey) and Nuradin (spiritual leader) made an oath on the friendly relations with Russia and claimed they had no evil intention. In connection with Iran Fedot Elchim had to say, that the Russian Tzar had with the previous Shah Abas (Shah Abas I is meant -1587-1629) brotherly and friendly relations; as well as he is in brotherly, friendly and harmonious “relations with Shah Sepi (Sepi I is meant– 1629-1642) and their ambassadors and consuls visit the above mentioned countries on the mutual basis”.³

In the first part of the 17th century the military actions between Russia and Osmania never took place. At the same time Moscow permanently felt the danger coming from the Khanate of the Crimea, which was under the vassalage of the Ottomans. The Crimean Tatars often invaded Russia (in 1633 they reached even Tula) and made them to pay up the tribute. On the 22nd of September of the year of 1638 Begadir Girey made a Peace Treaty with the Russians on the terms of the doubled tribute.⁴ Between Russia and Iran regular diplomatic relations, close political and economic ties were established from the end of the 16th century. The relations of the “brotherly and friendly” countries not being sincere and firm were

3 Gegenava, *ibidem*, s. 242, 243.

4 Novoselsky A. A., *The struggle of the Muscovite state with the Tatars in the first half of the 17th century*, 1948, s. 245-282.

conditioned by the mutual interests of restraining the Ottomans.⁵

It must be said, that Turkey in the years of 1636- 1640 was the invisible participants of the Georgian - Russian relations. On the arrival to the Ambassadorial Prikaz of Russia (November 16th 1638) The ambssador of Samegrelo Gabriel Gegenava was asked about the relations with the neighbours. Gabriel Gegenava named Turkey, as one of the neigbbours and marked, that earlier his country was under the subordination of Turkey and payed it tribute with the textile. According to the ambassador of Samegrelo during the last 20 years Levan II Dadiani ruled the Principality independently and did not pay tribute to anyone.⁶ But, the Russian Ambassadorial Prikaz had absolutely different information from the East- Georgia ambassador – Metropolitan Nikifore being interrogated in Moscow. According to his information, Samegrelo was under the subordination of Turkey and annually as a tribute sent 100 slave women and men and 80 000 different sorts of textile.⁷

Naturally, the information given by Gabriel Gegenava was challenged by the Russin side and Russia decided to clarify the matter of the real relations of Samegrelo with Turkey and Iran with the help of its own ambassadors. According to the Instruction given to Fedot Elchin by the Ambassadorial Prikaz, the Russian Ambassadors should meet Levan II Dadiani only in case he did not have the Ambassies of Sultan of Turkey and Shah of Iran. The same instruction read, that in case Levan II Dadiani was not alive or he took the monastic vows and the Principality was being ruled by his son, they had the right of visiting him only in case of his appointment as a ruler – by his Father's blessing or the Will. It was forbidden for the Russian ambassadors to visit the Prince being appointed by Turkey or Iran. The instruction obliged them to clarify what kind of relations had the Prince of Samegrelo with Turkey amd Iran; If he met ambassadors of Turkey and Iran and if so, then the reason of their meeting had to be clarified, as well as If Levan II Dadiani sent his ambssadors To Sultan or Shah and if so, who was sent and why. The Foreign Office of Russia instructed the Ambassadors being sent to Samegrelo to find out the real relations of Sultan of Turkey and Shah of Iran and whether they exchanged their ambassadors or not and in case they did, then why. They also have to inquire about the war between Turkey and Iran and if it had place and in case it had place, then where it occurred and which side start

5 L. M. Kulagina, *Russia and Iran*, 2010, s. 10-11.

6 Gegenava, *ibidem*, s. 225.

7 Gegenava, *ibidem*, s. 221.

the war, Iran occupied the towns of Turkey or Turkey occupied the towns of Iran, what they expect from the future - the peace or the war?⁸⁸ As we can see, when the instruction was written to Fedot Elchin - 1639 May 30th - In the Ambassadorial Prikaz of Russia nothing was known about the fate of Turkey and Iran war and that it was already finished and the Zohrab Truce was made between them on the 18th of May of the year of 1639⁹.

The information acquired by the Russian Ambassadors regarding Turkey and Iran was scarce and superficial. The source of information was Levan

II Dadiani 's servant Iranian Beisriankul, whom Fedot Elchin met in one of the villages of Samegrelo on the 23rd of March of the year of 1640. The Iranian told the Russian Ambassador, that he arrived to Samegrelo 5 years before together with the Ambassador of Iran. Levan II asked him to stay at his court to read the charters sent by the Shah of Iran and compile the reply letters. Beisriankul said to Fedot Elchin, that the ruler of Turkey ruled Baghdad, when that latter asked in whose hands was Baghdad. Apparently he knew that, from 1623 Iran ruled Baghdad, but in 1639 it was taken by Turkey. From his Iranian conversationalist, Fedot Elchin learnt, that as soon as Turkey gained control of Baghdad, it sent its ambassador to Iran and offered the truce. According to the Treaty, Turkey had to allow the Iranian faithful to pray the holy places and Baghdad and the Shah had to annually pay the tribute to Turkey with the Silk raw material. The peace was restored, but soon Shah denied to pay Turkey the tribute and that denial strained the relations and if not the death of Murad IV (1640) the war between Turkey and Iran would be inevitable. About Levan II the Iranian told the Russian ambassador, that Levan II subordinated the Shah of Iran and Sultan equally. The Prince of Samegrelo received annually from the Shah the salary in amount of 1000 tumans (ten units of money); At the same time, Levan II as a sign of loyalty sent to the Sultan of Turkey the slaves.¹⁰

The reports of the Russian Ambassadors contain other interesting information as well about the relations of Principality of Samegrelo and Turkey. In our opinion, the closest to the truth information is one, that the representative of Levan II - Tavei Kuchilia gave to the Russian ambassadors on the 4th of January of 1640. He said to Fedot Elchin, that Levan II gave to the Sultan of Turkey 800 arshin (

8 Gegenava, *ibidem*, s. 244, 246, 248-249.

9 Davit Katsitadze, *History of Iran III-XVIII centuries*, Tbilisi 2009, s. 388, 411, 460.

10 Gegenava, *ibidem*, s. 299-300.

the unit of length measure – 71 centimeters) textile and 30-40 slaves as a tribute in order to obtain the right of ship trade, as when the ships did not come Samegrelo was left with the deficit of salt and iron. According to Levan II representative the Turkish ships did not visit Samegrelo from 1636, as they were afraid of the Cossacks and “from that time we did not pay them the tribute.”¹¹

The Russian ambassadors and their Georgian and Iranian dialogue partners did not mention and allegedly, that were not informed about the Peace of Amasya being agreed on the 29th of May of 1555 between Turkey and Iran, according to which West Georgia went to Turkey and the Eastern part to Iran. Despite the fact the Peace of Amasya was still in force, Levan II Dadiani pursued the policy of manoeuvring trying to maintain good relations with the both sides. At the same time, he took advantage from the contradiction of Turkey and Iran and the wars between those two countries, as all that gave the Prince of Samegrelo the opportunity of conducting the independent policy. Namely this situation and other inner Georgian political processes made Levan II Dadiani to send his ambassadors to Moscow with the aim of establishing relations with Russia. The return Russian Ambassade in Samegrelo was partly prompted by the anti - Turkish and anti- Iranian aims of Moscow.

In Moscow Fedot Elchin and Pavel Zakhariiev were given the two main tasks – to take yjr oath of Levan II on the loyalty to Russia (they had the text of the oath with them) and study and describe the political, church, economic life of Samegrelo and the wording of the appropriate written information. The Russian ambassadors failed to fulfill the first task, as the situation concerning the foreign policy of Georgia had been significantly and radically changed before the arrival of the ambassadors (in November of 1639), and which was the trigger (Ending of the Turkey – Iran war with the Zohab Truce etc) for Levan II for sending the ambassador to Moscow in November of 1639). As for the second task, the Russian Ambassadors fulfilled it thoroughly well. The both ambassadors compiled the detailed reports – the so-called point to point description. They put down everything what they saw and heard during the 6 months travel throughout the Principality of Samegrelo and their meetings with various official and nonofficial persons. For the end of 1640 The Russian Ambassadors returned to Moscow and presented their reports to the Ambassadorial Prikaz or the same Foreign Affairs

11 Gegenava, *ibidem*, s. 294.

Office.

The materials reflecting the diplomatic mission of Fedot Elchin and Pavel Zakhariiev for the first time appeared as a short review in the scientific circulation in 1861.¹² Their first scientific publication appeared in 1888.¹³ In the afteryears in various collection of works were published the materials covering Gabriel Gegenavas's visit to Moscow, as well as Fedot Elchin's report.¹⁴ The publishers of the Russian diplomatic mission materials - S. Belokurov, M. Polievktov and D. Likhachev said nothing about their significance for the History of Abkhazia. From this aspect, neither Georgian nor the Abkhazian scientists used those sources, and naturally this fact can be explained. The thing is, that the issues of the History of Abkhazia. The theme of Abkhazia's belonging to Georgia became quite politicised, that saying and writing the truth needed considerable courage and this was the reason why a great part of the scientists historians avoided associating the materials of the Georgian- Russian Ambassade to the History of Abkhazia.

The documents on the dipolomatic mission of Fedot Elchin and Pavel Zakhariiev, as the source of the Church and Ethnopolitical History of Abkhazia, was first published in 2005.¹⁵ Subsequently, the above mentioned materials were translated into the Georgian language and were published as a Russian - Georgian book with the extensive research (in the Georgin, Russian, English languages) and the respective scientific apparatus.¹⁶

The materials of Georgian-Russian diplomatic mission of the years of 1636-1640 contain the most significant information about Abkhazia, though Abkhazia itlself is not mentioned in that document. The Russian Ambassadors accompanied by the Gerogian clergy travelled within the borders of Samegrelo on the 2 – 10th

12 M. Brosset, *Correspondence in foreign languages, Georgian kings with Russian sovereigns, from 1659 to 1770*, St. Petersburg 1861, s. LIV-LX.

13 S. A. Belakurov, *Materials for Russian history* 1988, s. 259-374.

14 *Materials on the history of Georgian-Russian relations. 1615-1640. Embassies of Verevkin, Khariton, Theodosius, Nicephorus, Gegenav and Völkonsky*. M. Polievktov prepared and supplied the documents for publication, Tbilisi 1937; *Travels of Russian ambassadors of the XVI-XVII centuries*, ed. D. Lykhachev, 1954.

15 *Materials on the church and ethnopolitical history of Abkhazia*. Embassy of Fedot Yelchin and Pavel Zakhariiev to Megrelia. Prepared for publication by Jemal Gamakharia, Tbilisi 2005.

16 Gabriel Gegenava, Fedot ElChin and Pavel Zakhariiev. *Materials of Ambassies*. 1636-1640. It was prepared for publication, research, comments, dictionary, searches and calendar added by Jemal Gamakharia, Tbilisi 2014.

February of the year of 1640, but in reality they were on the territory of the modern Abkhazia. On the 2-3th February they were in the village Putkhuri (modern Abkhazia/Gali district). The ambassadors wrote, that besides the church, one of the residences of the Prince was located on that territory and the Principality treasury was also located there. The Ambassadors got acquainted with the treasurer of the treasury Vasil Belorus. The Russian ambassadors on the 4-5th February could be traced in the village Ghambla (modern Beslakhuba) of the modern Ochamchire district and in Merkula, where they visited the churches. Apparently, the Russian ambassadors in Merkula were not taken into another residence of the Prince of Megrelia. Though, that residence was significant, as it was the place where the young Levan II Dadiani signed in Merkula the Treaty between the representatives of the Ottoman Empire in 1615, which regulated the bilateral relations.¹⁷

The Russian Ambassadors from Merkula travelled to the Black Sea Coast to the estuary of the river Mokvi. There, on the Black Sea Coast the conversation between the ambassadors and accompanying them Georgians was held about the relations of Turkey and the Cossacks being in permanent fight with Turkey. The Georgians informed the Russian Ambassadors, that the Cossacks would come to the estuary of the river Rioni and trade with the local population. It caused the discontent of Turkey, which was followed by the executional operations against Samegrelo. The Georgian side requested for the Russians support and aid in fixing the relations with the Cossacks and also in case of the supposed invasion of Turkey.¹⁸

The fact of visiting the estuary of the river Mokvi on the black Sea coast by the Russian ambassadors was grossly distorted by the professor M. Polievktov. He wrote, that F. Elchin and P. Zakhariev traveled throughout Samegrelo till the river Enguri and as if they reached the Black Sea Coast at the estuary of the river Enguri.¹⁹ In the source, which was quite well-known and familiar to M. Prokofiev is written, that the Russian Ambassadors reached the Black Sea Coast from the eastuary of the river Mokvi, which today is on the territory of Abkhazia and not Samegrelo. The inaccuracy made by M. Polievktov was not automatic. This fact reveals the official policy of the Soviet Union according to which the scientist

17 Jemal Gamakharia-Badri Gogia, *Abkhazia - the Istrian region of Georgia*, Tbilisi 1997, s. 233-234.

18 Gegenava, *ibidem*, s. 294-295.

19 M. Polievktov, *European travelers of the XIII-XVIII centuries in the Caucasus*, Tbilisi 1935, s. 37.

– historians, had to register the administrative border of Abkhazia, even at the expense of the distortion of facts necessarily at the river Enguri.

During their travel within the borders of Samegrelo Principality on the 6-7th February of 1640 the Russian Ambassadors visited the Modern Abkhazia Region Gulripshi located not far from Sokhumi. They inspected the VI-VII centuries Dranda Cathedral and at night stayed in Pkheshapshi (Pshapshi). The Ambassadors left Pshapshi and on the 8-10th of February returned to the territory of Modern Abkhazia to Oчамchire Region and namely the village Kvitouli and Mokvi and visited the 10th century Cathedral. Then the Ambassadors visited the 11th century Ilori Church and the last one they visited was the Bedia Cathedral built in the 10th century, exactly in 999. In this case the Russian Ambassadors did not visit the residence of the Princes of Samegrelo, having been located in Mokvi. According to the Russian Historian M. Seleznev, that residence was destroyed together with the Mokvi Cathedral and Palace of the Bishop by the ancestors of the modern Abkhazians during the invasion of Samegrelo in 1678.²⁰ Here we'd like to give one more example of deliberate distorting of the separate facts or the same historical source of the Russian Ambassadors'. Abkhazian Historian V. Pachulia writes: "The Cathedral of Mokvi is famous everywhere." On the 8th of February of the year of 1640, he was visited by the future Russian Ambassadors Pavel Zakhariiev and Fedot Elchin at Prince Dadiani's court".²¹ But we know, that the Russian Ambassadors arrived to Mokvi while travelling within Samegrelo Principality and not on their way to Samegrelo via Abkhazia.

In the Mokvi cathedral the representatives of Russia met with the Catholicos of West Georgia Maksime I (Machutadza). When Gabriel Gegenava was in Moscow the Russians found out that Samegrelo had the Catholicos, whose residence and Cathedral was located in Bichvinta.²² Bichvinta was located near the Russian border in Gagra.

The materials of the Georgian -Russian Ambassade taken as a whole is the fundamental historical source, which reflects the policy of Russia in regard to Georgia and partly Turkey. The materials contain the original information about the ethnopolitical situation having place in Western Georgia, as well as about Georgian Church; this is the information which is not often met in other sources;

20 M. Seleznev, *Guide to the knowledge of the Caucasus*, Vol. II, 1847, S. 162-163.

21 *Soviet Abkhazia*, 1981, October 24.

22 Gegenava, *ibidem*, s. 225, 232.

Those materials provide us, with the authentic information about the location of Samegrelo Principality, agriculture, trade; its officials, clergy and ordinary people, their life and traditions. The importance of the reports of the Georgian and Russian ambassadors cannot be limited only by this information. Fedot Elchin and Pavel Zakhariiev are the first official persons of Russia, who visited by the order of the State in the year of 1640 the territory, which today is called Abkhazia. But, for that period this territory was the organic part of one of the districts of the “Country of Iveria.” From the reports of the Russian Ambassadors we learn, that in that part of Samegrelo, which today belongs to Abkhazia was functioning only the Georgian Church with the Georgian Clergy, Georgian divine service and Georgian Parish. The Ambassadors travelled nearly all the way down to Sokhumi and never met the Abkhazians. The term “Apkhaz”, “Apkhazeti” is unknown to them and consequently they never and nowhere mention it. Only once, on the 1st of March of the year of 1640 the Treasurer of the Principlity Vasil Belorus who met with the Russian Ambassadors for the second time, told P. Zakhariiev, that Levan II Dadiani’s first wife was “the Daughter of the Abazin Prince”, who had a lover and was severely punished by Levan and “returned to Obazia”.²³ The Treasurer meant one of the daughters of the possessor of Abkhazia - Seteman Sharvashidze. It is interesting, why Vasil Belorus calles her the Daughter of the Abazin and not the Apkhaz Prince and why Abkhazia is mentioned as Obazia. Apparently, Vasil Belorus – the former Cossack from Zaporozhia knew that in Abkhazia at that time already lived not the historical Abkhazians, bur the Abazs. When the Abazs settled in Abkhazia, the Georgians from the very start started to call them Abkhazians by the place of their new residence and we continue calling them Abkhazians till today. As for the Turks and Arabs, they call the Abkhazians their real name – the Abazs.

Probably, it is interesting how the Cossack form Zaporozhia landed in Samegrelo and moreover,as the Treasurer of Levan II Dadiani. In finding the truth the reports of the Russian Ambassadors and others sources will be of a great help. In 1629 the Cossacks being persecuted by the Turks on the Black Sea found shelter in Samegrelo, but with the help of Levan II a great part of them was destroyed by the Turks and one part was enslaved. Among those who survived was Vasil Belorus. Levan Dadiani and his spouse liked him and offered him the job at the Prince’s court. When Levan Dadiani was approaching a problem of where to send his Ambassador to Lithuania or Russia, the decision in favour of Russia was taken

23 Gegenava, *ibidem*, s. 335.

on the advice and recommendation of Vasil Belorus.²⁴

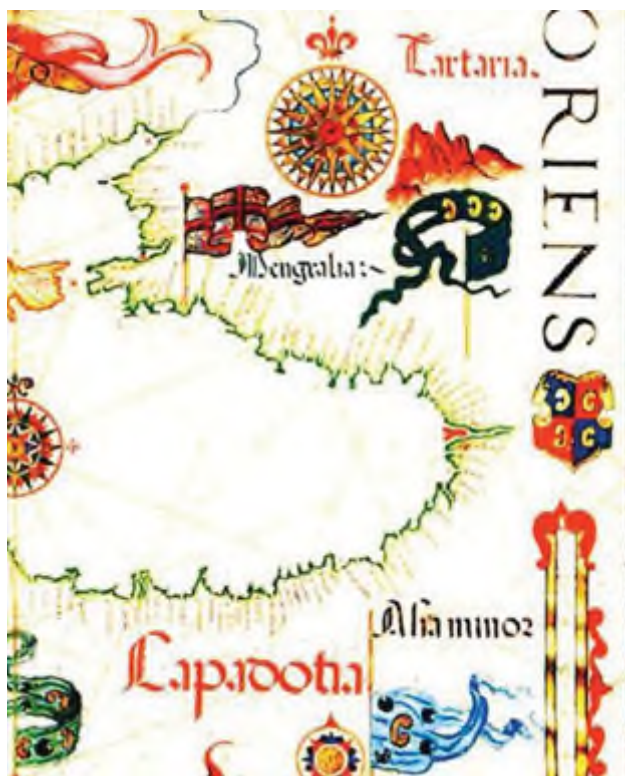
The materials of the Georgian and Russian Ambassadors contain the information about the borders of Samegrelo, which is directly associated with the history of Abkhazia. During Gabriel Gegenava's visit to Moscow, the Russians for obtaining the additional information about Samegrelo interrogated the ambassador from Eastern Georgia, who was in Moscow at that time – this ambassador was the above mentioned Metropolitan Nikiphore who said: "The possessions of Dadianis are located in the warm country between East and South; from one side it is bordered with the Black Sea and from another by the Country of the Turkish King, from the third side by the country of the Khan of the Khizilbashes and from the fourth side by the "Mountainous Circassia".²⁵ According to Nikiphore from the South Samegrelo was bordered by "Mountainous Circassia" and not Abkhazia. In the middle of the 17th century the Principality of Abkhazia was not named as a bordering Region, as it was not an independent political unit and was considered in the composition of Samegrelo and subdued to it. This information can be verified by the numerous existing Georgian and Foreign written or cartographic sources. Before us are the fragments of the maps compiled by the Venetian Cartograph Batista Agnez in 1542 and Portuguese Cartograph Diego Omem in 1559. As we can see Abkhazia is not indicated on the maps, as it is meant within the borders of Samegrelo.

24 Gegenava, *ibidem*, s. 326-327.

25 Gegenava, *ibidem*, s. 220.

Figure 1: A fragment of Venetian catograph Batista Agnezi 1542.

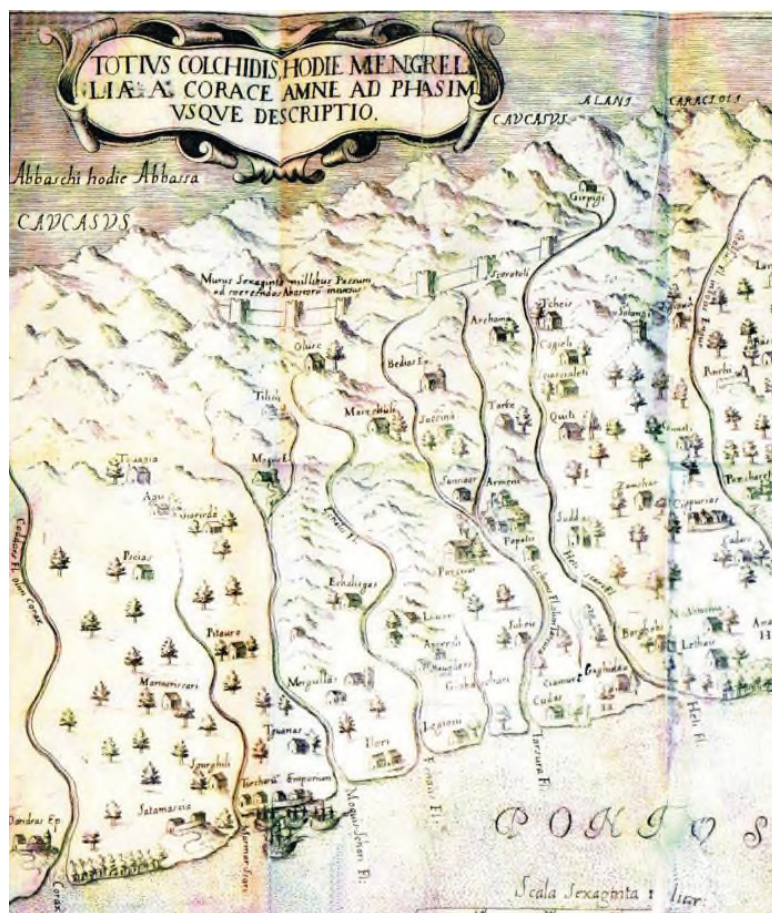

Picture 2: A fragment of The Black Sea Map of 1559 made by Diego Homem (Portuguese Cartograph)

Fedot Elchin also mentioned the topic of the borders. He also specified that the country of Dadiani was spread for 150 versts along the Black Sea Coast.²⁶ If we consider that fact, that present day Samegrelo Region Sea side zone is approximately 40 kilometres, we'll make sure, that in the middle of the 17th century the Principality of Samegrelo covered the major part of the modern territory of Abkhazia. According to the official document of Turkey from the first quarter of the 16th century, in which the roads leading to Georgia and regions of Georgia are described, we read, that beyond Guria "Till Sokhumi lies the country of Dadiani ... and beyond it (Sokumi is meant) countries of Abkhazia are located. Behind the

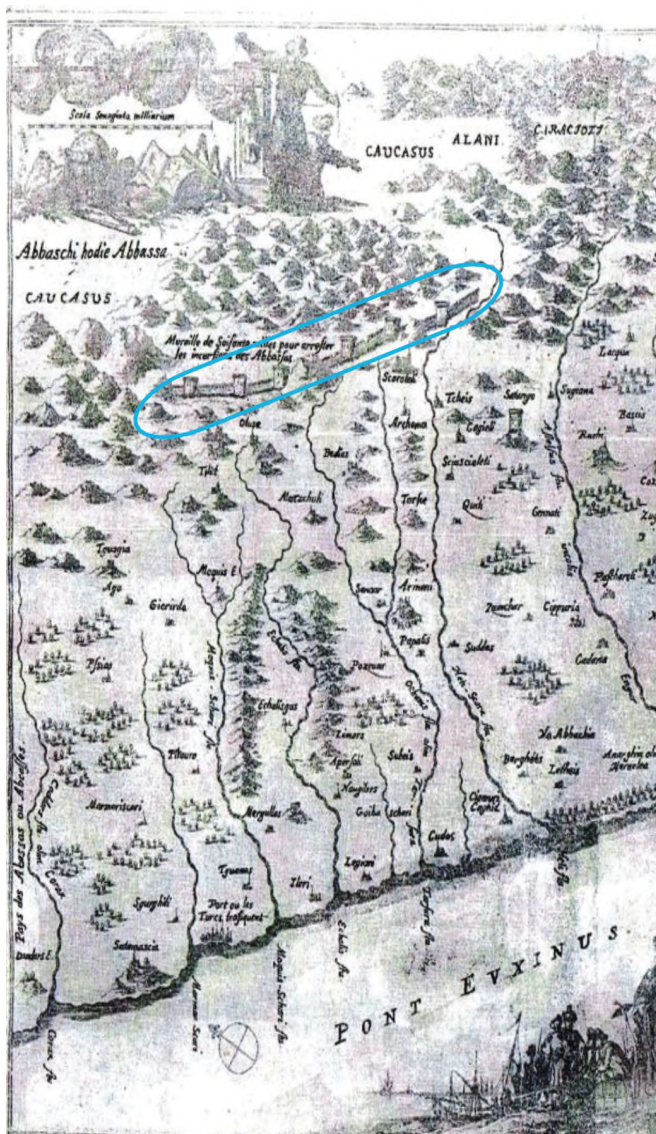
²⁶ Gegenava, *ibidem*, s. 309.

mountains is the country of Circassia”²⁷.²⁷ If we refer to the other sources as well, we will see, that the border between the two provinces of Georgia - Abkhazia and Samegrelo - as well as administrative and ethnic borders during the time of the Russian ambassadors’ visit passed near the district of modern Sokhumi – at the river Kelasuri, where the wall was erected. We can see this border in the middle of the 18th century Samegrelo, on the map compiled by the Italian Missionaries Archangelo Lamberti and Chistophore de Casteli(1654).

Picture 3: A fragment of Archanjelo Lamberti map 1654

27 *Turkish sources for the history of Samtskhe-Saatabago in the first quarter of the 16th century*. Turkish documents were published by Tsisana Abuladze, Tbilisi 1983, s. 57.

Picture 4: A fragment of Chistophore Castelli Map 1654

The border having one and the same Latin inscription can clearly be seen on the both maps:” The wall having the length of the 60 000 steps for stopping the Abazg invasion”. According to the information given by the multiple sources and among

them the authors of the maps, the wall that started on the territory of the town Sokumi at the river Kelasuri was built in Levan II Dadiani's period and in the historical literature is known as the Kelasuri wall and its ruins came to our days.

Here we'd like to give the fragments of the Turkish map of the Caucasus. It is included in the book of the scientist and writer – Katib Chelebi.

Picture 5: A fragment of the XVII century Turkish map

From the book “Jihan- Numa” having been published in Istanbul in 1732, after a long time from the death of the author (approximately in 1650). The Map must have been compiled by the unknown author in the 60-70-ies of the 17th century. The above mentioned wall is shown accurately and precisely on the map, as the

border between “Abaza” and “Megrels”. As long as we have mentioned Katib Chelebi, we have also to say that he considered the Abazs the Hebrew origin people, having settled from Kara-Ajdakhan (Astrakhan), where lived the Khazars following the Judaizm.²⁸

Before us is the map of the Ottoman Empire made by the Flamandian Cartogrpah Gerardus Mercator (1512 – 1594), being published at the turn of the 16- 17th centuries. We can see from the map that town Sokhumi and practically the whole Abkhazia is in the composition of Megrelia. We can see from the map, that town of Sokhumi and almost theb whole territory of Abkhazia is included within the borders of Samegrelo. Abkhazia separately is not even mentioned. The same can be seen on the second map of the Ottoman Empire of the 17th century. The map shows that Samegrelo spreads to Pitsunda and Gagra or the modern Georgian -Russian State border of Abkhazia. As for Abkhazia it is not even mentioned on the map, as it is considered to be included in the composition of Samegrelo.

28 *Reports of Katib Cheli about Georgia and the Caucasus*, Translated from Turkish by Giuli Alasania. Tbilisi 1973, s. 132, 133.

Picture 7: A fragment of the XVII century Turkish Empire Map

The given maps are the confirmation of the fact, that the information of the Georgian and Russian Ambassadors reflect the historical reality. They confirm, that in the middle of the 17th century the territory between the river Enguri and Sokhumi was the organic part of one of the regions of Georgia - Samegrelo having the Georgian population, Georgian Church and culture. The materials of the Russian Ambassadors and other sources, clearly read that the modern territory

of Abkhazia is the historical Region of Georgia, where from the time immemorial lived the Georgians. The Missionaire from the Society of Jesus - Lui de Grange in the relation (report) written on the 2nd of March of the year of 1615, called the village Mokvi now settled with the Abkhazians - the Megrelian village and marked, that for performing and fulfilling the successful missionary work in that region it is necessary to know the Megrelian and Georgian languages.²⁹ It is obvious, that in Mokvi and its precincts or the modern Abkhazia at the beginning of the 17th century was settled only with the Georgians. Incidentally, on the modern territory of Abkhazia are preserved the ecclesiastic documents of the XVI-XVII centuries, in which hundreds of names and family names of the ecclesiastic peasants are listed. All without distinction are Georgians.³⁰ This is the real history having been affirmed by the reports of the Russian ambassadors.

The Russian Ambassadors did not visit Sokhumi and the territory located to the North-East from Sokhumi, but from the analyzed material we know, that the Patriarch of Samegrelo and Western Georgia sat in Bichvinta. According to the other Georgian and non -Georgian historical sources and among them the maps, that time Abkhazia was in the composition of Samegrelo Principality and subdued to it. For verifying all the said above we will mention here, another source, which belongs to the famous spiritual figure the Patriarch of Jerusalem - Dositheos (1669- 1707). He visited Georgia and Abkhazia before being appointed Patriarch, as well as afterwards, altogether three times - consequently in 1658, 1660 and 1677 and knew its history thoroughly well. He wrote;” As the Lower Iberia (The Western Georgia - the author) is being ruled by the kings of Iberia, the Christian religion remained here for a long time... Levan Dadiani who ruled there (in Abkhazia – the author) for a long time after the year of 1600, baptized 40 000 Abkhazians and gifted them with the same amount of Persian frocks and appointed them Bishop³¹.³¹ Thus, it is absolutely clear, that the Abkhazian Principality in the 7th century politically, administratively and ecclesiastically remained the part of Iveria.

The words of Patriarch Dositheos give rise to other questions as well – e.g. How it came that the Region which was baptized in the 1st and 6th centuries had to be baptized again at the beginning of the 17th century, which is crammed full with

29 *Essays from the history of Georgia*, Abkhazia, Tbilisi 2009, s. 229.

30 *Essays from the history of Georgia. ibidem*, s. 229 - 231.

31 M. Seleznev, *Guide to the knowledge of the Caucasus*, Vol. I., 1847, s. 28.

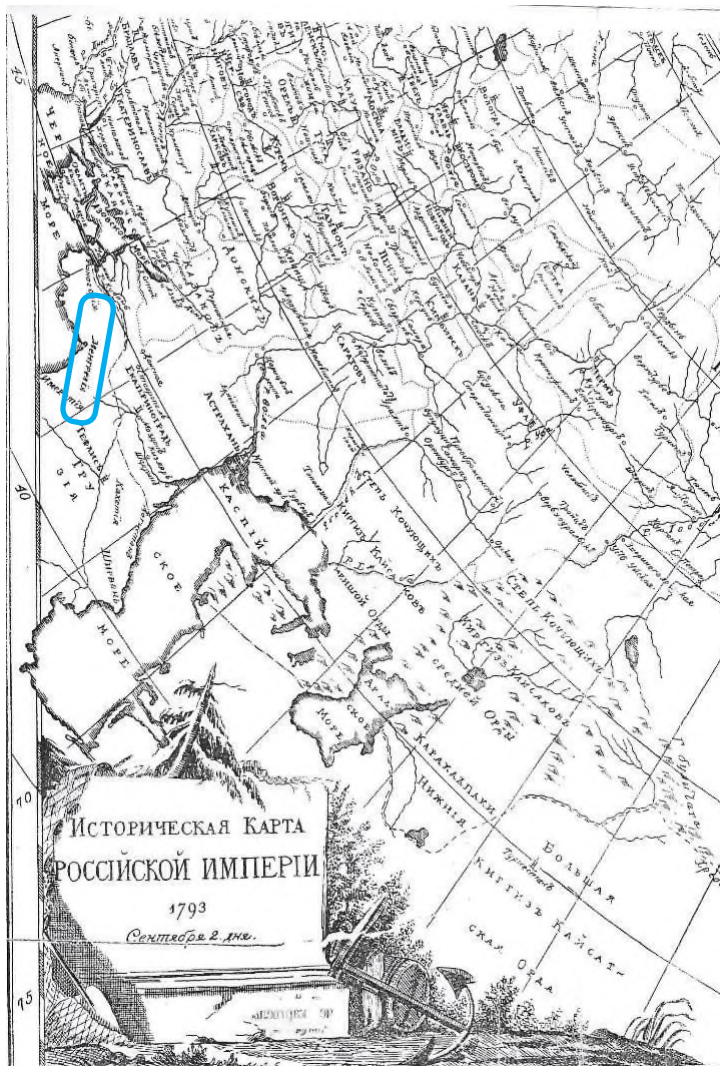
the ancient Christian cathedrals and churches and where the ecclesiastical centre of Georgia - Bichvinta was located. This question and the answer to it, expresses the essence and kernel of all the historiographical antagonism and opposition; The opposed sides understand and interpret the answer differently. The Abkhazian and Russian sides insist that in the 17th century Abkhazia is associated with the expansion of Islam by the Turks.³² We do not share this opinion, though nobody denies that in the 17th century the Eastern Black Seaside was under the influence of the Turkish Empire. We'd like to make a reference to Evlia Chelebi - The Turkish traveller and scientist (1611-1683). He in the year of 1635 or 1641 according to other sources visited the Black Sea Region. The first Abkhazian tribe he met, was in modern Gudauta, but the people of Gudauta communicated in Megrelian with each other and their religion was different. He met the pure – blooded Abazs only near modern Gagra. The Turkish traveller saw only one Mosque somewhere near Kuban. Evlia Chelebi writes, that the Abazs in case of accepting the Islam religion would become faithful followers of the One and Only God.³³ Thus, the fall of Christianity in Abkhazia was not connected with the spread (dissemination) of the Muslim religion by Turkey. Then what is the reason?

The answer to the posed question goes beyond the report, but I will try to cover in short the opinions of the Russian and other authors we do share. We purposefully name here the works of the first Russian historian V.N. Tatishchev (1686 – 1750) which is given the significance of a source in the Russian historiography. He wrote that Abkhazia was North Samegrelo which was settled at that time by the Kubanians («Паче же мню, часть Мингрелии северная... Ныне оной большую часть кубанцы наполняют»)^{34, 34} This opinion was dominant in Russia for a long time. It is also reflected on the Russian Empire Map of the year of 1793, on which Abkhazia is not mentioned and is meant within the borders of Samegrelo.

32 N. Murzakevich, *The most ancient Pitsunda temple on the eastern coast of the Black Sea*, Odessa 1877, s. 19-21; E. K. Adzhindzhal, *From the history of Christianity in Abkhazia*, Sukhumi 2000, s. 118-119.

33 Jemal Gamakharia-Badri Gogia, *Abkhazia - the historical region of Georgia*, Tbilisi 1997, s. 246-248, 624-629.

34 V. N. Tatishchev, *Russian History*, Vol. 1, 1962, s. 171.

Picture 8: A fragment of the Russian Empire map (1793)

On the maps, where Abkhazia is located, the European Cartographers place it within the borders of Georgia. For example, we can show the Map of the Russian Empire, compiled in the years of 1721-1725 by the Dutch cartographers in honor of Peter I. On the Map we can see the neighbour of Russia – Georgia in its historical boundaries with mentioning of the regions being in the composition

of this latter. Abkhazia (Bassa) is presented as one of the regions of Georgia and occupied the territory to the North-West of Sokhumi till the river Kuban.

Picture 9: A fragment of The Dutch map of the Russian Empire (between 1721-1725)

According to V.N. Tatishchev the settling of the Kubanians in North Samegrelo, was followed by the fall of Christianity and demographic changes. The member of the Parisienne Academy Dubua de Monperet in his capital work, published in 1843 on the travel to Caucasus and among others in Abkhazia (1833) wrote, that as a result of the permanent and bloody invasions the Princes of Samegrelo

Dadianis had to move their borders to Anakophia (New Afoni – the author), two centuries before and at that time they withdrew to the river Galidzga and the miserable country became bewildered like the woods of America: “Everything lay in ruins, all the churches were destroyed and all the signs of civilization were erased”.³⁵ When the Russian Ambassadors visited Samegrelo the same situation was in Sokhumi and to its North-West. All this conditioned the cessation of the travel itinerary at the Pshap and their return.

Opinions analogous to V. Tatishchev and Dubua de Monperet were expressed by the German diplomat S. Herberstein (the first part of the 16th century), Missionaire Archangelo Lamberti (middle of the 17th century), Jan Sharden (at the turn of the 17-19th centuries), German scientist Hainrich Julius Klaprot (18-19th centuries), Abkhazian resident Russian historian A.N. Diachkov – Tarasov (beginning of the 20th century) and other multiple authors.³⁶

Finally, we have to emphasize, that Georgian historiography and Georgian State consider Abkhazians the aborigene nation. They constitutionally always had and have the guarantee of living freely in Georgia, the possibility of fulfilling their lawful political and cultural rights, but without the right of separation, the historical ground of which (separation is meant), does not exist. In case, the modern Russian scientific and political circles, will maintain and consider the materials of the Russian ambassadors, which visited for the first time the modern territory of Abkhazia - The country of Iveria” in February of the year of 1640 the ongoing conflict in Abkhazia could have been liberated from the historiographic consituent, which will create definite preconditions for the peaceful resolution of the conflict.

35 Dubois de Monperet, *Journey around the Caucasus*, Vol. 1, Sukhumi 1937, s. 148.

36 Jemal Gamakharia, *From the ethnic history of Abkhazia*, A short historiographic review, - In the collection: Teimuraz Mibchuanani – 70, Tbilisi 2008-2010, s. 44-63.

Bibliography

Essays from the history of Georgia, Abkhazia, Tbilisi 2009.

M. Seleznev, *Guide to the knowledge of the Caucasus*, Vol. I., 1847.

Reports of Katib Cheli about Georgia and the Caucasus, Translated from Turkish by Giuli Alasania. Tbilisi 1973.

Davit Katsitadze, *History of Iran III-XVIII centuries*, Tbilisi 2009.

Dubois de Monperet, *Journey around the Caucasus*, Vol. 1, Sukhumi 1937.

E. K. Adzhindzal, *From the history of Christianity in Abkhazia*, Sukhumi 2000.

Gabriel Gegenava, Fedot Elchin and Pavel Zakhariev, *Materials of Ambassies, 1636-1640*, Tbilisi 2014.

Jemal Gamakharia, *From the ethnic history of Abkhazia*, A short historiographic review, - In the collection: Teimuraz Mibchuanu – 70, Tbilisi 2008-2010, s. 44-63.

Jemal Gamakharia-Badri Gogia, *Abkhazia - the historical region of Georgia*, Tbilisi 1997.

L. M. Kulagina, *Russia and Iran*, 2010.

M. Brosset, *Correspondence in foreign languages, Georgian kings with Russian sovereigns, from 1659 to 1770*, St. Petersburg 1861.

M. Polievktov, *European travelers of the XIII-XVIII centuries in the Caucasus*, Tbilisi 1935.

M. Seleznev, *Guide to the knowledge of the Caucasus*, Vol. II, 1847.

Materials on the church and ethnopolitical history of Abkhazia. Embassy of Fedot Yelchin and Pavel Zakhariev to Megrelia. Prepared for publication by Jemal Gamakharia. Tbilisi 2005.

Materials on the history of Georgian-Russian relations. 1615-1640. Embassies of Verevkin, Khariton, Theodosius, Nicephorus, Gegenav and Volkonsky. M. Polievktov prepared and supplied the documents for publication, Tbilisi 1937;

Travels of Russian ambassadors of the XVI-XVII centuries, ed. D. Lykhachev, 1954.

N. Murzakevich, *The most ancient Pitsunda temple on the eastern coast of the Black Sea*, Odessa 1877.

Novoselsky A. A., *The struggle of the Muscovite state with the Tatars in the first half of the 17th century*, 1948.

S. A. Belakurov, *Materials for Russian history* 1988.

Soviet Abkhazia, 1981, October 24.

Turkish sources for the history of Samtskhe-Saatabago in the first quarter of the 16th century.
Turkish documents were published by Tsisana Abuladze. Tbilisi 1983.

V. N. Tatishchev, *Russian History*, Vol. 1, 1962.

Zurab Papaskiri, *Why Abkhazia is Georgia*, Tbilisi 2021.

Georgian Peace Paradigm – Perspectives on University Diplomacy

Zurab Khonelidze*

Abstract

For Georgia, the 30 years of non-systemic dismantling of the Soviet system, and the nation's state-building course has turned out to be full of contradictions. On the outset of the post-Soviet space transformation, we, like several other countries, were betrayed by our political intuition, having not been able to escape the “mines” planted by the empire – especially the imposed ethnopolitical conflicts, whose tragic consequences still affect the Georgian state and society.

The paper presents a new direction of education policy: “University Diplomacy” as a renovated mission of the university, a modern form of peacebuilding, and a new type of International Relations and diplomacy. University Diplomacy makes clear that:

The way to resolve the main problem of Georgia's sovereignty and unity–conflict is peaceful and utilizes universal values based on humanism: education, science (education's highest achievement), and the healthiest, most motivated and pragmatic part of society–the youth. Clearly, all three components come together and coexist peacefully only in a free university space.

The idea of the university is in crisis, however. The university, as a universal model, due to its great possibilities, has the internal resources to prove its viability, and is able to fill the political field of the peace strategy with more university resources, actively involve the political field, and, moreover, transform itself into the epicenter of the peace process. By the example of Georgia, we mean not the university in general, but the Sokhumi State University in particular the “victim of politics” - that shares the fate of the country, the living organism that connects Abkhazia with the rest of Georgia. The University, issuing from its strategic importance (there are several “refugee universities” in the world with a similar fate) has the opportunity to simply bring into the academic space the theme in question, to unify the non-university community, and to establish a scientific-humanistic dialogue with the parties of the conflict–first and foremost, the government (along with civil society, international organizations, and “parties”), to determine the causes of the conflict and to propose a real settlement

* Prof. Dr., Sokhumi State University, Tblisi/GEORGIA, zurabkhoneidze@gmail.com,
DOI: 10.37879/9789751756466.2023.11

of the problem instead of entering the conflict or using the nation's already-deficient energy on fighting the consequences of the conflict.

To achieve the goal of peacebuilding, the work of the university must encompass not only the transformation, but also the creation of qualitatively new knowledge—new life. This knowledge will lead to the search for and merging of the university with the second essential subject (the only peaceful one) of diplomacy, as the science of negotiation and the art of communication.

The coupling of two compatible entities –university and diplomacy– has created a new paradigm: “from theory to action.” This paradigm is neither a mere formality nor a recasting of a classical model of diplomacy, but a completely new kind of international relations. University Diplomacy is a conflict-regulatory system (not just of ethno-political or indigenous conflicts) that does not merely service or critique the field of International Relations, but stands on its own as a new means of ensuring peace.

Keywords: Georgia, Peace, Paradigm, University Diplomacy, Conflict.

Gürcistan Barış Paradigması – Üniversite Diplomasisi Üzerine Bir Bakış

Özet

Gürcistan için, Sovyet idaresinin 30 yıllık sistemsiz parçalanmasıyla devlet kurma süreci çelişkilerle dolu bir dönem oldu. Sovyet sonrası dönüştürümün başlangıcında, diğer birçok ülke gibi, biz de siyasi sezgimize aldanıp imparatorluğun yerleştirdiği “mayınlardan”, özellikle de trajik sonuçları hâlâ devam eden ve Gürcistan devletini ve toplumunu etkileyen etno-politik çatışmalardan kaçamadık.

Bu çalışma, eğitim politikasının yeni bir yönünü sunmaktadır: Üniversitenin yenilenmiş bir misyonu, modern bir barış inşası biçimi ve yeni bir uluslararası ilişkiler ve diplomasi türü olarak “Üniversite Diplomasisi”.

Bu diplomasi türü şunu ortaya koymaktadır. Gürcistan'ın temel egemenlik ve birlik-çatışma sorununu çözmenin yolu barışçıldır ve hümanizme dayalı evrensel değerleri kullanır: eğitim, bilim (eğitimin en yüksek başarısı) ve toplumun en sağlıklı, en motive ve pragmatik parçası olan gençlik. Açıktır ki, her üç bileşen de yalnızca özgür bir üniversite alanında bir araya gelir ve barış içinde bir arada bulunur.

Öte yandan, üniversite fikri bir kriz içerisindedir. Üniversite, evrensel bir model olarak, sahip olduğu büyük olanaklar vesilesiyle, varlığını sürdürecekt iç kaynaklara

sahiptir ve barış stratejisinin politik alanını daha fazla üniversite kaynağı ile doldurabilmekte, siyasi alana dâhil olabilmekte ve kendisini bir barış sürecinin merkez üssü hâline getirebilmektedir. Gürcistan örneğinde, genel olarak bir üniversiteyi değil, özellikle Abhazya'yı Gürcistan'ın geri kalanına bağlayan canlı organizma olan ve ülkenin kaderini paylaşarak “siyasetin kurbanı” olan Sohum Devlet Üniversitesi'ni kastediyoruz. Bu üniversite (dünyada benzer kaderi paylaşan başka “mülteci üniversiteler” de vardır) -stratejik öneminin de etkisiyle- söz konusu meseleyi akademik alana taşıma, üniversite dışı toplumu birleştirme, çatışmanın taraflarıyla (en başta hükümet olmakla birlikte, sivil toplum, uluslararası kuruluşlar ve partiler) bilimsel-insani diyalog kurma, çatışmanın sebeplerini tespit etme, ve – soruna dâhil olmadan ya da hâlihazırda ulusun tükenmiş enerjisini bu soruna yönlendirmeden- meseleye kalıcı bir çözüm sunma şansına sahiptir.

Barışı inşa etme hedefine ulaşmak için, üniversitenin çalışmaları yalnızca dönüşümü değil, aynı zamanda niteliksel olarak yeni bilginin-yeni yaşamın yaratılmasını da kapsamalıdır. Bu bilgi, üniversitenin, müzakere ilmi ve iletişim sanatı gibi diplomasinin ikinci temel (ve tek barışçıl) noktasıyla kaynaşmasını sağlayacaktır.

İki uyumlu müessesenin –üniversite ve diplomasinin– birleşmesi yeni bir paradigma yaratmıştır: “teoriden eyleme”. Bu paradigma ne salt bir formalite ne de klasik bir diplomasi modelinin yeniden şekillendirilmesidir, dolayısıyla bu paradigmanın uluslararası ilişkilerin yeni bir türü olduğu söylenebilir. Üniversite diplomasisi, yalnızca uluslararası ilişkiler alanına hizmet eden veya bu alanı eleştiren bir sistem değil, aynı zamanda barışı sağlamanın yeni bir yolu olarak kendi ayakları üzerinde duran çatışma (yalnızca etno-politik veya yerel çatışmaları değil) önleyici bir sistemdir.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Barış, Paradigma, Üniversite Diplomasisi, Çatışma.

Georgian Paradigm of Peace

For Georgia, the 30 years path of the systematic dismantling of the Soviet system and the process of state-building turned out to be full of contradictions. On the threshold of the transformation of the post-Soviet space, like in several other countries, we have been betrayed by political intuition and could not avoid the "mines" laid by the empire - primarily imposed ethnopolitical conflicts, the tragic consequences of which still affect the Georgian state and society.

Just the idea born of this inner need and the attempt of its implementation is the present work - Georgian Paradigm of Peace - which carries not only theoretical

meaning, but also a practical value (nothing is more practical than a good theory). In fact, it creates the possibility, by following political rules, to make a profound change in our thinking and in the condition's peaceful coexistence with other nations and countries, to create a new narrative, to change the existing reality and, consequently, the Georgian state, its fate - its future.

The work presents a new direction of education policy - "University diplomacy" as a renewed mission of the university, a modern form of peacebuilding, and a new type of international relations and diplomacy.

The unity of two compatible notions - university and diplomacy - formed our new vision - a new paradigm: "from theory to action", created not a classical or formal, but a completely new type of international relations and diplomacy - University Diplomacy - as a conflict-regulator (we do not mean only the ethnopolitical or Georgian conflicts).

We are not the party with political interests or do not represent any party, our voice shows the attitude of the intellectual part of the society to the problems that have arisen in the modernization of the university space and to the resolution of conflicts, the main and unresolved issue of modern states.

The global coronavirus pandemic that began in 2019-2020 has changed the world, but it has created new opportunities and made peacebuilding urgent. Over the past 30 years, the Georgian state has always been involved in conflicts, since the goal of Russian empire in the process of restoring statehood was to maintain control over the former Soviet republics, which it tried to do by inciting and propagating separatist sentiments in autonomous administrative units. The struggle of the Georgian people for the restoration of an independent state and the separation of the state of Georgia from the Soviet Union turned out to be a powerful impetus for the empire to incite and finance separatist sentiments in the Georgian autonomies. Thus, two conflict regions arose on the territory of Georgia: Abkhazia and the Tskhinvali region. The empire tried to stir up other similar conflicts in this small country, but the Georgian political elite was able to resolve them based on past experience.

The conflicts in Abkhazia and the Tskhinvali region still remain unresolved by the state of Georgia, and the efforts of the progressive Georgian intellectual community are directed toward resolving these conflicts and restoring state unity. This idea is also the purpose of our monographic study.

In the struggle to restore the territorial integrity of our Motherland, first of all, it is necessary to change the attitude toward conflict resolution. The paramount task on this path is not reform, which often remains only reform, but the essence of our attitude to the mentioned conflicts.

An obstacle to unity is conflict, and there is no single approach, a single policy, or concept to conflict resolution in the world, that would allow this issue to be resolved peacefully. Unfortunately, there is no precedent for this, either peaceful or forceful.

Our choice is a peaceful way of resolving conflicts, which involves both state and non-governmental and international organizations, the church hierarchy, etc. Their participation is necessary but not sufficient for many reasons. We see these reasons: their position, insufficient resources, attitude, etc. Their interests are incompatible with the resolution of these conflicts. They are free in thought but limited in expression and action, and none of them really serve the conflict resolution process. None of them serve to resolve the conflict, but use the conflict for themselves. At best, they are fighting an outcome of a conflict that makes no sense because the cause of the conflict remains the same. For example, it is a simple truth that if we do not extinguish the hearth of the fire, we will naturally not be able to put out the fire.

The conflict settlement process has much higher requirements, which go through three main components:

1. Education - as the main instrument of society and country development, democracy.
2. Science - as the highest peak of education, which is closest to the truth and has no boundaries.
3. The youth - the most healthy, pragmatic, and motivated part of society.

These three components are gathered in the university, but the role of the university in solving the conflict has not been evaluated so far. Therefore, the university is seen as an indifferent spectator in the issue of solving the mentioned problem.

We know perfectly well what a university is, how it arose and what modern universities are like. What are they based on? In modern conditions, the university, based on a new understanding of its own function and through a renewed mission, has the opportunity to become the center of continuous progress, education, culture, and social life of the country, the subject of international informal politics,

which, along with an active discussion of modern theories of international scientific schools, presents the public interdisciplinary research projects, alternative recommendations for solving problems, including those related to territorial integrity, etc.

Obviously, since its foundation, the university has positioned itself as a universal educational center, without which any social success and the correct definition of development prospects are inconceivable. It was in the heart of the university that the "idea of forming a new Europe" was born. But it is a fact that there are serious problems in Europe and in the world in general, which, unfortunately, cannot be solved on the basis of existing approaches. It is a fact that today the university cannot fully fulfill its real function - it is not able to form a unified vision of problems and cannot offer a mechanism for overcoming problems. We believe that the current situation can be explained as follows:

I. Our idea of the university, that is, of its possibilities, is exaggerated;

II. The university (education and science) is behind the time / a product of change; it could not become a significant socio-political force and cannot respond to the challenges of our time. Therefore, it needs to be modernized and further developed. It is true that the university has the resources to develop, accumulate existing knowledge, and use scientific methodology, as well as the opportunity to create new practices. But unfortunately, this is not enough for solving modern problems as well as for internal transformation.

The task is very complex and requires from the university not only knowledge and experience or their deepening, but also a significant transformation and the birth of a new science - new knowledge. Unfortunately, today's university does not have sufficient resources and the ability to use them independently as a single entity. Moreover, one should not be surprised that today the very idea of a university is in crisis and needs to be updated with innovative ideas and actions aimed at development, adequate to the times.

In our opinion, the university is behind the times and it is necessary to create a new concept. Time - as a product of changes - is not reflected in the university, so we have an inadequate attitude to time, we are fighting against time. We understand that everyone loses in the fight against time, or waits for the right moment. Who waits for good times prolongs bad times.

Endless talk that we live in bad times is unacceptable. Hard times make strong

people who bring good times. Therefore, the demand of time is to change the paradigm, the concept of the university and to create a new one that will serve the challenge of the time, something that has no alternative. This is peace.

Therefore, the university should become a center, a space, an arena of peace teaching. Teaching peace without diplomacy is impossible, but diplomacy is also out of date. Let's briefly consider what diplomacy is and why it has fallen behind the times.

The political term diplomacy is of Greek origin and means two twined planks or small boards with the inscription "Diploma." They were given to ambassadors to carry out their mission, rights, and duties. The concept of "diplomacy" was gradually refined in terms of content, its place and purpose in state policy were outlined, and it acquired the function of proper implementation of one of the most important roles of the international community - foreign policy goals and objectives.

In modern international relations, there are three meanings of diplomacy:

- I. The conduct of relations between states with a reputation in world politics and other entities by official agents through peaceful means. This is the broadest understanding of this term;¹
- II. The Oxford English Dictionary provides Sir Harold Nicolson's definition: "Diplomacy is the management of international relations through negotiation; The method by which these relations are reconciled by ambassadors and envoys: the business or art of the diplomat;²
- III. To conduct international relations in the way they are used in the everyday sense of the term. Hadley Bull cites Sir Ernest Satow's well-known definition in this regard: "Diplomacy is the use of intelligence and tact to govern relations between the governments of independent states, which sometimes extend to relations with the vassal states of these governments; or, to put it more briefly, the conduct of activities between states only through the methods of peace".³

1 Hadley Bul, *Anarchic Society: The Issue of Order in World Politics*, Translator Giorgi Khelashvili, Tbilisi, 2003, p. 178.

2 Hadley Bull is referring to the *Oxford Encyclopedia*.

3 Harold Nicolson, *Diplomacy*, Oxford University Press, 1950, p. 15; Hadley Bull, *Anarchic Society: The Question of Order in World Politics*, p. 178.

In our case, the subject of special interest and the object of study is diplomacy, as an instrument for relations between Georgia (a subject of international law) and the outside world, as well as for conducting negotiations within the country in a peaceful way, protecting the rights of its citizens and the interests of the country. More precisely, it is the science and art of negotiation, or simply the art of doing business, conducting and handling political negotiations both inside and outside the country. While diplomats are concerned about armed conflicts between ethnic groups, and nations both inside and outside the country, their activities are different from military-operational activities and are only peaceful in nature. In particular, they seek to find common ground between the parties and resolve conflicts only through negotiation.

There are many types of diplomacy, and we will not dwell on it here, but only emphasize that we need diplomacy in the peaceful settlement of conflicts. We also have Science diplomacy, which can be defined as an international, interdisciplinary, and inclusive process that seeks to balance national interests for the benefit of all on earth. Discussions on global issues have revealed the value of science for modern civilization. It was decided that the realization of scientific values and the practical application of science should be included in the format of science diplomacy. The political establishment, in turn, made it clear that it is necessary to use scientific resources effectively for the peace and well-being of mankind.⁴ Science in diplomacy can also be seen as a science policy that allows politicians to make decisions based on available information regarding science, technology, and innovation. Diplomacy for science and science for diplomacy are aimed at developing cooperation to improve relations between countries. Science diplomacy is not new but continues to develop in areas requiring international cooperation, including medicine, the environment, nanotechnology, and alternative energy.⁵

Since the resource within the framework of science diplomacy includes one significant segment of university education - science, and university life is a unity of two main paradigms - learning and research (teaching and science), Science diplomacy leaves behind such an important resource in the conflict resolution

4 “Committee on Global Science Policy and Science Diplomacy (2011)”, *U.S. and International Perspectives on Global Science Policy and Science Diplomacy: Report of a Workshop*, National Academies Press, ISBN 978-0-309-22438-3, pp. 60.

5 Букалова С. В. (2018), Научная дипломатия: сущность и роль в системе международных отношений//Мировая политика. № 2. – С.95–103. DOI: 10.25136/2409-8671.2018.2.25855. URL: <http://enotabene.ru/wi/article-25855.html>

process as a teaching process and its most important subject - the students. That is, *Science diplomacy does not focus and does not see the importance of the organizing force on which a healthy future of the state should be built.*

Based on the foregoing, a new paradigm is needed that will bring together university, scientific, and diplomatic resources which will serve the process of conflict resolution and contribute to solving the problem of peaceful coexistence. *We believe that taken separately, neither a form of diplomacy, nor a university, nor science can create new universal knowledge and become an organizing center of conflict, which is able to respond to existing fundamental challenges - conflicts and be adequate in relation to the times.*

Based on this challenge, we introduced "University Diplomacy", which is more than a single university, science, or separate diplomacy with isolated functions.

University diplomacy should be seen as an innovative direction that does not reject or separate itself from the mentioned or other forms of diplomacy, but, on the contrary, their coexistence and coordinated activity through integration with the official-political direction can become a prerequisite for an irreversible improvement in the process of involving state bodies, civil society, and the international community.

We have not united university and diplomacy under the syntagm - "university diplomacy" for random reasons. Its content - the "inner essence" (university and diplomacy separately) creates the "outer essence" (university and diplomacy together) as an inexhaustible peculiarity. In its two-dimensional essence, it contains unique and unused problem-solving and self-regulating opportunities. In this context, we offer a historical excursus on university and diplomacy as instruments and not as a set of words, but as a new phenomenon of "soft power" - University Diplomacy.

University diplomacy is more than the isolated functions of a single university and a separate diplomacy. It should be considered as an innovative direction, not denying or deviating from the forms mentioned above, especially from the Science Diplomacy offered by European scientists.

University Diplomacy as a positive concept, an effective and innovative method of communication between interested subjects, is an interdisciplinary union of the science – diplomacy and the scientific center – University, it is the philosophy of synergy and love between generations, human attitudes, is logically accurate, completely free of ambiguity.

More specifically, there is a new unified type of diplomacy and peace education that is universal and implies the use of an existing, yet unused resource - academic and scientific (university) potential. Demonstrates the opportunity to create a qualitatively new format of peacebuilding in the university space, which, based on alternative peace-diplomatic language and scientific dialogue, will promote a transformative approach. In order to create a theoretical construction for the realization of this goal, it is necessary to sound out the mandatory basic elements and attitudes in advance. Namely:

- establishment of a culture of peace in the public consciousness and its dynamic vision, restoration of real trust, understanding of the protracted conflicts - "neither peace nor war", systemic scientific perception of peace and of its achievement;
- understanding of the importance of the interdependence of the parties at the psychological, social, spiritual, economic, military, and other levels;
- clarifying the essence of the causes of conflicts, eliminating fears, studying the interests of their participants and other parties, analysis, evaluation, including finding congruence, stimulating change processes aimed at creating positive from negative;
- teaching peace as a process, democratizing the peace process, excluding the use of any form of violence, developing an inter-structural understanding, and creating a positive, constructive attitude;
- contribute to the generation of a scientific platform that will provide a solid foundation of identifying and defining the thinking orientation for a new Georgia;
- generation and popularization of a concept based on the principle of maximum consensus, the so-called "common ground" (St. Iliia Martali), which should further define the form and content of a national consensus document;⁶

Our concept "Georgian paradigm of peace" " is not only a Georgian model. This is a general model and can be used wherever there are conflicts and where conflicts are resolved. Public interest is high. The main thing is that we find answers to all questions and respond correctly to the challenges of the time.

6 Zurab Khonelidze, "Georgian Paradigm of Peace", Tbilisi, 2021, Iverioni, p. 67.

Bibliography

Hadley Bull, *Anarchic Society: The Issue of Order in World Politics*, Translator Giorgi Khelashvili, Tbilisi, 2003 (ბული (2003), ჰედლი ბული. ანარქიული საზოგადოება: წესრიგის საკითხი მსოფლიო პოლიტიკაში, მთარგმნელი გიორგი ხელაშვილი, თბ., 2003.)

ზურაბ ხონელიძე, მშვიდობის ქართული პარადიგმა, თბილისი, 2021 გამომცემლობა “ივერიონი”.

Harold Nicolson, *Diplomacy*, Oxford University press, 1950. P.15. Compare: ჰედლი ბული. ანარქიული საზოგადოება: წესრიგის საკითხი მსოფლიო პოლიტიკაში, გვ. 178

“Committee on Global Science Policy and Science Diplomacy (2011)”, *U.S. and International Perspectives on Global Science Policy and Science Diplomacy: Report of a Workshop*, National Academies Press, ISBN 978-0-309-22438-3, p. 60.

Научная дипломатия: сущность и роль в системе между-народных отношений//Мировая политика. № 2. – С.95–103. DOI: 10.25136/2409-8671.2018.2.25855. URL: <http://enotabene.ru/wi/article-25855.html>

İran'da Dilekçeler ve Rıza Şah Döneminde Devlet-Toplum İlişkileri

Serhan Afacan*

Özet

Pehlevi Hanedanı'nın kurucusu olan Rıza Şah Pehlevi'nin 1925-1941 yılları arasındaki saltanat dönemi, modern İran tarihinin en tartışmalı safhalarından biridir. 19. yüzyıl boyunca Kaçar şahlarının giriştiği yenileşme hareketlerinin ardından, daha kapsamlı ve köklü bir modernizasyon politikasının takip edildiği bu dönemin; İran'ın siyasi, toplumsal ve ekonomik durumu üzerinde önemli sonuçları olmuştur. Çok sayıda araştırmaya konu olan ve Pehlevi resmi tarih anlatısının temelini teşkil eden bu dönem, 1979 İran Devrimi'nin ardından tarihsel bir konu olarak önemini koruduğu kadar yoğun bir ideolojik tartışmanın da nesnesi haline gelmiştir. Bu bildiri, genel anlamda “devrimin kökleri” bağlamında ele alınan bu dönemi, kendi koşulları dahilinde ve temel kaynak olarak dilekçelerden hareketle sosyal tarih perspektifinden incelemeyi amaçlamaktadır. İşçiler, esnaf, tüccar, köylüler, azınlıklar ve din adamları gibi toplumun her kesiminden İranlıların şikayet, öneri ve taleplerini iletmek için resmi makamlara gönderdiği yüz binlerce dilekçe, söz konusu dönemde uygulanan politikaların halk nezdindeki yansımalarını ve halkın bu politikaların yanı sıra devlete bakışını incelemek için önemli kaynaklardır. Eşit derecede önemli olan bir diğer husus da otoriter politikaların öne çıktığı ve kitlesel hareketlerin yasaklandığı bu dönemde, Pehlevi elitlerinin çeşitli nedenlerle dilekçe yazımını teşvik etmiş olmasıdır. Tahran'da bulunan İran İslam Cumhuriyeti İslami Şura Meclisi Kütüphanesi, Müze ve Arşivi bünyesinde muhafaza edilen ve özellikle son on yıldaki yoğun bir tasnif çalışmasının sonucunda araştırmacıların erişimine açılan bu belgeler; resmi belgeler, yabancı elçilik raporları ve gazeteler gibi kaynaklardan farklı olarak modern İran tarihçiliğinde henüz yeterli ilgiyi görmemiştir. Bildiride, dilekçelerin modern İran tarihi araştırmalarına nasıl yeni bir bakış açısı getirebileceğine değinildikten sonra bu kaynakların özellikle Rıza Şah döneminde devlet-toplum ilişkilerini anlama konusunda sağladığı veriler örneklerle ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rıza Şah, Dilekçeler, Devlet-Toplum İlişkileri, Madunlar.

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, serhan.afacan@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2223-2227, DOI: 10.37879/9789751756466.2023.12

Petitions and the State-Society Relations in Iran During the Reza Shah Period

Abstract

The reign of Reza Shah Pahlavi, the founder of the Pahlavi dynasty, between 1925 and 1941 is one of the most debated phases of modern Iranian history. After the renovation movements practiced by the Qajar rulers throughout the 19th century, the more far-reaching and radical modernization policies applied during Reza Shah's reign brought about significant political, social and economic consequences for Iran. This period, which has been the subject of numerous studies and has served as the basis of the official Pahlavi history, not only kept its significance as a historical debate after the 1979 Iranian Revolution but also turned into an intense ideological debate. This paper discusses this period, which has often been analyzed within the context of the "roots of the revolution", in its own terms and from a social history perspective by relying on petitions as the main source material. Hundreds of thousands of petitions which have been sent to the official authorities from every group of the Iranian society, such as workers, guildsmen, merchants, peasants, minorities and the clergy, to express their complaints, suggestions and demands, enable us to investigate the reflections of these policies among the population as they also show how the general public perceived the policies and the state itself. Equally important is the fact that, although authoritarian policies dominated Iran under Reza Shah and collective actions were prohibited, the Pahlavi elites encouraged petitionwriting for a variety of reasons. These petitions are kept in the Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly of the Islamic Republic of Iran located in Tehran and have been accessible to researchers especially in the last ten years, still remain understudied and underexplored in modern Iranian history-writing unlike such sources as the official documents, foreign consular reports and newspapers. This paper will first discuss how these petitions can bring a new perspective for understanding the modern Iranian history after which it will discuss how they inform us about the state-society relations in Iran particularly during the Reza Shah period.

Keywords: Reza Shah, Petitions, State-Society Relations, Subalterns.

Giriş

Modern İran tarih yazımında, Rıza Şah'ın 1925-1941 yılları arasına denk gelen saltanat dönemi önemli bir yere sahiptir. Gerek İran modernleşmesinin

önemli adımlarının bu dönemde atılmış olması gerekse de Rıza Şah'ın otoriter politikalarının 20. yüzyılın sonraki bölümlerini de derin şekilde etkileyen sonuçları, söz konusu dönemin tarih yazımında birçok yönüyle tartışmaya konu olmasına neden olmuştur. Bir açıdan, 19. yüzyılda Kaçar hakimiyetinde takip edilen ihtiyatlı ve seçici modernleşme politikalarına tepki olarak diğer bir açıdan da dönemin siyasal ve entelektüel elitlerinin beklentilerine cevap vermek için oldukça radikal modernleşme politikalarına girişen Rıza Şah'ın saltanatı boyunca askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal alanların tümünde büyük dönüşümler meydana gelmiştir. Rıza Şah'ın hükümdarlığı 1941'de İngilizler ve Rusların zorlamasıyla gittiği sürgünle son bulduğunda, İran yüzyılın başına kıyasla dahi daha sanayileşmiş, devlet teşkilatı anlamında daha örgütlü, askeri anlamda nispeten kayda değer bir orduya sahip ve toplumsal anlamda büyük dönüşümler yaşamış bir ülke haline gelmişti. Devletin merkezileşmeye dayalı modernleşme çabaları neticesinde “modern dönemde devletin elleri ilk kez başkentten eyaletlere, ilçelere ve hatta bazı büyük köylere uzanmıştı”.¹ Kaçar dönemi boyunca devlet otoritesinin başkent Tahran'ın sınırlarını pek az aştığı dikkate alındığında bu oldukça önemli bir dönüşüm olmuştur. Fabrikaların, devlet memurlarının, eğitim kurumlarının ve ülkedeki yolların sayı ve uzunluğundaki değişim bu dönüşümün somut göstergeleri olmuştur. Rıza Şah'ın maddi gelişme alanında attığı adımlar muasır ve sonraki dönem tarihçileri arasında onun birbirine zıt şekilde modern İran'ın mimarı ve plansız bir otoriter modernleşmenin öznesi olarak görülmesine sebep olmuştur. Nitekim İran'da Pehlevi hakimiyetinin 1979 İran Devrimi ile son bulmasının da etkisiyle 1925-1941 yılları arasındaki dönem önemli tartışmalara konu olmaya devam etmektedir. Modernleşmenin maddi zemininde atılan adımların yanı sıra söz konusu dönemde modern İran'a damgasını vuran şu üç temel meseleye ilişkin de büyük kırılmalar yaşanmıştır: halkın devlet yönetimindeki yeri, dinin devlet yönetimindeki yeri ve dış güçlerle kurulacak ilişkilerin mahiyeti. Osmanlı İmparatorluğu'na benzer şekilde İran'da da 19. yüzyılın sonlarından itibaren anayasacılık düşüncesi güç kazanmış ve anayasa Şah'ın gücünü sınırlamak için hayati bir araç olarak görülmüştür. 1906 Anayasa Devrimi ile neticelenen bu sürecin İran siyasal yaşamına kapsamlı etkileri olmuştur. Sınırlı bir ölçekte de olsa halkın oy vermesiyle seçilen vekillerden oluşan İran Milli Şura Meclisi, 1906'dan itibaren ülke siyasetinin temel odaklarından biri olmuştur. Ne var ki 1906'da toplanan Birinci Meclisten takip edilen politikalardan rahatsız olan Rusların

1 Ervand Abrahamian, *Iran Between two Revolutions*, Princeton University Press, New Jersey 1982, s. 128.

ültimelemlerle 1911'de dağılan İkinci Meclise kadarki parlamenter deneyim iç ve dış etkenlerle hayal kırıklığı meydana getirmiş, bir anlamda Anayasal Devrim "Geleneksel despotik güç merkezini yeterli bir ikamesini üretmeden yıkmış"² ve bu bağlamda ortaya çıkan hayal kırıklığı etkisini İran'da muktedir bir figüre duyulan özlem şeklinde göstermiştir. Böylesi bir beklentinin ortasında 1921'de askeri olarak darbe yapmak suretiyle Ahmed Şah Kaçar'ın oldukça zayıf bir hükümdar olarak tahtı işgal ettiği İran'da gücü eline alan ve ardından 1925'te Kaçar Hanedanı'nı lağvederek yerine Pehlevi Hanedanı'nı kuran Rıza Şah beklenen muktedir figür olarak görülmüştür. Ancak, kısa sürede Rıza Şah'ın her türlü kolektif harekete ve halkın hemen herhangi bir formel kanalla siyaset kurumunu etkilemesine tümüyle kapalı oluşunun anlaşılması devlet- toplum ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Benzer bir durum modern İran'ın önde gelen meselelerinden bir diğeri olan dinin devlet yönetimindeki yeri için de geçerlidir.

1906 Anayasası, anayasal monarşi sistemine dayalı 1831 Belçika Anayasası esas alınarak hazırlanmıştı.³ Ancak bu anayasa aynı zamanda devletin İslami ve Şii kimliğini vazederek ve Şah'ı devletin dininin hamisi olmakla mükellef tutan bir anayasaydı. 1907'de dönemin önde gelen alimlerinden Şeyh Fazlullah Nuri öncülüğünde bir grubun baskısıyla Anayasa'da yapılan değişikliklerle devletin dini hüviyeti daha da baskın hale gelmiştir. Şii din alimlerinden oluşan bir heyetin Meclis'in yasama faaliyetlerini şeriate uygunluğu açısından denetlemesini öngören bu düzenlemenin sonraki dönemlerde de büyük etkisi olmuştur. Öyle ki, 1979 İran Devrimi'nin ardından Ayetullah Humeyni, 1909'da Anayasacılar tarafından idam edilen Nuri'yi İran İslam Cumhuriyeti'nin "fikir babası" olarak ilan etmiş ve ona iade-i itibar edilmesi için önemli gayretler sarf etmiştir.⁴ Rıza Şah dönemi, dinin devlet yönetiminden ve hatta hemen her alandan dışlandığı bir dönem olması açısından da oldukça önemli tartışmalara konu olmuştur. Söz konusu döneme ilişkin bu iki mesele kadar önemli olan diğeri bir mesele de yabancı güçlerin İran'daki etkisidir.

2 Gavin Hambly, "The Pahlavi Autocracy: Rize Shah, 1921-1941," *The Cambridge History of Iran*, Vol. 7, S. 214, ed. Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Melville, Cambridge University Press, Cambridge 1991, s. 244-296.

3 Dariush Borbor, "A Comparative Overview of the Iranian Constitutions of 1906-07 and 1979", *Iran & the Caucasus*, C 10, S. 2, Brill, Leiden 2006, s. 266.

4 Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy and the Origins of Feminism*, Columbia University Press, New York 1996, s. 1.

19. yüzyıl boyunca Çarlık Rusya’sı ile Britanya İmparatorluğu arasındaki “Büyük Oyun” denkleminin önemli rekabet sahalarından biri olan İran, 1908’de İngilizlerin nüfuzu altında bulunan Abadan bölgesinde petrol bulunmasıyla beraber İngilizler açısından ekonomik boyutuyla daha da büyük önem arz eder hale gelmiştir. İngilizlerin ülkedeki hakimiyetinin artması İran’da bir tür Avrupa karşıtlığına neden olmuş ve ülkenin dış güçlerin istibdadından kurtarılması öncelikli bir konu haline almıştır. Bu anlamda da Rıza Şah dönemi, modern İran tarihi yazımında farklı yorumlamalara konu olmuştur. Bazı tarihçiler Rıza Şah’ın iktidara gelişinde İngilizlerin etki ve iradesinin olduğuna vurgu yaparak onu dış güçlerin ülkedeki etkinliğinin en güçlü tezahürü olarak görmüştür. Nitekim bu algı, Rıza Şah’tan sonra oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde de varlığını korumuş ve muhalifleri Şah’ı “Amerika’nın maşası” olmakla itham etmiştir. Diğer bir grup tarihçi ise Rıza Şah’ın ülkenin askeri, siyasi ve ekonomik bağımsızlığı için hayati önemde adımlar attığını öne sürerek ve onun iktidara gelişine değil iktidardan dış güçler tarafından indirilişine vurgu yaparak onu milli bir lider olarak öne çıkarmıştır.⁵

Şimdiye kadar bahsedilen tartışmaları Rıza Şah döneminde devlet-toplum ilişkileri bağlamına indirgemek mümkündür. Modern İran ulus devletinin teşekkül ettiği bu dönemde, devlet ile toplum arasındaki ilişkilere dair de birbirinden farklı ve hatta zıt tutumlar ortaya koyan çalışmalar yapılmışsa da bu çalışmaların hepsinin temelde aynı tür kaynakları kullanmak gibi bir ortak noktası bulunmaktadır. Bu zıt tutumların bir ucunda devlet, bütünüyle muktedirken halk mutlak anlamda edilgen bir yerde konumlandırılmaktadır. Nitekim:

“[...] otokratik Pehlevi Hanedanı’nın yükselişiyle beraber devlet, gazetecilerin, entelektüellerin ve bilim adamlarının modern İran’a bakış yolunun üstüne uzun bir gölge çekmiştir. Ana aktörler olan Rıza Şah Pehlevi (s. 1921-1941) ve onun bürokratik seçkinleri ve Muhammed Rıza Şah Pehlevi (s. 1941- 1979) ve onun bürokratik seçkinleri devlete toplumdaki bütünüyle kopuk ve gerek sosyal gerek kültürel ve gerekse de ekonomik her türlü gelişimde nihai referans noktası olacak kadar güçlü bir birim imajı yüklemişlerdir.”⁶

5 Rıza Şah’ın bu yönüyle İran tarih yazımında ele alınışına dair bk. Touraj Atabaki, “İran’ın Ulusal Tarih Yazımında Faillik ve Öznellik”, *İran’da Tarih Kaynakları ve Tarih Yazımı*, ed. S. Afacan-Ş. Deniz- A. Macit, İlem, İstanbul 2021, s. 403-428.

6 Cyrus Schayegh, “Seeing Like a State’: An Essay on the Historiography of Modern Iran”, *International Journal of Middle East Studies*, 42, S. 73, 2010, s. 37-61.

Söz konusu tutumların diğer ucunda ise madun kesimlere “özerk” bir alan açmak için temellendirilmesi zor bir faillik atfedilmiştir. Diğer uçtaki güçlü devlet imajını toplumsal güçler lehine revize etme amacı taşıyan bu yaklaşım, Rıza Şah döneminde ve daha sonra rastlanan bazı örneklerden hareketle biraz da aceleyle İran’da güçlü bir toplumsal hareketlilik olduğu sonucuna varma eğilimindedir. Her iki tutumda da ortak olan özellik ise benzer kaynaklardan hareket edilmesidir.

Eldeki bildirin temel amacı bu tartışmaya yeni bir boyut kazandırmaktır. Bu amaçla, 7. Milli Şura Meclisi tarafından 27 Aralık 1928’de çıkarılan *İran İçindeki Vatandaşların Elbiselerinin Tek Tıp Görünmesine İlişkin Kanun* (Kanun-i Mottehed’üşekl numûden-i elbise-i etbâ’ İran der dâhil- i memleket) üzerine İsfahan’da bazı esnafların verdiği tepkiler incelenecektir. Genel anlamda bu inceleme, iki noktayı dikkate sunmayı amaçlamaktadır. Bu noktalardan ilki, devlet-toplum ilişkilerini “etken-edilgen” ikileminin ötesinde görmek gerektiğidir. Özellikle Kuzey Avrupa’da modern devletin inşası karşısında belirli toplumsal grupların (işçiler, köylüler, kadınlar vb.) kendi alanlarını korumak yahut genişletmek için yürüttükleri mücadeleleri ifaden eden bir kavram olarak “toplumsal aktivizm”, en azından söz konusu dönemde İran’da yaşananları anlatırken ihtiyatla yaklaşılması gereken bir mefhumdur. Çalışmanın takip eden bölümlerinde bunun neden böyle olduğu ele alınacaktır. İkinci çıkış noktasında ise eldeki çalışma ana kaynak olarak bütünüyle dilekçelere dayanmaktadır. Bildiri bu yönleriyle eş zamanlı olarak tarihsel ve tarih yazımı tartışması yapmayı amaçlamaktadır. Özellikle Türkiye’de Pehlevi dönemini araştıranların ilgisini çekecek olan bu tartışma ikincil olarak da Batı dışı bir örneğe eğilerek tarih yazımında devlet ve toplum olgularını inceleyerek tarih yazımı sahasına girmektedir.

Dilekçeler ve Anlattıkları

“Belirli yerleşik bir otoriteye, bir iyilik istemeye yahut bir haksızlığın giderilmesine dönük talepler”⁷ olarak tanımlanabilecek olan dilekçeler, birçok açıdan önemli tarih kaynaklarıdır. İran’da asırlarca geriye giden bir gelenek olan dilekçe kültürü, halkın belirli günlerde sözlü ya da yazılı olarak dilek ve şikayetlerini hükümdara iletmesini ifade eder. Modern dönemde de 1906 Anayasası’nda halka, devlet organlarına dilekçe verme hakkı tanınmış ve bunun sonucunda toplumun hemen her kesiminden gelen dilekçeler

7 Lex Heerma Van Voss, “Introduction”, *International Review of Social History* 46, Supplement 9 *Petitions in Social History*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 1.

modern İran tarih yazımının önemli kaynaklarından birini teşkil edecek raddede önemli bir külliyyat oluşturmuştur.⁸ Diğer tarih kaynakları ile beraber değerlendirildiğinde, dilekçeler genelde modern İran tarihine özelde ise Rıza Şah dönemine farklı bir açıdan yaklaşmaya imkan sağlamaktadır.⁹ Önemli olan husus, dilekçelerin yalnızca içerikleri açısından değil mahiyetleri itibarıyla da diğer kaynak türlerinden ayrışmasıdır. Halkın birbirinden çok farklı talep ve şikayetlerini devlet otoritelerine iletmek üzere yazdığı dilekçeler, Rıza Şah döneminde devlet-toplum ilişkilerine dair özgün bilgiler içermektedir. Tahran'da Meclis Arşivinde bulunan dilekçeler, söz konusu dönemde takip edilen politikaları ve bu politikaların devlet-toplum ilişkilerine olan etkisini halkın gözünden inceleme fırsatı da vermektedir. Burada vurgulanması gereken nokta, hemen her türlü siyasal muhalefet kanalının kapatıldığı ve kolektif hareketlerin yasaklandığı Rıza Şah döneminde, dilekçe yazımının teşvik edilmiş olmasıdır. Zaman zaman dil olarak uysal olsa da içerik olarak oldukça sert olan dilekçeler, devletin halk tarafından sorunların çözüm makamı olarak görülmesini pekiştirdiği gibi devleti yönetenlerin halkın olaylara bakış açısına dair bilgi edinmesini de sağlamıştır. Bu dilekçelerde Rıza Şah dönemine ilişkin ortaya çıkan devlet-toplum görüntüsü mevcut literatürdeki diğerlerinden oldukça farklıdır.

İşçilerden köylülere, esnaftan din adamlarına, azınlıklardan kadınlara kadar çok farklı toplum kesimleri, meramlarını ifade etme yolu olarak dilekçe yazımına başvurmuştur. Arzuhalcilere yahut okuma-yazma bilen başka kişilere yazdırılan bu dilekçelerin içinde, dilekçecilerin yaşadığı çevre ve yaşam koşullarına dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Dilekçelerde Devlet-Toplum İlişkileri

Rıza Şah dönemini inceleyen birçok eserde devlet ile toplum ilişkileri açısından devletin etken toplumun ise edilgen ve pasif bir bağlamda ele alındığı görülür. Buna göre, yoğun bir yasama faaliyetiyle kanunlar çıkaran ve kurumlar teşkil eden devletin karşısında, sivil toplumdan söz edilmesi mümkün olmayan bu dönemde halkın bir etki gücü bulunmamaktadır. Dilekçelerde ortaya çıkan

8 Serhan Afacan, "Devletle Yazışmak: Türkiye ve İran Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler", *Türkiyat Mecmuası*, C 21, Bahar 2011, s. 11.

9 Pehlevi tarihi çalışmaları bağlamında dilekçeleri diğer kaynaklarla birlikte inceleyen bir tartışma için bk. *Pehlevi Dönemi (1925-1979) Kaynakları: Arşivler ve Kurumlar (The Historical Sources on the Pahlavi Period (1925-1979): Archives and Institutions)*, ed. S. Afacan- Ş. Deniz- A. Macit, İlem, İstanbul 2021.

görüntü ise çok farklıdır. Ekonomi politikalarından siyasi adımlara kadar dilekçecilerin hemen her konuda görüşlerini ve itirazlarını dillendirdikleri ve bu itirazlar açıktan ifade edilmediği sürece devletin bunları genelde dikkate aldığı görülmektedir. Bu açıdan dilekçe yazımı “imtiyazlı bir iletişim alanı” (*privileged communicative space*)¹⁰ olarak işlev görmekte ve dilekçeciler başka yerlerde ifade edemeyecekleri hususları burada dile getirebilmektedirler. Ayrıca, Türkiye arşivlerinde, Osmanlı ya da Cumhuriyet dönemlerinden kalan dilekçelerden farklı olarak İran’daki dilekçelerin asıllarının muhafaza edilmiş ve erişime açılmış olması dilekçecilerin bu alanı nasıl kullandıklarını hem içerik hem de üslup açısından inceleme olanağı sağlamaktadır. Bu üslubun belirgin özelliklerinden biri, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi¹¹ İran’da da dilekçecilerin Şah’ı hemen hemen istisnasız şekilde “adil kral” olarak gördüklerini açıkça belirttikleri dikkat çeker. Kuşkusuz bu bir yandan başlarının belaya girmesini engellemeye dönük bir hareketken diğer yandan da özellikle yerel düzeyde şikayetçi oldukları otoritelere karşı Şah’ın desteğini alma amacı gütmektedir. Dahası, buradaki ilişki ve çıkarın da iki yönlü olduğunu söylemek mümkündür.

Tahtta kaldığı dönem boyunca Rıza Şah’ın meşruiyetini muhafaza etmek konusunda tedirginlik yaşadığı görülmektedir. Her ne kadar iktidarının ilk yıllarında bastırılmış olsa da kabilelerin, dini çevrelerin, giderek aleyhine dönen entelektüellerin ve modernleşme politikalarından mağdur olan toplum kesimlerinin desteğinin azalmasının getirdiği risklerden kaygı duyan Rıza Şah, bir yandan baskıcı politikalarıyla bu riskleri ortadan kaldırmaya çalışırken diğer yandan da toplumdaki tepkiyi rahatlatacak kanalları açık bırakmıştır. Dilekçe yazımı tam da bu noktada devreye giren bir “emniyet supabı”¹² mahiyetindedir. Nitekim, grev, yürüyüş, parti ve dernek kurmak gibi açık siyasal faaliyetlerin yasaklandığı dönemlerde dilekçe kanalının sonuna dek açık bırakılması dilekçe yazımının devlet-toplum ilişkilerindeki bu özelliğiyle ilgilidir. Rıza Şah döneminde, ekonomide devlet tekellerinin kurulmasından, dil ve din politikalarına kadar her konuda dilekçecilerin itirazlarını dile getirdikleri görülmektedir. Bireysel

10 David Zaret, “Petitions and the ‘Invention’ of Public Opinion in the English Revolution”, *American Journal of Sociology*, S. 101, 1996, s. 1512.

11 John Chalcraft, “Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule” *International Journal of Middle East Studies*, S. 37, 2005, s. 304.

12 Klaus Tenfelde-Helmut Trischler, *Bis vor die Stufen der Throns: Bittschriften und Beschwerden von Bergarbeitern*, eds. C. H. Beck Verlag, Munich 1986, s. 14. Aktaran: Van Voss, Introduction, s. 4.

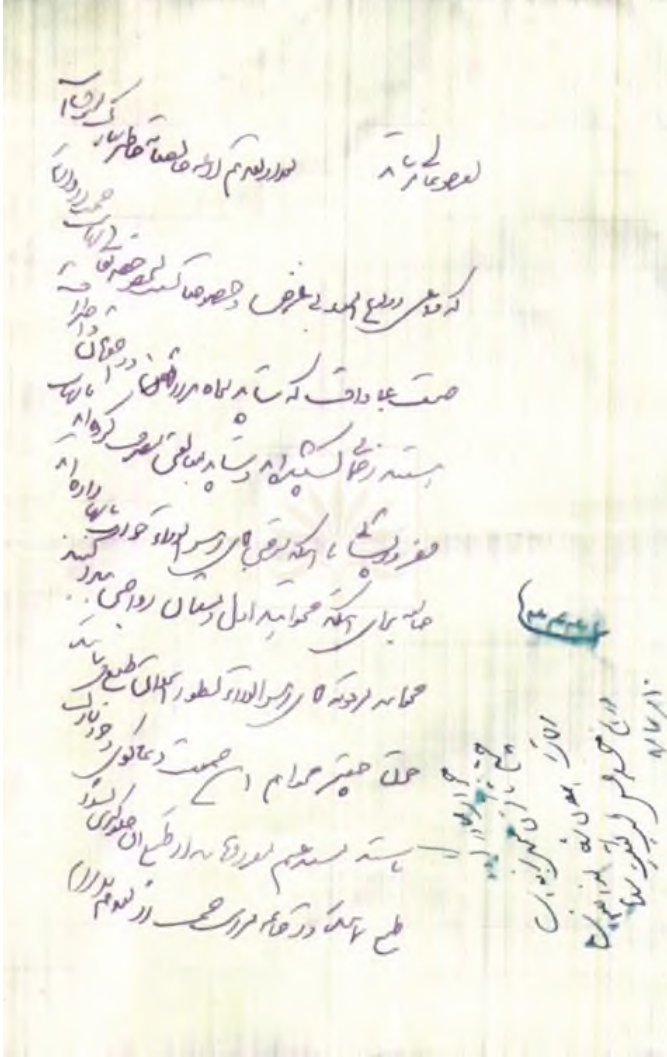
yahut yüzlerce kişinin katılımıyla kolektif olabilen bu dilekçeler, üsluplarındaki ihtiyatlı ve itaatkar tarz dışında her yönüyle sert bir tutum sergilemektedir. Bu tebliğde incelenecek olan birçok dilekçe bu duruma örnek teşkil etmektedir.

Aralık 1928’de ilan edilen mevzu bahis *İran İçindeki Vatandaşların Elbiselerinin Tek Tıp Görünmesine İlişkin Kanun*, modern İran tarihinde pek çok açıdan tartışılmıştır.¹³ Bu tebliğde incelenen, İran İslam Cumhuriyeti Millî Arşivi ve Kütüphanesi ve İran İslamî Şura Meclisi Kütüphane, Müze ve Arşivinden elde edilen dilekçe ve ilgili belgeler, bir yandan konunun özgün bir boyutunu ortaya koyarken diğer yandan da Rıza Şah döneminde devlet-toplum ilişkilerinin işleyişine dair önemli fikirler vermektedir.¹⁴ Halkın tek tip giyinmek için büyük fabrikalardan ve ithal mallardan alışveriş yapmasından kaynaklı olarak işlerini kaybetmekten şikayet eden aba ve diğer geleneksel kıyafet üreticileri İran Meclisine ve diğer mercilere gönderdikleri dilekçelerle tepkilerini ortaya koymuşlardır.

13 Doğrudan bu tebliğin konusu olmayan bu tartışmalara ilişkin genel bir değerlendirme için bk. Houchang E. Chehabi, “Staging the Emperor’s New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah”, *Iranian Studies*, 26, 1993, s. 209–229.

14 İran İslam Cumhuriyeti Millî Arşivi ve Kütüphanesi, 642/290-8508, 291-2244, 291-2480; 644/291-929 ve 954; İran İslamî Şura Meclisi Kütüphane, Müze ve Arşivi, d7/k155/j35.1/13, 17 January 1929.

Dilekçe 1: İsfahanlı Aba Üreticileri Tarafından 1928'de İran Meclisine Gönderilen Dilekçe

Kaynak: İran Milli Arşivi, 642/290-8508.

Bu tepkiler zaman zaman oldukça ihtiyatlı bir dille ifade edilirken yer yer de sert bir söylemle dile getirilmiştir. Ele alınan yirmiden fazla belgede, yerel ve merkezi düzeyde yetkili kurumların bu tarz tepkiler konusunda oldukça hassas davrandığı

ve tepkilere karşılık kısa vadede geri adım atmamak için taviz vermekten uzak dururken bir süre sonra sorunu tepkileri dikkate alarak çözüme yoluna gittiği görülmektedir. Ne var ki daha sert bir tepki içeren dilekçelerin yanıtlanmadığı ama aynı zamanda cezai bir işlem de uygulanmadığı görülmektedir. İpek dokumacısı olan Yezdli Muhammed Ali’nin 1929’da İran Meclisine yazdığı dilekçe bunun en dikkat çekici örneklerinden bir tanesidir. Şii inancına göre İkinci İmam olan Hz. Hüseyin’in Kerbela’da mazlumen şehit edilmesinden hareketle konuyu İranlı üreticilerin çektikleri sıkıntılara getiren bu dilekçeden uzun bir alıntı yapmak isabetli olacaktır:

Milli Meclisin Saygıdeğer Başkanına,

[Hz. Hüseyin] haksızlığa uğrayarak atından yere düştüğünde ve düşmanları yağmalamak için onun çadırına saldırdıklarına, o “Eğer dininiz yoksa dünyanızda serbestsiniz” demişti [*in lem yekün leküm dinün künû ahraran fi dünyâküm*]. İnsanları ağlatmak isteyen vaizler bu ifadeyi “Beni öldürün ve ne yaparsanız yapın” diye çevirmişlerdir. Ancak ehl-i mana olanlar, bu sözün anlamının yalnızca bu rezil kitle ve o müşahhas gün için geçerli olmadığını ve özelde Müslümanlar genelde de tüm insanları muhatap alan bu sözün kıyamete dek geçerli olduğunu bilirler. Bu sözün anlamı şudur: “Ey dünyalarına ve heveslerine tapanlar, eğer dininiz yoksa dünyanız için sıkı çalışın” ki bu İranlılarda olmayan bir özelliktir. Burada amacım biz vaizmişim gibi davranmak değil.

[...] Sizler kendinizi emekçilerin taraftarı gibi sunuyorsunuz ve ben zaman zaman bunu lafta bırakmayıp gerçeğe dönüştürmenizi isterdim. Hiç Yezdli zavallı halkın vaziyetini merak ettiniz mi? [...] Hiç Tek Tıp Kıyafat Kanunu’nun Yezdli ipek üreticileri açısından ortaya çıkardığı sonuçları merak ettiniz mi? Artık bu insanların ürünlerini alan yok. Ben bu ürünlerin yirmi yıl önce Rusya’ya ihraç edilip orada dahi kullanıldığını hatırlarım. Düşüncesizlikten ötürü artık bu ürünler satılmıyor da giyilmiyor da. Bunun sorumlusu, sizlerin söz konusu insanları düşünmemeniz ve dikkate almamanızdır. Peki bu neden oluyor? Bu oluyor zira İranlılar ve tüm dünya taklitçilere dönüştü ve biliyorsunuz ki taklit edilenler de siz tepedeki insanlarsınız. Sizler Avrupai çoraplar, pantolonlar, gömlekler ve hatta asalar kullanınca alt sınıflar da sizin gibi olmak istiyor ve sonuçta İran zanaatları ve el işçiliği bu işleri yapan insanlarla beraber yok oluyor. Siz popülist beyefendiler, yabancı kumaşları İranlı kumaşlarına tercih ettiniz ve Yez ve Kaşan’ın ipekli üreticilerine gerek kalmadı. [...] Aslında bu hastalık birkaç yıl önce yayıldı ama pek de fazla dikkat çekmedi. Ayan ve eşraf en azından kendilerini soğuktan korumak için kışın Nain üretimi

aba giyselerdi! Ama yok, Pehlevi şapkası abanın üstünde nasıl de komik dururdu değil mi ya? O şapkaıyla bir palto giymeli, ya da ceket falan. [...] Aslında mesela soğuktan korunmak olsa bunlar da Nain’de üretilen abadan yapılabilir. Ama tabi kim uğraşacak, değil mi? Bunun yerine, hangi adla olursa olsun Mösyö Yabancı’nın ürettiği mübarek kumaş (parçe-i mübarek) giymek daha kolay!

Dilekçe 2: Yezdli Muhammed Ali’nin 17 Ocak 1929 Tarihli Dilekçesinin İlk Sayfası

Kaynak: İran Meclis Arşivi, d7/k102/j14.2/p94.

Ele alınan örneklerde, üretimi modernize etmek için geleneksel üretimi bir kenara iterek fabrika tarzı üretime ağırlık verilmesinin, devlet ekonomisini oluşturmak için çeşitli ürünlerin ticaretinin devlet tekeline bırakılmasının, Rıza Şah'ın milli bir kimlik ve ulusal bir devlet inşa etmek için takip ettiği milliyetçi politikaların ve dini devlet yönetiminin dışında bırakmak için izlediği seküler siyasetin neden olduğu şikayet ve taleplere dönük dilekçecilerin gönderdiği maruzat, söz konusu dönemde devlet-toplum ilişkilerini incelemek için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Modern devlet örgütlenmesi, sanayileşme, milliyetçilik ve emek politikaları gibi çeşitli alanları kapsayan bu dilekçeler, Rıza Şah döneminde devlet-toplum ilişkilerinin nasıl bir seyir izlediğini çeşitli açılardan görme imkanı sağlamaktadır.

Sonuç

1925-1979 arasındaki Pehlevi dönemine denk gelen yıllarda teşekkül eden resmi tarih anlatısı Rıza Şah'ı modern İran'ın kurucusu ve milli kahraman olarak resmeder. Bu anlatıda, İran'ın büyük bir geri kalmışlık ve dağınıklık içerisinde bulunduğu devr-i sabıkın ardından Rıza Şah ülkeye ilerleme ve kalkınma getiren bir hükümdardır. Tarih kitaplarında tekrarlanan bu anlatı, kamusal alanlarda dikilen heykeller ve diğer sembollerle ve nihayet çok sayıda şehir, ilçe ve binaya Rıza Şah'ın adının verilmesiyle tahkim güçlendirilmiştir. 1979 İran Devrimi'nden önce de karşıtları olan bu anlatı, 1979'da kurulan İran İslam Cumhuriyeti resmi tarih anlatısıyla taban tabana zıttır. Bu yeni tarih anlatısında Rıza Şah, yabancı güçlerin maşası, zorba ve İslam karşıtı bir figür olarak resmedilir. Enteresant şekilde her iki anlatıda da ortak olan nokta ise farklı şekillerde adlandırılrsa da Rıza Şah'ın otoriter politikalar takip ettiğidir. Birinci anlatıya göre bunun nedeni İran'ın olabildiğince hızlı kalkınmasını sağlamak iken ikinci anlatıya göre temel sebep Rıza Şah'ın despot olmasıdır. Aynı döneme dilekçelerin gözünden bakıldığında ise Rıza Şah dönemini bu iki sert karşıtlığın dışında bir yaklaşımla incelemenin mümkün olduğu görülür. Her ne kadar toplum yeknesak ve aynı beklenti ve şikayetlere sahip bir birim değilse de bu anlatıda topluma daha aktif bir alan açmak mümkün olmaktadır. Dilekçeler üzerinden yapılan bu tarz bir değerlendirme, bahsi geçen anlatılardan herhangi birine yahut ikisine birden alternatif olmaktan çok, farklı bir kaynak türü olan dilekçelerin İran tarih yazımına getirebileceği yeni soluğu ortaya koyma amacı taşımaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

İran İslam Cumhuriyeti Millî Arşivi ve Kütüphanesi: 642/290-8508.

İran İslamî Şura Meclisi Kütüphane, Müze ve Arşivi: d7/k155/j35.1/13.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abrahamian, Ervand, *Iran Between two Revolutions*, Princeton University Press, New Jersey 1982.

Afacan, Serhan, “Devletle Yazışmak: Türkiye ve İran Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler”, *Türkiyat Mecmuası*, C 21, Bahar 2011, s. 1-29.

Afary, Janet, *The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911: Grassroots Democracy, Social Democracy and the Origins of Feminism*, Columbia University Press, New York 1996.

Atabaki, Touraj, “İran’ın Ulusal Tarih Yazımında Failik ve Öznellik”, *İran’da Tarih Kaynakları ve Tarihyazımı*, ed. S. Afacan, Ş. Deniz & A. Macit, İlem, İstanbul 2021, s. 403-428.

Borbor, Dariush, “A Comparative Overview of the Iranian Constitutions of 1906-07 and 1979”, *Iran & the Caucasus*, C 10, S. 2, Brill, Leiden 2006.

Chalcraft, John, “Engaging the State: Peasants and Petitions in Egypt on the Eve of Colonial Rule” *International Journal of Middle East Studies*, S. 37, 2005, s. 303-325.

Chehabi, H. E., Staging the Emperor’s New Clothes: Dress Codes and Nation-Building under Reza Shah, *Iranian Studies*, 26 (Summer/Autumn), 1993, s. 209–229.

Lex Heerma Van Voss, “Introduction”, *International Review of Social History* 46, Supplement 9 *Petitions in Social History*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 1-10.

Schayegh, Cyrus, 'Seeing Like a State': An Essay on the Historiography of Modern. Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 42, 2010, s. 37-61.

Tenfelde, Klaus-Trischler, Helmut, *Bis vor die Stufen der Throns: Bittschriften und Beschwerden von Bergarbeitern*, eds. C. H. Beck, Verlag, Munich 1986.

Wilber, Donald N., *Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran*, Exposition Press, New York 1975.

Zaret, David, “Petitions and the ‘Invention’ of Public Opinion in the English Revolution”, *American Journal of Sociology*, S. 101, 1996, s. 1497-1555.

